

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А.С. Макаренка

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

*Збірник наукових праць
Сумського державного педагогічного університету
імені А.С. Макаренка*

Суми – 2006

УДК 930

ББК 63я73

I-89

Друкується згідно з рішенням вченої ради

Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Доктор філософських наук **І.П. Мозговий** (головний редактор), доктор історичних наук **М.С. Бур'ян**, доктор історичних наук **О.Б. Дьомін**, доктор педагогічних наук **А.А. Сбруєва**, доктор філософських наук **В.О. Цикін**, кандидат історичних наук (відп. секретар) **А.В. Гончаренко**, кандидат педагогічних наук **О.В. Михайличенко**, кандидат історичних наук **І.М. Сергійчук**, кандидат історичних наук **В.В. Турков**, кандидат історичних наук **П.М. Щербань**

I-89 **Історичні науки:** Збірник наукових праць. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2006. – 200 с.

ISBN 966-698-058-4

У збірнику публікуються матеріали, в яких висвітлюються найбільш актуальні проблеми всесвітньої історії, історії України, історії освіти, науки та релігії.

Для науковців, викладачів, учителів історії, студентів.

ISBN 966-698-058-4

УДК 930

ББК 63я73

© СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2006

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Гончаренко А.В. Боснія та Герцеговина в британо-російських протиріччях у травні-червні 1876 року	5
Заболотна Л.Л. Політика Великобританії на заключному етапі Східної кризи (січень-червень 1878 р.).....	13
Лапицька Е.В., Гончаренко А.В. Боснійська криза 1991–1995 рр.: передісторія конфлікту	19
Коваленко А.В. Внутрішньополітична діяльність Олександра I в історіографії XIX–XX ст.	24
Михайличенко С.С. Франція та проблеми економічної інтеграції країн ЄС (1992–1999 рр.).....	30
Моцак С.І. Викладання дискусійних питань всесвітньої історії у практиці сучасної школи	36
Мусіна Р.З. Створення Союзу Есперантистів Радянських Республік і його діяльність у 20 – 30 рр. ХХ ст.	40
Пушкаренко П.І. Економічні основи перемоги у Великій Вітчизняній війні	51
Товстуха П.В. Особлива позиція Г.В. Плеханова під час революції 1905 – 1907 рр.....	59
Чижов О.І. Політика провідних держав світу у період Суецької кризи 1956 року	64

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бугрій В.С. Розвиток змісту шкільної історичної освіти в Україні у 20 рр. ХХ ст.	72
Добродін В.В. Репресії проти представників інтелігенції Сумщини у 20–30 рр. ХХ ст.	79
Коваль М.В. Селянсько-повстанський рух під проводом Н. Махна (1918–1921 рр.)	84
Корогод Г.І. Україна після Другої світової війни: політичні наслідки і перспективи	89
Кравченко О.М. Історія дослідження літописних міст епохи Київської Русі Дніпровського Лівобережжя.....	96
Мартиненко В.Л. Європейський та український колабораціонізм: порівняльний аспект	102

Михайліченко М.А. Боротьба уряду УНР з антиєврейськими погромами у 1919 – 1920 рр.	109
Стариков Г.М. Епістолярій як джерело вивчення громадсько-політичного життя України другої половини XIX ст.	114
Стеценко В.Ю. Репресивна політика держави щодо селянства Сумщини у 20 – 30 рр. ХХ ст.	118
Турков В.В. Закарпатська Україна в зовнішньополітичній стратегії СРСР наприкінці Другої світової війни (1944 – 1945 рр.)	124
Шрамченко О.В. Розвиток шкільного краєзнавства в Україні: історичний аспект	130

ІСТОРІЯ НАУКИ, ОСВІТИ ТА РЕЛІГІЇ

Артем'єва О.В. До питання про автентичність неоязичництва	137
Лебідь А.Є. Середньовічний містицизм: спекулятивний досвід світосягнення	141
Мозговий І.П. На світанку філософії: пробуджений духом	153
Потапенко Н.А. На шляху до громадянського суспільства	162
Снегирёв И.А. Теория самоорганизации: диалог между гуманитарными и естественнонаучными дисциплинами	169
Токаренко Н.М. Впровадження інноваційних технологій у сучасну науку інформаційного суспільства.....	176
Цымбал С.Н. Теория самоорганизации в структуре современного гуманитарного образования	184
Яременко Є.В. Розкол в українському православ'ї як вияв дезінтеграції	188

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

А. В. Гончаренко

БОСНІЯ ТА ГЕРЦЕГОВИНА В БРИТАНО-РОСІЙСЬКИХ ПРОТИРІЧЧЯХ У ТРАВНІ-ЧЕРВНІ 1876 РОКУ

Протягом XIV–XX ст. Балканський півострів був місцем розгортання багатьох міжнаціональних, міжрелігійних та міжнародних конфліктів. Виникненню більшості з них сприяло формування цього регіону як цивілізаційної контактної зони. Саме на периферії регіональних просторів відбувалися події, охарактеризовані деякими дослідниками як процес «зіткнення цивілізацій».

Однією з периферійних зон, яка опинилася в епіцентрі взаємодії цивілізацій і стала постійним джерелом напруги на Балканах, була Боснія та Герцеговина. Про це свідчать події XV ст. (внаслідок яких Боснія та Герцеговина опинилися під турецьким володарюванням), Боснійська криза 1908 – 1909 рр. та Перша світова війна.

У кінці 80 – 90 рр. ХХ ст. у зв'язку з розпадом СФРЮ подальше загострення протиріч між колишніми союзними республіками переросло у війну, внаслідок чого боснійсько-герцеговинська проблема знову опинилася в центрі уваги міжнародного співтовариства.

Серед досліджень зовнішньої політики Великобританії та Росії у період Східної кризи 1875 – 1878 рр. треба відзначити працю російських істориків «Історія зовнішньої політики Росії», а також роботи британських дослідників К. Барна і Д. Сесіл [5; 10; 12].

Проте, незважаючи на існування значної кількості праць з порушенії проблематики, питання, пов’язані з розробкою британської та російської програми, врегулювання ситуації у Боснії та Герцеговині у період Східної кризи 1875 – 1878 рр. майже не висвітлені. У той же час, існування значної кількості не введених до наукового обігу джерел з даної проблематики, робить необхідним подальше дослідження.

11 травня 1876 р. до німецької столиці прибули російський цар Олександр II, канцлер О.М. Горчаков та О.Г. Жоміні, потім до них приєднався посол у Відні Є.П. Новиков. Початок Берлінської зустрічі співпав з новим загостренням ситуації на Балканах, оскільки вбивство в Салоніках мусульманами-фанатиками німецького та французького консулів призвело до

протесту Великобританії, Росії та інших великих держав, а також відправлення військових кораблів до турецьких вод під приводом захисту підданих європейських країн.

У цей час також посилилася боротьба у правлячих колах Османської імперії: у відставку було відправлено великого візиря Махмуд-Недім-пашу, який був прибічником проросійської зовнішньої політики. Крім того, у квітні 1876 р. почалось повстання в Болгарії. Саме в такій складній міжнародній ситуації повинна була відбутись зустріч міністрів закордонних справ країн-учасниць «Союзу трьох імператорів».

Після тривалих дискусій 13 травня 1876 р. Австро-Угорщина, Німеччина та Росія погодилися з текстом Берлінського меморандуму, основу якого склав проект О.М. Горчакова. Берлінський меморандум передбачав встановлення двомісячного перемир'я та початок прямих переговорів між Портою і боснійськими та герцеговинськими делегатами на основі п'яти пунктів:

- 1) надання біженцям, що повертаються, матеріалів для відбудови будинків та церков, а також харчів;
- 2) створення змішаної комісії для контролю за проведенням реформ;
- 3) перебування турецьких військ у визначених пунктах;
- 4) забезпечення права християн на носіння зброї на рівні з мусульманами;
- 5) здійснення контролю з боку консулів або представників держав за проведенням реформ [8, 140-143].

Меморандум майже повністю повторював основні положення ноти Д. Андраші від 30 грудня 1875 р.Хоча О.М. Горчакову не вдалося провести свій проект автономії Боснії та Герцеговини, проте його позиція знайшла своє відображення в заключному варіанті цього документа, в якому домінувала думка про необхідність гарантій виконання султаном своїх обіцянок, а також тиску на султанський уряд, щоб змусити його серйозно почати виконання прийнятих на себе щодо Європи зобов'язань [8, 142].

Збереження територіальної цілісності Оттоманської держави та створення, як висловився О.М. Горчаков, «покращеного статус-кво» для південнослов'янських народів не викликало схвальних оцінок берлінських рішень серед населення Боснії та Герцеговини.

Підсумки Берлінської зустрічі широко коментувалися російською громадськістю та на сторінках газет. «Голос» відзначав, що російській дипломатії вдалося переконати своїх союзників прийняти умови боснійсько-герцеговинських повстанців [4]. На думку редакції «Нового часу», успіх російської зовнішньої політики полягав також у тому, що боснійських і

герцеговинських повстанців було визнано воюючою стороною [6]. «Російський світ», відзначаючи в цілому обмеженість меморандуму, виступав за подальшу боротьбу російської дипломатії у справі надання автономії, а в майбутньому – і незалежності Боснії та Герцеговині [7].

14 травня 1876 р. О.М. Горчаков і Д. Андраші ознайомили британського посла у Берліні О. Рассела зі змістом Берлінського меморандуму. Традиційна британська політика збереження статус-кво в Оттоманській державі повинна була витримати нове випробування. На шпальтах британських газет та звітів про парламентські дебати все більше з'являлося критичних відгуків стосовно східної політики кабінету Б. Дізраелі та пропонувались різні варіанти бачення майбутнього Боснії та Герцеговини.

До критики приєдналися й деякі представники британського істеблішменту. Так, герцог Аргайлський стверджував, що османський уряд «зловживав владою та був прокляттям для населення, яким керував; ганьбою буде для Європи, якщо її допомога та вплив стане використовуватись для спасіння цього одіозного явища» [14, 707]. Він також зазначав, що треба відмовитися від ідеї збереження територіальної цілісності Оттоманської держави та «...треба краще зайнятись розробкою схеми справедливого керування півландними її народами» [13, 158].

Подібні думки висловлював у листуванні міністр у справах Індії маркіз Р. Солсбері: «...що турецька машина втримається довго, я не вірю. Навіть якщо Росія не нападе, вона розвалиться сама по собі» [12, 124].

Слід зазначити, що, посилаючись на окремі критичні висловлювання, не можна стверджувати, що в Лондоні виникли умови для перегляду доктрини статус-кво, а сили і вплив її прихильників та противників принаймні зрівнялись. Принцип цілісності та недоторканності Османської імперії, який спирається на міцні традиції, економічні та геополітичні інтереси, не міг втратити всіх своїх прибічників одночасно. Уайтхолл виступав проти надання автономії або незалежності південнослов'янським народам і змінення російського впливу на Балканському півострові, який розглядав як плацдарм Росії, звідки вона могла б загрожувати Стамбулу та Протокам і, таким чином, відігравати роль головного суперника Великобританії та боротися з нею за пріоритетний вплив не лише в султанській державі, але й на всьому Сході.

Ознайомившись із Берлінськими пропозиціями щодо врегулювання боснійської кризи, які безпосередньо зачіпали зовнішньополітичні інтереси Британської імперії на Сході, консервативний кабінет спрямував усі свої сили

на проведення переговорів з ініціаторами цього документа, які б допомогли обмежити або взагалі скасувати дію його положень.

У відповідь на Берлінський меморандум вже 16 травня 1876 р. Б. Дізраелі направив королеві Вікторії цілком таємний «Меморандум про мою східну політику», який включав три головних моменти:

1) категорична відмова від приєднання до вимог «Трьох Північних Держав», навіть якщо про це буде просити Порта, оскільки виконувати їх султан не в змозі, і тоді Великобританію запросять „взяти участь у вирішенні проблеми”, що буде означати «вдатися до більш дієвих заходів щодо знищення імперії»;

2) якщо Стамбул погодиться, запропонувати припинення бойових дій і створити європейську конференцію, яка б базувалася на територіальній недоторканності;

3) не допустити відправлення військових ескадр жодної з країн на війну, спрямовану на захист християн.

Свій меморандум британський прем'єр-міністр закінчив такими словами: «Але було б ризиковано діяти таким чином, не знаючи, що насправді думає Порта про нову програму» [10, 405-407].

Негативне ставлення Лондона до нового плану вирішення боснійсько-герцеговинської проблеми знаходить своє пояснення у діях уряду Б. Дізраелі, який саме в цей час розпочав підготовку цілого комплексу заходів щодо розширення та зміцнення британського володарювання в Індії. Він підкорив Великобританії Келат та збирався захопити Афганістан. Як відомо, Уайтхолл вже розпочав захоплення Суецького каналу, намагаючись закріпити таким чином приоритетне становище Великобританії у північній частині Середземного моря. У зв'язку з цим Лондон намагався поставити під свій контроль не лише Єгипет, але і всю територію Османської держави. Останнє забезпечило б британське домінування над усім Близьким Сходом. Значний вплив Форін офісу в Оттоманській імперії міг дозволити нейтралізувати спроби Росії взяти під свій контроль Чорноморські протоки та не лише не допустити її до імперських комунікацій, але й поставити Порту в залежність від Великобританії як фактичної володарки Проток.

Британський уряд мав й інші міркування. У зв'язку з підготовкою захоплення Афганістану зовнішня політика Великобританії могла привести до ускладнення відносин з Росією в Середній Азії. Але консервативному кабінету більш вигідною була боротьба з Санкт-Петербургом не в Середній Азії, де він

знаходився один на один зі своїм суперником, а на Близькому Сході, де боротьбу можна вести за допомоги Австро-Угорщини та Порти.

Усі ці фактори привели до того, що Уайтхолл відкинув Берлінський меморандум, зазначивши при цьому, що він нібіто дозволяє державам утрутатись у турецькі справи: Б. Дізраелі твердив про ультиматум, який третує Великобританію, оскільки цей документ був розроблений без її участі [3, 198].

Е. Дербі у своїй заявлі з приводу нових ініціатив Росії, Австро-Угорщини та Німеччини відзначив, що безпліддя програми, викладеної у ноті Д. Андраші, можна було передбачити. Тільки з поваги до держав, не бажаючи порушити їх гармонію, Великобританія пішла за ними. У нового проекту реформ немає більше шансів на успіх [3, 200].

Такою була формальна аргументація ставлення британського істеблішменту до цього плану врегулювання ситуації у Боснії та Герцеговині. В особистому листі Б. Дізраелі висловлювався відвертіше, показуючи занепокоєння, що уряд буде «крок за кроком втягнуто до участі в схемі, яка незабаром завершиться розпадом Туреччини» [11, 24-25]. У бесіді з послом П.А. Шуваловим британський прем'єр-міністр сказав, що «...босняки та герцеговинці прямують не до реформ, а до незалежності» [2, 247-248].

17 травня глава Форін офісу Е. Дербі відправив О. Расселу телеграму, в якій пропонував довести до відома О. Бісмарка бажання британського уряду «діяти в концепті на підтримку статус-кво та збереження миру в Європі» [15, 68]. Але це звернення залишилося без відповіді.

Унаслідок цього 19 травня 1876 р. британському представникам в Німеччині знову було запропоновано звернутися до прусського канцлера з аналогічною пропозицією. 26 травня 1876 р. під час бесіди з О. Расселом німецький канцлер зазначив, що відмова «уряду ІІ Величності підтримати рішення Берлінської конференції означає поразку графа Андраші» та «призведе до війни між Росією та Австрією, в якій без підтримки Німеччини та Англії навряд чи Австрія зможе перемогти». Тому він сподівається, що у випадку тиску з боку Росії Д. Андраші «зможе отримати підтримку з боку Англії». У кінці бесіди О. Бісмарк відзначив, що «уряд Великобританії завжди може розраховувати на його підтримку під час обговорення будь-якої кращої пропозиції, яка могла б привести до встановлення миру в європейській частині Туреччини та забезпечити тривалий мир у цілому» [10, 455].

Того ж дня (26 травня 1876 р.) Д. Андраші заявив британському послу у Відні Е. Б'юкенену, що хоч він і жалкує з приводу неприєднання Лондонського кабінету, але в той же час вважає везінням, що останній відкинув Берлінський

меморандум. «Він (Д. Аңдраші – А.Г.) з нетерпінням очікує незалежної позиції уряду Її Величності, – сповіщав Е. Б'юкенен, – яка допомагатиме Австрії так само гарно, як інтересам Англії» [15, 70].

Оцінюючи політику Великобританії на Сході, Б. Дізраелі відзначив, що відмова санкціонувати Берлінську ноту та відправлення британської середземноморської ескадри з десяти панцерників під командуванням віце-адмірала Драммонда до Безікської бухти, куди вона прибула 26 травня, що розцінили на континенті як підштовхування Стамбула до опору та відмову прийняти план врегулювання становища у Боснії та Герцеговині, – усе це призвело до кінця «Союзу трьох імператорів» – «цього протиприродного альянсу, який ніколи б не отримав підтримки з боку Англії» [11, 31].

Аналізуючи британську східну політику та дії посла Великобританії в Османській державі Г. Елліота, який виступав категорично проти будь-яких змін на Балканах, російський посол у Стамбулі М.П. Ігнатьев сповіщав Санкт-Петербург: «Відповідність його опозиції новій спробі країн – це бажання залишитися єдиним імператором рішень Порти та зберегти таким чином ефемерний вплив, який посол мав намір здобути з приходом до влади конституційної партії, сприятливої для Англії. Ще небагато років Великобританія була абсолютною господаркою Сходу, – говорив сер Генрі одному з моїх колег. Вона поступово втрачала це привілейоване становище... Випадок надав їй знову можливість, і вона не повинна втратити його» [1, 666 (зв.)].

Британська преса вітала курс кабінету Б. Дізраелі, який, нарешті, відірвався від впливу трьох держав. Так, газета «Дейлі телеграф» відзначала: «Історія, можливо, побачить у цьому спокійному та безстрашному акті один із поворотних пунктів сучасної цивілізації, що відбудовує справедливу та чесну гру в Східному питанні» [16].

Порту також було ознайомлено з текстом рішень, прийнятих на зустрічі у Берліні, а посол Оттоманської імперії у Лондоні Мусурус-паша телеграфував у Стамбул, що Е. Дербі розглядав нові пропозиції європейських країн як цілком неприйнятні для Великобританії. Розглянуті кабінетом міністрів, вони були відкинуті повністю та одноголосно [1, 657].

Незважаючи на негативне ставлення британського істеблішменту до Берлінських рішень, Росія намагалась хоч якось вплинути на Оттоманську імперію. Але тим часом у турецькій столиці 30 травня 1876 р. відбувся державний переворот, у результаті якого султана Абдул-Азіса було скинуто і до влади прийшов Мурад V. Організаторами цього заколоту виступили молодоосмани, лідер яких Мідхат-паша намагався не допустити

територіального розпаду держави. Сподіваючись отримати повну підтримку кабінету Б. Дізраел, і нове турецьке керівництво призначило британського адмірала ХоббORTA головнокомандувачем османського флоту, який нараховував 27 лінкорів і за бойовою міццю поступався лише британському.

На початку червня 1876 р. О.М. Горчаков знову спробував переконати Великобританію в необхідності колективного демаршу перед Портою. 6 червня російський канцлер запропонував урядам п'яти великих держав звернутися до турецького керівництва з вимогою провести перетворення в Боснії та Герцеговині. Ale й ця спроба залишилася безрезультативною, оскільки 10 червня султан проголосив, що усі обіцяні реформи будуть утілені в життя [9, 169].

Малоєфективність Берлінського меморандуму та відмова британського уряду від його підтримки, продовження повстання в Боснії та Герцеговині, а також активізація влітку 1876 р. військових приготувань Сербського та Чорногорського князівств до збройного виступу проти Оттоманської імперії – усе це змушувало О.М. Горчакова ще раз запропонувати Уайтхоллу свій план дій: автономія для Боснії та Герцеговини на кшталт Румунії або Сербії, а також територіальне збільшення та вихід до моря для Чорногорії. Він вважав, що боснійські «повстанці навряд чи задовольнятися меншим», оскільки відмова від цього проекту врегулювання боснійської кризи «призведе до відновлення війни, руйнівної та загрозливої для фінансів та цілісності Османської імперії... » [3, 139 (зв.)-140].

Продовжуючи відмовлятися від приєднання до Берлінського меморандуму, Лондонський кабінет дав зрозуміти, що він уже не буде так категорично виступати проти поступок боснійцям. 10 червня 1876 р. Б. Дізраелі під час бесіди з П.А. Шуваловим запропонував погодити політику Великобританії та Росії на Сході без посередників [17, 669].

Після того, як О.М. Горчаков прийняв цю пропозицію, Б. Дізраелі виклав свою позицію, яка полягала в тому, що оскільки боснійські повстанці ведуть боротьбу не за реформи, то, крім незалежності, їх ніщо не задовольнить. Боротьба та кровопролиття в Оттоманській державі неминучі, зашкодити їм ніхто не зможе, та росіянам не треба стримувати Чорногорію та Сербію, оскільки конфлікту не оминути. Усе можна вирішити шляхом «кровопускання». «Якщо переможуть християни, – стверджував глава британського уряду, – то нам немає чого реєструвати факт, що відбувся; якщо Туреччина роздавить християн, та репресії будуть тиранічними, то це дозволить усім великим державам втрутитися в ім'я гуманності, і втручання Європи буде законним». У відповідь на заперечення П.А. Шувалова Б. Дізраелі відповів, що

його політика – справа вирішена, та єдина його вимога – щоб «Берлінський меморандум або прийняли, або ні, після чого ці пропозиції повинні втілюватися в життя безпосередньо Росією» [17, 673-674].

Наступного дня аналогічно висловився Е. Дербі, який заявив російському послу, що бажання Лондона – надати султану три або чотири тижні для домовленості безпосередньо з інсургентами, але якщо вони нічого, крім незалежності не забажають, то Великобританія згодна з «дружніми пропозиціями, сформульованими Росією» [17, 675-676].

У свою чергу П.А. Шувалов доклав усіх зусиль, щоб Уайтхолл погодився з автономією Боснії та Герцеговини на кшталт тієї, що існувала на острові Крит, але отримав категоричну відмову.

Поки проходили британо-російські переговори стосовно майбутньої долі Боснії та Герцеговини, Східна криза вступила у нову фазу. 15 червня 1876 р. Чорногорія оголосила війну Порті, 30 червня почала війну Сербія. Сербське та чорногорське керівництво за допомогою війни намагалося не лише відновити національну незалежність своїх країн, але й розширити територію князівств: Сербія претендувала на Боснію, а Чорногорія – на Герцеговину та частину Адріатичного узбережжя.

Оголошення війни Османській імперії підтримало все християнське населення Південно-Східної Європи. У Росії слов'янські комітети почали збирати кошти для допомоги сербам і чорногорцям. На Балкані відправилося близько чотирьох тисяч добровольців, серед яких були й кадрові військові офіцери на чолі з генералом М. Черняєвим, якого князь Мілан призначив головнокомандувачем сербської армії.

Нове загострення ситуації в європейських володіннях султана змусило російських дипломатів знову почати переговори з керівництвом Австро-Угорщини, оскільки правлячі кола Росії розуміли, що погіршення стосунків із Віднем може привести до створення британо-австрійського блоку. Крім того, Австро-Угорська імперія була найбільш небезпечним суперником Росії на континенті і одночасно потенційним союзником Великобританії [5, 186].

Таким чином, Берлінський меморандум через відмову приєднатись до нього Уайтхоллу істотно не впливув на подальший розвиток ситуації у Боснії та Герцеговині. Спроби Росії переконати Великобританію у необхідності зміни політико-правового статусу цього регіону зазнали поразки. Кабінет Б. Дізраелі намагався не допустити автономії Боснії та Герцеговини, оскільки вважав, що цей крок може привести до розпаду султанської держави та зміцнення російського впливу на Балканах. Початок сербсько-чорногорсько-турецької

війни в червні 1876 р. призвів до активізації британської та російської дипломатії. Дослідження саме цих аспектів Східної кризи 1875–1878 рр. будуть присвячені подальші розвідки автора.

Джерела та література

1. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). – Ф. № 133. „Канцелярия Министерства иностранных дел”. – 1876. – Оп. 470. – Д. 129.
2. АВПРИ. – Ф. № 161 „Санкт-Петербургский Главный архив В-А₂”. – 1876. – Д. 549. – Т. II.
3. АВПРИ. – Ф. № 184 „Посольство в Лондоне”. – 1876. – Оп. 520. – Д. 425.
4. Голос. – СПб. – 1876. – № 123 (4/16 мая).
5. История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / Отв. ред. В.М. Хевролина. – М.: Международные отношения, 1999. – 384 с.
6. Новое время. – СПб. – 1876. – № 65 (5/17 мая).
7. Русский мир. – СПб. – 1876. – № 119 (6/18 мая).
8. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917 / Под редакцией Е.А. Адамова. – М.: Госполитиздат, 1952. – 464 с.
9. Чубриловић В. Босански устанак 1875–1878. – Београд: Нар. штамп, 1930. – 419 с.
10. Bourne K. The Foreign Policy of Victorian England 1836–1902. – Oxford: Clarendon press, 1970. – 513 p.
11. Buckle G., Monypenny W.F. The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. (1876–1881). – 719 p.
12. Cecil G. The Life of Robert Marquis of Salisbury. – L.: Hodder and Stoughton, 1921. – Vol. 2. – 562 p.
13. Parliamentary Debates. – House of Lords. – Third Series. – L. – Vol. 231.
14. Parliamentary Debates. – House of Lords. – Third Series. – L. – Vol. 237.
15. Stojanovich M.D. The Great Powers and the Balkans. 1875–1878. – Cambridge: At the University Press, 1939. – 296 p.
16. The Daily Telegraph. – L. – 1876. – 10 June.
17. Unprinted Documents. Russo-British Relations during the Eastern Crisis 1875–1878. // The Slavonic Review. – 1925. – Vol. III. – № 9. – P. 658-678.

Л.Л. Заболотна

ПОЛІТИКА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ НА ЗАКЛЮЧНОМУ ЕТАПІ СХІДНОЇ КРИЗИ (СІЧЕНЬ-ЧЕРВЕНЬ 1878 р.)

У 70 рр. XIX ст. головним геостратегічним пріоритетом Великобританії було розширення сфери своїх інтересів, до якої входили Середземне море, Єгипет і Суецький канал, Османська імперія, Палестина, Ірак, Іран, Афганістан, а також Перська затока та басейни Аравійського моря та Індійського океану. Боротьба за домінування в цих регіонах представляла собою лише окремі ланцюги в єдиній системі імперської політики Уайтхоллу, спрямованої на встановлення гегемонії над шляхами в Індію та на перетворення Близького та Середнього Сходу в підконтрольну Великобританії територію.

Дослідженню східної політики Великобританії у 70 рр. XIX ст. присвячено велику кількість робіт істориків різник країн. Перш за все, необхідно відзначити праці британських істориків Р. Блейка, Дж. Бакля, В. Маніпені і Б. Самнера [7; 8; 10].

З радянсько-російської історіографії треба відзначити роботи Н.С. Кінєпіної, Є.А. Кургіняна та інших [4; 5; 6].

Проте, певні розбіжності в роботах британських та радянсько-російських істориків, а також існування значної кількості не введених до наукового обігу джерел, роблять необхідним подальше дослідження. Тому в цій статті ми спробуємо проаналізувати еволюцію зовнішньої політики Великобританії, що стосується Східного питання у січні-червні 1878 р.

Підписання Адріанопольського перемир'я 31 січня 1878 р. привело до припинення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та вказувало на завершення військового етапу Східної кризи. За справу мирного врегулювання ситуації знову повинні були взятися політици та дипломати.

У Великобританії звістку про початок російсько-турецьких мирних переговорів зустріли з тривогою. Уайтхолл повідомив санкт-петербурзький кабінет, що «у той її частині, в якій ця домовленість розрахована на зміну європейських договорів та зачіпає загальні та британські інтереси», він не визнає її «до досягнення формальної угоди сторін – учасниць Паризького трактату» [5, 66].

Хоча британський уряд і надалі продовжував дотримуватися доктрини статус-кво, проте, користуючись як внутрішніми, так і зовнішніми проблемами Османської імперії, намагався посилити свою експансію в районі Суецького каналу, Єгипту, Кіпру. Розуміючи масштабність змін, що проходили на Близькому Сході, Лондон фактично відмовляється від доктрини статус-кво та починає розробляти програму територіального розділу Оттоманської держави, найголовнішою складовою частиною якої було захоплення Єгипту та Кіпру. Останній цікавив Великобританію не лише як важливий стратегічний пункт, що міг допомогти у витісненні Російської імперії з Малої Азії, але й тому, що мав величезне геополітичне значення під час майбутнього розділу африканських та азійських володінь Порти – Сирії, Лівану та Єгипту.

У січні 1878 р. кабінет Б. Дізраелі підтримав ініціативу міністра закордонних справ Австро-Угорщини Д. Андраші, який запропонував російському канцлеру О.М. Горчакову скликати загальноєвропейську конференцію в Баден-Бадені для підтвердження умов російсько-турецького мирного договору.

Крім цього, у лютому 1878 р. почалися таємні британо-австрійські переговори, під час яких уряд ІІ Величності намагався дізнатися про умови можливої мобілізації австро-угорської армії з боку Великобританії у випадку загрози британським geopolітичним інтересам на Сході від Російської імперії.

12 лютого 1878 р. командувач британської морської ескадри адмірал Хорнбі отримав наказ увести свою ескадру у Мармурове море, навіть без дозволу султана. Наступного дня британський флот, порушивши міжнародні норми, пройшов Дарданелли та 15 лютого став на якірну стоянку біля Принцевих островів [3, 44-45; 4, 172].

У відповідь на це російський уряд пригрозив захопити Стамбул, проте, вирішивши не загострювати відносини з Лондоном та Віднем, російське керівництво вирішило зайняти містечко Сан-Стефано, що було розташовано поблизу від Стамбула.

14 лютого 1878 р. в Адріанополі почалися російсько-турецькі переговори, які завершились 3 березня 1878 р. у Сан-Стефано підписанням прелімінарного мирного договору. Згідно з Сан-Стефанським трактатом Румунія, Сербія та Чорногорія отримували незалежність та територіальні розширення своїх кордонів, Боснія та Герцеговина – автономію. Болгарія ставала васальним князівством, залежність якого від Оттоманської держави полягала у виплаті данини. Порта повинна була провести реформи у своїх європейських володіннях, увести регламент на острові Крит та у Фессалії і виплатити Росії контрибуцію. Крім цього, Російській імперії повертались Південна Бессарабія, Ардаган, Карс, Батум, Баязет та інші.

Після підписання Сан-Стефанського договору Східна криза вступила у свою заключну стадію. 9 березня 1878 р. Д. Андраші у своєму листі до британського керівництва запропонував замість конференції у Баден-Бадені провести міжнародний конгрес у Берліні. Уайтхолл погодився з цим, проте висунув вимогу, що на конгресі повинні бути розглянуті усі питання, яких торкається мирний договір між Росією та Оттоманською державою, та що ніякі зміни в положеннях, попередньо встановлених договором, не будуть чинними до їх схвалення європейськими державами.

Треба зауважити, що Сан-Стефанський мирний договір негативно зустріли у Великобританії. Британські друковані засоби відзначали, що Сан-Стефанський трактат є насмішкою над європейськими правилами та інтересами. «Сан-Стефано віддає Малу Азію на милість Росії», – зазначав посол Великобританії в Османській імперії Г. Лейрд [5, 188].

8 березня 1878 р. міністр закордонних справ Е. Дербі заявив, що Великобританія погодиться взяти участь у конгресі, якщо державам буде надано право переглянути всі статті Сан-Стефанського трактату.

Продовжуючи свою лінію щодо положень Сан-Стефанських прелімінаріїв, у березні 1878 р. уряд Її Величності продовжував обговорювати можливість британо-російського військового зіткнення на Євро-Азійському континенті. Під час одного із засідань консервативного кабінету було відзначено три найголовніших пункти, які повинні бути в центрі уваги Уайтхоллу:

- 1) вплив військового стану країни на відносини зі Сходом;
- 2) фінансова ситуація;
- 3) питання торгівлі в регіоні Чорного моря та Азії.

Британські міністри також вирішили створити Середземноморську лігу, до якої б увійшли Великобританія, Греція, Італія, Австро-Угорщина та Франція, навіть якщо останні держави відмовляться до неї увійти. Крім того, Лондонський кабінет обговорив можливість окупації важливих стратегічних пунктів на Сході. Усе це на думку британських міністрів «могло б створити міцний ланцюг зв'язку з Індією» [8, 253-254].

27 березня 1878 р. відбулося чергове засідання британського уряду, під час якого прем'єр-міністр Б. Дізраелі зазначив: «Рішуча політика забезпечить мир, примиренна призведе до війни». Після цих слів він запропонував мобілізувати резервістів та захопити острів Кіпр та порт Іскандерон на малоазійському узбережжі [8, 264-267]. Категорично проти таких кроків виступив глава Форін офісу Е. Дербі, який намагався не допустити британо-російського військового конфлікту. Не знайшовши підтримки від інших членів кабінету, Е. Дербі був змушений подати у відставку на знак протесту проти ескалації британо-російських відносин. Новим керівником британської дипломатії було призначено Р. Солсбери.

Першим кроком новопризначеного міністра булаnota від 1 квітня 1878 р., в якій він виступив проти політико-правових змін, які передбачалися згідно з Сан-Стефанським трактатом та вимагав від російського керівництва перегляду всіх положень цього документу на конгресі державами-гарантами Паризького миру 1856 р. [1, 66-68].

Наступним кроком британського керівництва була промова Б. Біконсфілда в палаті лордів 8 квітня 1878 р., в якій він відзначив, що ситуація, яка склалася, виключає можливість скликання конгресу та запропонував мобілізувати 38 тис. резервістів, підкресливши, що

Великобританія не зупиниться ні перед чим та буде, якщо цього будуть вимагати обставини, силою захищати свої інтереси [7, 773].

Розуміючи небезпечності загострення британо-російських протиріч, Санкт-Петербург у кінці квітня 1878 р. вирішив провести консультації з британським керівництвом, унаслідок чого дипломати обох країн почали розробку взаємовигідної угоди.

У зв'язку з цим 3 травня 1878 р. Р. Солсбері вніс на розгляд уряду цілком таємний меморандум про позицію Лондона на майбутніх британо-російських переговорах, в якому відзначалось, що ситуація на Сході призвела до того, що Порта не може виконувати свої політичні функції, оскільки опинилася під необмеженою владою Росії [10, 638].

29 травня відбулося чергове засідання консервативного кабінету, присвячене обговоренню трьох російських меморандумів, які включали пропозиції про перегляд Сан-Стефанського договору з урахуванням позиції британського уряду.

Логічним продовженням британо-російських переговорів було підписання 30 травня 1878 р. у Лондоні керівником Форін офісу Р. Солсбері та російським послом П.А. Шуваловим трьох меморандумів, які були двосторонньою таємною угодою про зміну Сан-Стефанського договору і повинні були бути основою визначення позицій британського та російського урядів на Берлінському конгресі.

Перший протокол передбачав поділ Болгарії на південну, яка б отримала статус адміністративної автономії, і північну, яка повинна була стати автономним князівством. Згідно з другим протоколом Великобританія в деяких питаннях, що мали загальноєвропейський характер і не торкалися політико-правових перетворень на Балканах, залишала за собою повну свободу дій. Передбачалася також можливість зміни досягнутих домовленостей на конгресі за згодою обох країн, але якщо британські та російські делегати не зможуть знайти взаєморозуміння, то ця угода повинна бути для них взаємним зобов'язанням. Третій протокол торкався азійських питань [10, 648-649]. Лише після підписання трьох меморандумів Р. Солсбері повідомив німецькому канцлеру О. Бісмарку, що Великобританія згодна взяти участь у конгресі [6, 372].

Одночасно з британо-російськими переговорами у квітні 1878 р. Уайтхолл почав консультації з австро-угорським керівництвом. Ці переговори, що продовжувалися два місяці, підтвердили спільність точок зору обох сторін з більшості проблем [8, 245-265].

Унаслідок цього 6 червня 1878 р. Д. Андраші та британський посол Г. Елліот підписали угоду про спільну політичну лінію обох країн на Берлінському конгресі, один із пунктів якої передбачав, що Великобританія підтримає будь-яку пропозицію Віденського кабінету щодо Боснії та Герцеговини. У свою чергу Австро-Угорщина обіцяла підтримати позицію британського уряду в болгарському питанні. В угоді також передбачалося обмежити територію Болгарського князівства з півдня та півночі Балканським хребтом, обмежити строк російської окупації Болгарії шістьма місяцями [2, 214; 3, 48; 8, 263; 9, 25].

Отже, протягом січня-червня 1878 р. східна політика Великобританії була спрямована на перегляд умов Сан-Стефанського прелімінарного мирного договору 1878 р. Унаслідок вдалих дій Уайтхоллу 30 травня 1878 р. було підписано таємну британо-російську угоду про зміну умов Сан-Стефанського договору, яка передбачала спільність дій обох країн у різних питаннях на Берлінському конгресі та значно зменшувала зовнішньополітичні здобутки Санкт-Петербурга. Крім того, намагаючись не допустити істотних політико-територіальних змін на Балканах, Лондон вирішив отримати підтримку Відня, внаслідок чого 6 червня 1878 р. було укладено британо-австрійський договір про спільну зовнішньополітичну лінію на майбутньому конгресі. Підписання цих двох документів відкривало перед Великобританією широкі можливості для реалізації своїх геополітичних завдань на Балканах і на Сході та посилило британські позиції на Берлінському конгресі 1878 р.

Джерела та література

1. Архив внешней политики Российской империи. – Ф. № 133. „Канцелярия Министерства иностранных дел”. – 1878. – Оп. 470. – Д. 58.
2. История внешней политики России. Вторая половина XIX века / Отв. ред. В.М. Хевролина. – М.: Международные отношения, 1999. – 384 с.
3. История дипломатии. В 3 томах. / Под ред. В.П. Потемкина. – М.-Л.: ОГИЗ, 1945. – Т. 2. – 424 с.
4. Киняпина Н.С. Внешняя политика России во второй половине XIX в. – М.: Высшая школа, 1974. – 280 с.
5. Кургинян Е.А. Борьба англо-австро-венгерской группировки против России в период между Сан-Стефанским миром и Берлинским конгрессом (март-июль 1878 г.) // Ученые записки Московского областного педагогического института им. Н.К. Крупской. – 1967. – Т. 189. – Вып. 9. – С. 183-207.
6. Международные отношения на Балканах, 1856–1878 гг. / Отв. ред. В.Н. Виноградов. – М.: Наука, 1986. – 415 с.
7. Blake R. Disraeli. – L: Methuen, 1978. – 819 p.
8. Buckle G., Monypenny W.F. The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. – 719 p.
9. Medlicott W.N. The Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement. 1878–1880. – Edinburgh: Cass, 1963. – 442 p.
10. Sumner B.H. Russia and the Balkans. 1870–1880. – Oxford: Clarendon press, 1937. – 724 p.

Е.В. Лапицька, А.В. Гончаренко

**БОСНІЙСЬКА КРИЗА 1991 – 1995 рр:
ПЕРЕДІСТОРІЯ КОНФЛІКТУ**

Боснія та Герцеговина протягом XIV – XX ст. неодноразово була в епіцентрі «зіткнення цивілізацій» та перетворилася на постійне джерело напруги на Балканському півострові. Про це свідчить турецьке завоювання цього регіону в XV ст., а також події Східної кризи 1875 – 1878 рр., Боснійської кризи 1908 – 1909 рр. і Першої світової війни.

У кінці 80-х – першій половині 90-х рр. ХХ ст. унаслідок розпаду СФРЮ та військового протистояння між югославськими республіками, боснійсько-герцеговинське питання знову опинилось у центрі уваги політиків та дипломатів.

У світлі цих подій особливу цікавість становить історія Боснії та Герцеговини у 1918 – 1989 рр., оскільки саме цей період визначив подальший розвиток регіону та призвів до загострення конфронтації між югославськими націями.

Серед робіт, присвячених дослідженню порушеної проблематики, необхідно відзначити праці російських істориків-балканістів О.Ю. Гуськової, О.Г. Задохіна, О.Ю. Нізовського та О.В. Шубіна [1; 3; 7] та зарубіжних: Б. Єлавіч та А. Дж. П. Тейлора [2; 5].

Проте, незважаючи на існування великої кількості робіт із визначені проблемами, питання, пов’язані з вивчення боснійсько-герцеговинської історії після Першої світової війни і до 80-х рр. ХХ ст. висвітлені недостатньо. Тому в цій статті ми спробуємо проаналізувати еволюцію боснійсько-герцеговинської проблеми у 1918 – 1989 рр.

Військова поразка Австро-Угорської імперії у Першій світовій війні та початок революції у країні змусили південнослов’янські народи поставити питання про відновлення власної державності. 6 жовтня 1918 р. у Загребі було створено Народне віче Хорватії, яке стало представницьким органом усіх південнослов’янських земель та отримало функції координаційного центру. Подібні органи влади з’явились у Боснії та Герцеговині. Тривалий час центральні та місцеві народні віче не виконували своїх функцій, очікували розвитку подій і продовжували співпрацювати з австро-угорською владою.

29 жовтня 1918 р. Народне віче в Загребі, головою якого було обрано А. Корошеца, виступило з офіційною декларацією про готовність взяти під свій контроль владу в південнослов’янських провінціях [6, 559]. Крім того, Віче

проголосило про вихід Хорватії, Славоні, Далмації зі складу Австро-Угорщини та їх нейтралітет.

Але новостворене територіальне утворення виявилося нежиттєздатним. Народне віче не отримало офіційного міжнародного визнання, а місцеві народні віче не підкорялися центральному.

В умовах поширення анархії та італійської окупації хорвато-словенсько-боснійська коаліція вирішила шукати підтримки у Сербії, оскільки вже на середину листопада внутрішньополітична криза досягла свого апогею. З-під контролю центральної влади вийшли 12 місцевих органів самоуправління, а в Баня-Луці (Боснія) була створена незалежна республіка.

24 листопада 1918 р. після тривалих дебатів Народне віче звернулося до сербського уряду з проханням про входження колишній південних провінцій Габсбургської монархії до складу Сербського королівства.

1 грудня 1918 р. у белградській резиденції принца-регента Олександра Карагеоргійовича було проголошено про створення Королівства сербів, хорватів і словенців (СХС), площа якого складала 248 тис. км², а чисельність населення – 12 млн. чоловік (з 1929 р. – Королівство Югославія). До складу нової держави увійшла і Боснія та Герцеговина [6, 560].

Найбільшою проблемою новоствореної держави було те, що прогнозоване окремими політичним діячами ще у 1914 р. виникнення югославської нації після об'єднання так і не трапилося. Співвідношення різних національностей на той час було таким: 43% усього населення – серби, 23% – хорвати, 8,5% – словенці, 6% – боснійські мусульмани, 5% – македонські слов'яни, 3,6% – албанці; до решти (14%) належали представники національних меншин – німці, угорці, евреї, цигани та ін. [2, 195].

Найбільш активне протистояння розгорнулося між сербами і хорватами – ворожість між цими двома націями фактично паралізувала країну у другій половині 20 – 30-х рр. ХХ ст. Однак, незважаючи на сербсько-хорватське протистояння, боснійсько-герцеговинська проблема у міжвоєнний період практично не загострювалась.

Чергове загострення боснійсько-герцеговинського питання відбулось у період Другої світової війни – час жорстокої ворожнечі між південнослов'янськими народами. Після захоплення Німеччиною Югославії Боснія та Герцеговина увійшла до складу держави усташів – Незалежної Держави Хорватії («Незалежна Држава Хрватська»), яку було створено 10 квітня 1941 р. Формально головою НДХ був італійський герцог Сполетто. Проте реально країною керував маріонетковий пронімецький режим лідера

усташів «поглавника» Анте Павелича. Саме на території Боснії та Герцеговини тривали найбільш кровопролитні битви і саме тут сербське населення піддавалося жорстокому терору усташів. Під час військових дій загинуло 179 тис. чоловік, із них 72% – серби, 16,5% – мусульмани і 4,4% – хорвати. Аділ Зулфікарпашич, політик, публіцист, один із засновників Мусульманської богиняцької організації та Боснійського інституту в Цюриху, зазначав, що зі створенням НДХ «перший раз в історії на цю землю приходить держава, яка легалізує вбивство» [1, 220].

Сильна влада Загреба над територією Боснії та Герцеговини не могла спиратися тільки на місцеву хорватську спільноту через її відносну малочисельність, тому вони почали залучати на свій бік місцевих мусульман. Треба відзначити, що залежно від регіону, мусульманські спільноти займали різні позиції під час війни: від Східної Герцеговини, де існували загони четників-мусульман, Цазинської Країни (анклав Бихач), яка до середини 1944 р. знаходилася під владою місцевого лідера Хуски Мільєвича, який досить успішно маневрував між усташами, четниками, партизанами та німцями, до долин Дрини та Неретви, де вони брали активну участь в усташському геноциді. Але співпрацювати з усташами та окупантами для мусульманської спільноти в цілому було все-таки більше правилом, ніж виключенням.

Друга світова війна мала в Югославії досить важку форму. Фактично в її рамках на цій території одночасно відбувалося кілька конфліктів: партизани та четники вели боротьбу проти окупантів, в самому сербському середовищі йшла війна між четниками та партизанами, та, врешті-решт, етнічний конфлікт між хорватами та мусульманами з одного боку та сербами з іншого. З усіх комбінацій, які були ворогуючими таборами, в якості сил Спротиву можна виокремити партизан та четників. Проте тактичні розбіжності та німецькі репресії швидко призвели до ворожнечі між цими двома течіями.

Через усташський геноцид та примусове виселення в роки Другої світової війни, а також організоване переселення частини мешканців Боснії та Герцеговини переважно у Воєводину, сербське населення значно скоротилося. Більш того, середньовічні звірства усташів викликали обурення навіть у командування італійських окупаційних військ, яке було змушене ввести свої війська у Герцеговину для захисту сербського населення. Цей крок на певний час урегулював ситуацію і партизанські повстання в Герцеговині майже припинились.

Під час Другої світової війни загинуло 11% населення Югославії, із якого 90% – серби. Усього війна забрала півтора мільйони сербів, але від рук

італійських та німецьких фашистів загинуло не більше півмільйона. Звірства хорватських усташів, боснійських мусульман та турецьких фашистів вразили весь світ. Як зазначав югославський історик П. Маличевич: «Такого геноциду Європа не знала з часів монгольських та османських завойовників». Але бапи-бузуки не мали таких сучасних засобів катування як усташі. Весь світ пам'ятас Освенцім та Бухенвальд, але у світлі останніх подій, став забувати Тарчин, Челебич, Габель та особливо Ясеновац – концтабори, де були закатовані сотні тисяч сербів, кілька тисяч євреїв та хорватів-антифашистів. Стали забувати також і 12-ту СС «ханджар дивізію», до складу якої входили боснійські мусульмани, на совіті яких – велика кількість вбивств...» [2, 367].

Після розгрому фашистської Німеччини та її союзників Боснія та Герцеговина увійшла до складу Федеративної Народної Республіки Югославія (ФНРЮ), про створення якої було проголошено на Установчій скупщчині 29 листопада 1945 р.

Отже, у 1945 р. Югославія стала соціалістичною республікою і монархічний період її історії завершився. Але разом з тим вона стала федерацією, до складу якої входило 6 автономних республік: Боснія та Герцеговина, Македонія, Сербія, Словенія, Хорватія і Чорногорія. Крім того, було сформовано два автономних краї у складі Сербської республіки – Косово та Методія і Воєводіна.

Боснія та Герцеговина була однією з центральних – республікою СФРЮ зі змішаним населенням. У 70-х рр. ХХ ст. найчисельнішою національною групою в цьому регіоні були боснійські мусульмани (39,6% населення), порівняно серби та хорвати – 37,2% та 20,6%. Близько 240 тис. жителів республіки самовизначились як «югослави», більшість із яких були серби або діти змішаних шлюбів [2, 500].

Значний внесок у реорганізацію федерації зробила Конституція СФРЮ 1974 р., де вперше була підтверджена державність республік та автономних країв, як складових елементів федерацівного устрою СФРЮ. Згідно з цією Конституцією Боснія та Герцеговина прийняла нову Конституцію, яка підтвердила державність республіки у складі СФРЮ.

У СФРЮ за основу було прийнято адміністративний поділ довоєнної Югославії, але кордони проводилися швидко, не враховувався етнічний принцип. Крім того, Крайна та Далмація не отримали автономії, а Македонія, навпаки, отримала. Скасування двох історичних автономій «заклало під країну етнічну бомбу», яка «вибухнула» на початку 90-х рр. ХХ ст.

Вибух був підсищений тривалою «національною політикою», що проводилась під керівництвом Й. Тіто, який сприяв перенаселенню народів в автономні республіки та заохочував «вирощування» національних кадрів. До початку 80-х рр. ХХ ст. країна трималась виключно на його авторитеті та диктатурі. Але, якщо при владі знаходиться дійсно особистість, цей режим має один великий недолік: віра в лідера, у свою непогрішність поступово призводить до відриву від реальності, не зважаючи навіть на те, що ця віра (у поєднанні) з зусиллями найближчого оточення максимально забезпечує монополію на інформацію, яку отримує лідер.

Наприкінці свого життя (у 1980 р. Йосипу Броз Тіто виповнилося 87 років), він був занепокоєний питаннями наступності влади та збереженням федерації. Але кроки, які були зроблені в цей час, були здебільшого помилковими і врешті-решт привели до загальноюгославської катастрофи через 10 років після смерті вождя.

Керівники Югославії не засвоїли урок імперії Габсбургів: рано чи пізно принцип централізму та унітаризму, етнотериторіальної федерації та автономії себе зживає, фундаментом держави може стати тільки розвинуте громадське політичне суспільство. Але воно не сформувалося в Югославії за всі 80 років її існування. А чим сильніші централістські, уніфікаторські, тоталітарні та центрострімкі тенденції у політиці правлячих колах та в настроях державоутворюючої титульної нації, тим сильніші відцентрові, децентралістські антитоталітарні тенденції національних рухів, тим сильніше зростає взаємна міжетнічна нетерпимість, тим менше шансів зберегти цілісність держави.

Ще в 1988 р. Скупщина СФРЮ прийняла поправки та доповнення до Конституції 1974 р., згідно з якими були розширені права та обов'язки союзних органів при збереженні основних принципів організації федерації. Однак ці конституційні зміни не змогли попередити розпад СФРЮ та формування на її основі незалежних держав. Розпад СФРЮ був обумовлений зіткненням в процесі національного самовизначення національних рухів різних, хоча і етнічно споріднених народів, які жили в одній державі і на спільній території протягом кількох століть.

Таким чином, конфлікт у Боснії та Герцеговині має глибоке історичне коріння, яке сягає у часи турецького завоювання регіону. Його суб'єктами є три етноконфесійні групи – хорвати, серби та боснійські мусульмани. Основні події розгорталися між сербами та хорватами – народами, стосунки між якими визначали розвиток Югославії. Під час Другої світової війни в Боснії та Герцеговині конфлікт між сербами, хорватами та босняками (мусульманами)

переріс у відкрите протистояння з етнічними чистками в районах спільногого проживання – залежно від того, чиї війська або військові формування займали дану територію. І хоча створення ФНРЮ/СФРЮ та входження Боснії та Герцеговини до її складу, здавалось, врегулювало як Балканське питання взагалі, так і боснійсько-герцеговинську проблему зокрема, однак ігнорування етнічного принципу під час формування кордонів країни, політика переселення народів та волюнтариські дії Й. Тіто призвели до того, що після його смерті хвиля нової конфронтації ставала все більш неминучою.

Література

1. Гуськова Е.Ю. История югославского кризиса 1990 – 2000. – М.: Алгоритм, 2002. – 720 с.
2. Єлавіч Б. Історія Балкан XX століття. – К.: Свенас, 2004. – 600 с.
3. Задохін А.Г., Низовский А.Ю. Пороховой погреб Европы. – М.: Вече, 2000. – 416 с.
4. Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX столетия) / Отв. ред.: Л.Н. Нежинский, А.В. Игнатьев. – М.: Международные отношения, 1999. – 560 с.
5. Тейлор А. Дж. П. Габсбурська монархія, 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 260 с.
6. Шимов Я. Австро-Венгерская империя. – М.: Эксмо, 2003. – 608 с.
7. Шубин А.В. Мир на краю бездны. От глобального кризиса к мировой войне. 1919 – 1941 годы. – М.: Вече. – 576 с.

А.В. Коваленко

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА I В ІСТОРІОГРАФІЇ XIX–XX ст.

Соціально-економічне життя української держави останнього десятиліття ХХ століття зазнало значних змін. Перехід від планової до ринкової економіки, здійснення приватизаційних процесів у промисловості та сільському господарстві зумовили помітні зрушення у всіх сферах суспільного життя країни. Поява на селі нової соціальної верстви, селянина нового типу – фермера і формування почуття власника у громадян України змушують дослідників звернутися до витоків даного явища і вдатися до аналізу того історичного періоду нашої держави, який характеризується зміною соціального статусу селянина від «раба» до вільного господаря на своїй землі. Цей історичний період охоплює все XIX століття, оскільки саме на нього припадають перші відкриті спроби уряду Російської імперії (в межах якої знаходилася й Україна) вирішити селянське питання шляхом проведення реформ, усунути соціальні противідчія і задоволити інтереси всіх верств суспільства.

Особливістю проведення даних перетворень було те, що їх ініціатором виступав імператор Олександр I, діяння якого в історичній науковій літературі отримали неоднозначні оцінки. Тому є потреба ще раз звернутися до праць тих істориків, які займалися даним питанням.

Вивчення досліджень з історії Росії у період правління Олександра I показує, що найбільш вагомою є російська дореволюційна історіографія. У ній розрізняються дві основні концепції: консервативно-дворянська і ліберально-демократична [15, 26-27].

Незважаючи на те, що історики консервативно-дворянського напрямку, представлені М.К. Шильдером, М.І. Богдановичем, були дослідниками-біографами імператора Олександра I і основну увагу приділяли життєпису царя, їх вклад у з'ясуванні внутрішньополітичної ситуації Російської імперії того часу – неоцінений. Одна із найбільш типових узагальнюючих робіт – праця М. Шильдера [18]. На наш погляд, автор подає всі зміни в країні як волевиявлення Олександра I, не намагаючись знайти глибинних причин того чи іншого явища. В істориків даного напрямку було відсутнє розуміння імператора Олександра I як ліберального правителя. Так, М. Богданович взагалі звинувачував «молодих друзів» царя, які склали Негласний комітет (А. Чарторийський, В.П. Кочубей, П.О. Строганов, М.М. Новосільцев), у підштовхуванні Олександра I до реформаторських перетворень у країні, хоча разом з тим вказував, що, ще будучи спадкоємцем престолу, Олександр виступав за радикальні перетворення, гостро засуджуючи поневолення однією людиною (поміщиком) іншої (селянина). При вступі ж на престол, Олександр вирішив вдатися до помірковано-ліберального реформування, зокрема і у розв'язанні селянського питання [1]. Олександр I припинив роздачу кріпосних у винагороду, що досить широко практикувалося у два попередні царювання, але, як вказує наступний історик Є. Шмурло, положення тих, хто вже був кріпосним, ні в чому не ставало кращим [19].

Такий факт, як припинення роздачі селян у приватні руки дослідники «біографічного» напрямку все ж розцінюють у дусі «лібералізму». Хоча, насправді, це не означало, що казенні селяни були повністю гарантовані від переведення їх на положення кріпаків. У 1810–1817 рр. у зв'язку зі складним фінансовим становищем країни ця практика відновилася. Що ж до політичної реформи, яку планував провести Олександр I, то її розглядали принаймні як небезпечне нововведення і ставили під сумнів її необхідність (зокрема, на це вказує у своїй «Записке о древней и новой России в её политическом и гражданском отношениях» дворянський історик М. Карамзін) [4, 58].

Майже аналогічні погляди щодо оцінки внутрішньополітичної діяльності Олександра I зустрічаються в істориків ліберального табору (О. Пипін, В. Семевський, О.О. Корнілов, В.О. Ключевський), хоча вони не ставили за мету описати життя Олександра I, а більше уваги приділяли поясненню мотивів і змісту царської політики. Ті й інші апологетично зображували зовнішню політику царизму, виправдовували навіть реакційні акції. Це, зокрема, прослідковується в праці С.М. Соловйова [14, 247-248].

Ліберальні історики, на відміну від дворянських, критикували внутрішню політику Олександра I за поверховість реформ, мирне ставлення до кріпосництва, покладаючи основну частину провини за це на самого імператора. При цьому, однак, відзначали, що, не зважаючи на незакінченість, перетворення в країні мали ліберальний характер. Така точка зору була найбільш властива В.О. Ключевському та О.О. Корнілову. В.О. Ключевський, на відміну від О.О. Корнілова, який вважав Олександра I щирим лібералом [7, 103], називав всі перетворення в країні, в тому числі спроби звільнення селян, – захоплюючою грою для імператора Олександра I [5, 425-426].

Цікава позиція у висвітленні внутрішньої політики Олександра I зустрічається в працях М. Покровського. Він спробував показати, що політичні події першої четверті XIX ст. значною мірою були зумовлені соціально-економічними процесами, що розвивалися у другій половині XVIII ст. М. Покровський показав, що реформаторські спроби самодержавства були викликані не особистими поглядами Олександра, а були лише відображенням настроїв дворянства, які, в свою чергу, породжувалися еволюцією кріпосного господарства. Разом з тим, історик зобразив Олександра I як людину загалом ліберальну, яка відчула на собі сильний вплив Французької революції, поділяла конституційні симпатії деяких своїх сучасників і серйозно замислювалась над тим, щоб звільнити селян [11].

Підсумок певною мірою дворянської та ліберальної історіографії щодо внутрішньої політики Олександра I прослідковується у колективних працях «Отечественная война и русское общество. 1812–1912» і «Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем» [2; 10]. У них підкреслюється невдалість, незакінченість перетворень, здійснених під час правління Олександра I щодо селянського та адміністративного питань. Більшість дослідників поділяють період правління Олександра I на два етапи: ліберальний та консервативний, пов’язаний із зовнішньополітичним фактором. Щоправда, тривалість їх визначалася по-різному. У своїх працях вчені поставили питання, яке залишили для вирішення нащадкам: ліберальні

реформи – це практичний результат виховання Олександра I чи «ліберальний ілюзіон», за допомогою якого він намагався загладити і нейтралізувати соціальне напруження в країні.

Історики консервативно-дворянського й ліберально-демократичного напрямку вважали, що Олександра I спіткала невдача у реалізації його реформаторських задумів. Але це була перша прогресивна спроба реорганізації життя російського суспільства. На той час кріпосницько-самодержавна система ще не зжила себе, тому, даючи оцінку діяльності Олександра I як людини-реформатора, людини ліберальних ідей та поглядів, потрібно брати до уваги ті внутрішні та зовнішні фактори, що впливали на нього. Адже, коли звернути увагу на погляди істориків XIX століття, щире прагнення і розуміння Олександром I необхідності змін у державному управлінні та селянському питанні наштовхувалося на несприйняття, страх і критику як з боку реакційного дворянства, так і «молодих друзів» державця.

У 20-30 рр. ХХ ст. в радянській історичній літературі панувала точка зору М.М. Покровського, хоча в кінці 30-х років були переглянуті «спрошені побудови дослідника». Але його заслуга полягає в тому, що він звернув увагу науковців на соціально-економічні процеси, що проходять всередині країни, а не тільки на особистість державця.

Радянські історики, розглядаючи соціально-економічний розвиток Російської імперії кінця XVIII – початку XIX ст., приходять до висновку, що внутрішня політика Олександра I спрямована на ствердження самодержавної влади шляхом проведення поверхових, так званих, видимих реформ.

В основному, історики-марксисти наголошують на двох подібних за своєю соціальною сутністю, але відмінних за методом і характером правління, періодах царювання Олександра I: 1801 – 1812 і 1812 – 1825 рр. Невдоволення дворянства політикою Павла I, і його трагічний кінець, події Французької революції, слабкість особистої влади змушували Олександра I приймати реформи. Після перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. становище змінилося: Олександр I відчув міцність свого престолу, зросла роль Росії на міжнародній арені, тому реформування країни поступово припинилося. Радянськими істориками підкреслюється, що у першій половині XIX ст. самодержавно-кріпосницька держава прагнула пристосувати свій апарат до змін в економічному ладі. Саме на даний період, як зазначає І.Д. Ковальченко, припадає перший етап розкладу феодально-кріпосницької системи, коли нові відносини (мануфактурне виробництво в промисловості і початкові стадії перетворення натурального господарства в товарне у землеробстві) хоча і

стримувалися кріпосництвом, все ще вкладалися у межі феодалізму, а протиріччя між старим і новим ще не переросли у непримирений конфлікт [6, 379]. Але саме побоювання революційного повстання навіть привнесеного ззовні (наростання революційних настроїв у Європі), примушувало Олександра, на думку радянського історика С.Б. Окуня, займатися як планом державних перетворень, так і селянським питанням. Тому політику Олександра I він охарактеризував як «загравання з лібералізмом» [9, 290].

Видатний історик, праці якого до сьогодні не втратили свого значення, академік О. Сахаров відзначав шире прагнення імператора полегшити долю селян, і тільки глибоке розчарування, викликане протидією дворянства, особисті життєві трагедії змінили внутрішній світ імператора та його ставлення до внутрішніх перетворень у країні [13].

Дослідник М.М. Сафонов висловлював думку про те, що Олександр I вже на початку своєї діяльності мав вироблену програму вирішення селянського питання, але зіштовхнувся з непорозумінням з боку «молодих друзів» і супротивом реакційно налаштованого дворянства, тому й відмовився від її реалізації, змушений задовольнитися низкою указів, що лише частково полегшували становище кріпосних та казенних селян [12, 62-64].

Історик С.В. Мироненко подає іншу точку зору: в Олександра I до 1816 – 1818 рр. була відсутня чітка програма з селянського питання, і лише в 1817–1818 рр. почалася робота над загальним планом ліквідації кріпосного права [8, 68]. А дослідник Г.І. Чулков вказує на те, що селянське питання здавалося Олександрові легким (легко можна вирішити), але це було до тих пір, поки він не став вінценосцем. Тепер все, що раніше здавалося Олександрові простим, раптово стало для нього незрозумілим і складним [17, 74].

Але і М.М. Сафонов, і С.В. Мироненко правильно пояснили і підкреслили урядову ініціативу в постановці питання про поступове звільнення селян.

На противагу радянським вченим, академік М.А. Троїцький та Анрі Труая акцентують увагу при вивчені правління Олександра I не на соціально-економічних процесах країни, а на її політичній історії. На думку М.А. Троїцького, Олександр I дійсно хотів лібералізувати Росію але частково, поверхнево. Він був готовий допустити конституційні свободи, але не на шкоду, а на благо особистої влади, як її прикриття й опору. Історик дійшов висновку, що лібералізація суспільного життя і проведені зміни не дали позитивних і глибоких результатів, тому що не були реалізовані повністю на практиці, залишаючись лише теорією [15].

Окремо треба відзначити працю французького історика російського походження Анрі Труайя, яка зацікавила своєю оригінальною позицією щодо оцінки соціально-економічного розвитку Росії у період правління Олександра I. Історик вказав на нестійкість ліберального курсу у внутрішній політиці імператора, підкреслив, що, починаючи з правління з ліберальних перетворень, Олександр через ряд причин, серед яких значне місце посідає і особистий фактор, переходить до реакційних заходів [16].

Сучасний історик Т.М. Жуковська вважає, що реформи Олександра I не є серією провалів і відступів. Звільнення селян Прибалтики, указ про вільних хлібопашців, послаблення цензурного режиму, що призвело до лібералізації суспільного життя, – усе це реальні політичні кроки в напрямку до перетворення країни на конституційну монархію [3, 94].

Таким чином, історики вважають, що вихованій у дусі ліберальних ідей, Олександр I дійсно прагнув лібералізувати суспільно-політичне життя Російської імперії. Однак всі ліберальні починання державця через незалежні від нього причини все більше розходилися з політичною реальністю самодержавної Росії, з економічним ладом і культурними традиціями життя народу (панування натурального господарства і переважання колективних цінностей населення). Спроби перетворень у житті країни породжували багато протиріч, але жити як раніше вже було неможливо. Від цього, до речі, залежав і престиж країни у Європі. Тому Олександр I і зробив спробу нав'язати суспільству так звану «революцію згори», щоб уникнути такої «знизу». Але вона була невдалою і Олександр відмовляється від будь-яких нововведень, звертаючись до традиційної політики своїх попередників.

Література

1. Богданович М.И. История царствования Александра I и Россия в его время. – В 6-ти томах. – СПб.: Б. тип., 1869.
2. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное изд. – М.: Изд-е т-ва И.Д. Сытина, 1911 – Т2. – 256 с.
3. Жуковская Т.Н. К вопросу о реформаторских планах Александра I (1801–1825 гг.) // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. – Серия 2: История, языкознание, литературоведение, 1992. – Вып. 3 (16). – С. 91-94.
4. Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России в её политическом и гражданском отношениях. – М.: Наука, 1991. – 127 с.
5. Ключевский В.О. Сочинения. – В 9 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 5: Курс русской истории. – Ч. 5. – 476 с.
6. Ковалченко И.Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. – М.: Изд-во Московского университета, 1967. – 400 с.
7. Корнилов А. Крах розовых мечтаний. Лекция III // Родина. – № 11-12. – С. 102-107.
8. Мироненко С.В. Страницы тайной истории самодержавия: Политическая история России первой половины XIX столетия. – М.: Мысль, 1990. – 235с.

9. Окунь С.Б. Нариси з історії СРСР: Росія на рубежі XVIII і XIX століть. – К.: Радянська школа, 1957. – 393 с.
10. Отечественная война и русское общество. 1812–1912. – В 7-и томах. – М.: Б. тип., 1912.
11. Покровский М.Н. Александр I (1801–1815) // История России в XIX веке. – М.: Изд-во т-ва “Братьев А. и И. Гранать и К°”, 1907. – Вып. 1. – С. 23–66.
12. Сафонов М.М. Проблема реформ в правительской политике России на рубеже XVIII и XIX вв. – Л.: Наука, 1988. – 249 с.
13. Сахаров А. Александр I. К истории жизни и смерти // Наука и жизнь. – 1993. – №2. – С. 98–112; № 3. – С. 70–81; № 4. – С. 100–111.
14. Соловьев С.М. Россия и Европа в I-ой половине царствования Александра I-го // Вестник Европы. – 1877. – № 5. – С. 236–257.
15. Троицкий Н.А. Россия в XIX веке. Курс лекций. – М.: Высш. шк., 1999. – 432 с.
16. Труайя А. Александр I, или Северный Сфинкс. – М.: Молодая Гвардия; Студенческий меридиан, 1997. – 320 с.
17. Чулков Г.И. Императоры: Психологические портреты. – М.: Моск. рабочий, 1991. – 286 с.
18. Шильдер Н.К. Император Александр I. Его жизнь и царствование. – В 4-х томах. – СПб.: Изд. А.С. Суворина, 1904. – Т.1. – 520 с.; Т.2. – 408 с.; 1905. – Т.3. – 635 с.; Т.4. – 650 с.
19. Шмурло Е. Первые годы царствования императора Александра I // Шмурло Е. История России (IX–XX вв.). – М.: Аграф, 1999. – С. 541–584.

Михайличенко С.С.

ФРАНЦІЯ ТА ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ КРАЙН ЄС (1992–1999 рр.)

Особливе місце серед різноманітних аспектів узгоджених, а згодом спільних політик держав-членів ЄС належить координації валютно-грошової політики, яка увінчує створення спільногоД європейського економічного простору.

З кінця 1960 р. створення Економічного і валютного союзу стало одним із головних завдань ЄС. Однак, численні економічні і політичні перепони необхідно було подолати до підписання 7 лютого 1992 р. Маастрихтського договору. Переходу до ЕВС перешкоджали відсутність справжньої політичної волі, розбіжності в думках щодо економічних пріоритетів, відсутність конвергенції економік і еволюції валютних ринків.

Однак, протягом двадцяти п'яти останніх років держави – члени Союзу – постійно шукали поглиблення валютної кооперації з метою зміцнення політичних зв'язків, які їх об'єднували. Умови Маастрихтського договору щодо ЕВС засвідчили поступ у цьому напрямку. В Маастрихті держави-члени змогли досягти згоди щодо зasad, на яких має базуватися ЕВС, і засобів його досягнення, що не завжди було можливим в минулому.

Центральною частиною Договору про Європейський Союз, підписаного 7 лютого 1992 р. у нідерландському місті Маастрихт, став Економічний і валютний союз. Договір об'єднав основні положення спільної економічної

політики держав – членів Союзу (розділ 6, частина 1 Договору [2,65-70]) і їхньої валютної політики (розділ 6, частина 2 Договору [2,70-74]), включаючи умови переходу і завдання другого і третього етапів ЕВС (розділ 4 Договору) [2,77-86].

Таким чином, план переходу до Економічного і валютного союзу включав три етапи. Перший – з 1 липня 1990 р. до 31 грудня 1993 р. – лібералізація руху капіталів всередині ЄС, завершення формування єдиного внутрішнього ринку, розробка заходів з метою зближення ряду макроекономічних показників держав-членів. Другий – з 1 січня 1994 р. до 31 грудня 1999 р. – створення Європейського валютного інституту (ЄВІ), розробка юридичної бази і процедур майбутньої Європейської системи центральних банків (ЄСЦБ) на чолі з Європейським центральним банком (ЄЦБ), підготовка до введення єдиної валюти, тісна координація економічних політик країн-членів. Третій етап – з 1 січня 1999 р. до 30 червня 2002 р. – початок функціонування ЄЦБ, здійснення учасниками валютного союзу єдиної валютної політики, введення єдиної європейської валюти спочатку в безготівковий, а потім готівковий обіг.

Договір про Європейський Союз, а саме його розділи, присвячені впровадженню Економічного і валютного союзу, представив компромісні рішення що стосується основних аспектів ЕВС, досягнуті між прибічниками більш м'якого варіанту ЕВС, до яких належала Франція, і більш жорсткого, який обстоювала Німеччина. Саме навколо цих компромісно вирішених питань розгорнулися палкі дискусії, що привело до нової ревізії Договору в Амстердамі у червні 1997 р. Головними темами обговорень стали визначення більш суворих критеріїв конвергенції європейських національних економік в період підготовки до введення єдиної валюти – євро – і жорстких механізмів їхнього контролю; співвідношення між політичною і валютною владою.

Підписанню договору передував гострий франко-німецький конфлікт, що його спричинила вимога французького уряду Ліонеля Жоспена врівноважити економічний і валютний союз країною координацією економічної політики зайнятості країн-членів Союзу. Уряд Л. Жоспена прагнув довести європейцям, що призначення євро ширше, ніж стати основою бюджетної стабільності. Єдина європейська валюта стане інструментом в галузі економічної політики, що відкриє нові перспективи, насамперед – у сфері зайнятості. Метою французького уряду стало створення противаги валютній суворості, що панувала в європейському будівництві [8, 1-2]. Ж. Ширак повністю підтримав дії уряду, наголосивши, що вони не поставили під загрозу завершення Міжурядової конференції і підписання амстердамської угоди: «Франція

приєдналась до Економічного і валютного союзу. Вона бажає, щоб євро було введено з 1 січня 1999 р. Це передбачає, що ми розглянемо в Амстердамі пакт стабільності і зростання, який, я маю надію, зможе бути там і затверджений, і з іншого боку, соціальні зміни і координацію економічних політик, на яких французький уряд, маючи суттєві підстави, хоче зробити акцент» [7, 2]. Крім того, французький президент нагадав, що він ніколи не припиняв наголошувати на важливості цих питань від часу меморандуму про зайнятість, який він надав своїм партнерам в березні 1996 р. у Турині.

Слід згадати, що ідея пакту стабільності, навколо якого протягом кількох років відбувалися гострі дискусії, з'явилася восени 1995 р. в міністерстві фінансів Бонна. Державам-учасницям валютного союзу пропонувалося взяти на себе зобов'язання підтримки сувереної бюджетної дисципліни після введення в дію єдиної валюти відповідно до Маастрихтського договору.

Під час тривалих дискусій протягом 1996 р. Франції та її партнерам вдалося досягти успіху в протидії автоматичності застосування санкцій до держави-порушниці критеріїв економічного зближення за повної відсутності політичного рішення Європейської Ради, на чому наполягала Німеччина. Крім цього, Ж. Шірак домігся на самміті в Дубліні у грудні 1996 р. трансформації проекту німецького міністра фінансів Тео Вайгеля в «пакт стабільності і зростання».

Дискусія, розпочата Ліонелем Жоспеном, викликала розмаїття думок в усіх європейських столицях. Позиція Франції, зокрема, здобула підтримку лейбористського уряду Тоні Блера, португальського прем'єр-міністра соціаліста Антоніо Гютера.

Гостро негативною була реакція німецького керівництва, оскільки доповнення договору соціальною складовою вимагало додаткових витрат [9, 1]. Навіть соціал-демократи, які не були проти висунутого французькими соціалістами принципу, виявили обережність [8, 2].

Завдяки зусиллям нідерландського керівництва було досягнуто компромісу: паралельно до пакту бюджетної стабільності була прийнята резолюція про зайнятість, міністри фінансів 15 держав-членів ЄС досягли компромісу у функціонуванні Економічного і валютного союзу, починаючи з 1 січня 1999 р.

Підписання Амстердамського договору можна розглядати як перемогу французького уряду на чолі з соціалістом Л. Жоспеном, оскільки таким чином був покладений початок виконанню однієї з чотирьох умов введення євро, що їх поставила Соціалістична партія в грудні 1996 р., а саме – відмова від будь-якого «пакту жорсткої економії» і вимога «пакту стабільності і зростання», який дозволив би проведення політики зайнятості і соціального прогресу

[5, 6-7]. Наступні три умови, як і попередня, також стали програмою діяльності французького уряду і покликані, як зазначив Л.Жоспен у своєму виступі в Національній Асамблей, сприяти переорієнтації курсу європейського будівництва і успіху євро:

- 1) створення «широкого» євро, включаючи основних партнерів Франції у Південній Європі (передусім Італію та Іспанію);
- 2) уникнення деформації між сильним валютним полюсом і більш слабким економічним полюсом шляхом створення (з метою доповнення ЄЦБ) справжнього полюсу економічної політики (за визначенням 1996 р. – європейського економічного уряду);
- 3) реалізація євро, яке б не зазнало переоцінки стосовно долара [15, 1-2].

Тому, як і слід було чекати, на останньому етапі перед введенням у дію одної валюти гострі суперечки розгорнулися саме навколо цих питань.

Під час європейського самміту в Амстердамі Франція запропонувала встановити поряд із валютним полюсом, представленим Центральним європейським банком, економічний полюс, своєрідний «економічний уряд», покликаний створити противагу політичній природі ЄЦБ [12, 2]. Поступово, враховуючи побоювання такого формування, з боку німецького керівництва, назва трансформувалася в «групу євро». Одночасно французьке керівництво запевнило у відсутності в нього намірів зазіхнути на незалежність ЄЦБ і Центрального банку Франції [10, 2].

Досягнувши попередньої згоди щодо цього питання, Франція і Німеччина вирішили запропонували своїм європейським партнерам створити групу міністрів фінансів країн зони євро [6, 6]. Це рішення було запропоноване Європейській Раді в Люксембурзі в грудні 1997 р. Завдання створення «групи євро» – здійснення координації економічних політик країн-учасниць євро з метою найповнішого використання переваг єдиної валюти, починаючи з посилення європейського зростання. Передбачалося обговорення всередині «групи євро» всіх аспектів економічної політики: вивчення кон'юнктурної ситуації, координація бюджетних, структурних політик, особливо політики зайнятості і податкової політики, спостереження за валютними курсами. Планувалося проведення зібрань раз на місяць перед кожною Радою міністрів фінансів держав-членів ЄС із залученням, якщо необхідно, представників Європейської Комісії і ЦЕБ. Прагненням Франції і Німеччини було з'ясування стосунків між усіма дійовими особами ЕВС, не піддаючи сумніву ні незалежності ЦЕБ, ні національної компетенції в галузі економічної політики, ні роль Ради міністрів (ЕКОФІНа).

Однак, спільна франко-німецька пропозиція напівухнулася на сильну протидію чотирьох країн, які опинилися за межами єдиної валюти (Великобританія, Данія, Швеція, Греція). Вони відмовилися дати свою згоду і висунули вимогу бути залученими до роботи цієї неформальної «групи євро» в якості спостерігачів [11, 5].

Компромісне рішення було закріплене у грудні на сесії Європейської Ради в Люксембурзі. Було вирішено створити «раду євро», яка стане неформальним органом без права прийняття рішень [13, 3]. Всередині «ради євро» країни-учасниці ЕВС зможуть обговорювати свої специфічні проблеми стосовно «переходу до євро, застосування санкцій до порушників Пакту стабільноті і розроблення правил ЄВС-2» [1, 11]. Компроміс полягав у необхідності обов'язкової участі на засіданнях представника Комісії; крім того, держави «другої хвилі» могли визнати той чи інший пункт обговорення «питанням спільної зацікавленості», і тоді він мав обговорюватися Радою ЕКОФІН. Перед своїм засіданням вони повинні повідомити порядок денний «неучасникам», надавши їм таким чином можливість виразити свої інтереси з того чи іншого питання.

Невдалою виявилася спроба Франції закріпити посаду голови ЄЦБ за своїм співвітчизником на основі таємної угоди, укладеної ще в 1993 р. між Францією і Німеччиною з приводу згоди Франції на розташування ЄЦБ у Франкфурті в обмін на керівництво ним француза [3, 10]. До того часу кандидатом на цю посаду був запропонований Німеччиною 62-річний голова розташованого у Франкфурті Європейського валютного інституту Вім Дуйзенберг, який протягом 16-ти років очолював Центральний банк Голландії. Однак, президент Франції Ж. Шірак запропонував кандидата на цю посаду голову Центрального банку Франції 55-річного Ж.-К. Тріше. Посилаючись на німецький родовід Дуйзенберга і розташування ЄЦБ в центрі фінансової столиці ФРН, він наполягав на компенсації німецького впливу на формування європейської валютної політики [4, 14].

Врешті-решт французам і німцям вдалося досягти компромісу, про що сповістив головуючий на травневому самміті в Брюсселі британський прем'єр-міністр Тоні Блер. Було вирішено, що чотири роки ЦЄБ буде очолювати Вім Дуйзенберг, який стане таким чином першим головою Європейського Центрального банку, а наступні чотири роки – Ж.-К. Тріше.

Нарешті, брюссельський самміт голів урядів і держав країн-членів ЄС 1-3 травня 1998 р. офіційно підтверджив дату створення «Євроленду» – 1 січня 1999 р., визначивши одинадцять країн-учасниць, які виконали всі необхідні умови для участі в євро: Австрія, Бельгія, Німеччина, Іспанія, Фінляндія,

Франція, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія [14, 2]. Відмовилися від участі в євро Великобританія, Швеція і Данія, аргументуючи це сильним опором суспільної думки своїх країн перспективі відмови від власної національної валюти. Греція виявилася недопущеною до «клубу євро» внаслідок невідповідності умовам конвергенції.

Таким чином, 1 січня 1999 р. відбулося офіційне введення євро в обіг і початок заключного третього етапу формування ЕВС.

Отже, проведене дослідження засвідчило беззаперечний вплив Франції на формування провідного напрямку європейської інтеграції 90 років ХХ ст. – Економічного і валютного союзу.

Аналіз основних етапів формування ЕВС, увінчаного введенням в дію єдиної європейської валюти, дозволяє оцінювати означений напрямок європейської інтеграції як успішний і послідовно прогресуючий. При цьому слід зазначити, що поступ у валютно-фінансовій і економічній сферах загальноєвропейського співробітництва протягом усього часу відбувався за умов обов'язкової активної участі Франції і під її безпосереднім впливом. Причому останній період відзначений не лише номінальним впливом Франції, коли її ініціативи ставали приводом для дискусій і були позбавлені практичного втілення. Саме протягом 90 років ХХ ст. завдяки зміні французької тактики щодо відстоювання власної точки зору на ту чи іншу проблему, що потребувала вирішення, спостерігається практична реалізація проектів керівництва Франції з питань спільної європейської політики, зокрема в економічній і валютній сферах.

Джерела та література

1. Европейский Союз: факты и комментарии. – Вып. 6 (11). – М., 1998.
2. Единый Европейский акт. Договор о Европейском Союзе. – М., 1994.
3. Зеркало недели. – 1997. – 6 декабря.
4. Зеркало недели. – 1998. – 7 мая.
5. Interview du Premier ministre français Lionel Jospin au journal français Monde le 21 avril 1998 // Le Monde. – 1998. – 21 avril.
6. La lettre du Gouvernement. – 1997. – 29 octobre. – № 33.
7. Le Monde. – 1997. – 12 juin.
8. Le Monde. – 1997. – 14 juin.
9. Le Monde. – 1997. – 15-16 juin.
10. Le Monde. – 1997. – 21-22 septembre.
11. Le Monde. – 1997. – 3 décembre.
12. Le Monde. – 1997. – 13 décembre.
13. Le Monde. – 1997. – 14-15 décembre.
14. Le Monde. – 1998. – 2 mai.
15. Un discours du Premier ministre français Lionel Jospin prononcé à l'Assemblé national le 21 avril 1998 // La lettre du Gouvernements. – 1998. – 30 avril.

С.І. Моцак

ВИКЛАДАННЯ ДИСКУСІЙНИХ ПИТАНЬ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У ПРАКТИЦІ СУЧАСНОЇ ШКОЛИ

На сучасному етапі формування демократичної держави й громадянського суспільства завданням шкільного курсу всесвітньої історії є дати учням не лише нові знання та допомогти побачити образи сучасності у світлі минулого, але й сприяти формуванню власного ставлення до ідей, цінностей, інформації. Отримана учнями інформація в межах однієї теми базується на різних джерелах, які можуть суттєво відрізнятися одне від одного, бути дискусійними. Тому школярам важко зорієнтуватися у великій кількості фактів та їх інтерпретацій. Завдання педагога – надати учневі допомогу, щоб він міг не тільки розібратися в інформації, а й виробити власну позицію щодо неї.

До питання дискусійних та суперечливих питань курсу всесвітньої історії та методики їх викладання звертаються педагоги та методисти.

Сучасний російський педагог Б. Лихачов зазначає, що у будь-якому навчальному предметі існує дискусійний матеріал [3, 402]. Підтвердженням тому є підручник з нової історії Л. Жарової, І. Мішиної та А. Михеєва, в якому автори ставлять учням запитання: «Чому гинуть цивілізації?» та інші.

Інший російський науковець В. Сластьонін вважає, що ситуації пізнавальної суперечки необхідно організовувати, лише тоді можна привернути увагу учнів до різних точок зору й можна створити такі ситуації на будь-якому уроці під час вивчення звичайних, не дискусійних, на перший погляд, питань. Для цього достатньо запропонувати учням висловити власні судження щодо причин того чи іншого явища, обґрунтувати власну точку зору щодо усталених явищ. При цьому обов'язковою умовою дискусії є наявність як мінімум двох протилежних точок зору з проблеми, що вивчається. Щодо питань, які використовуються під час обговорення, вони, на думку вченого, повинні містити життєво важливу, значущу для школярів проблему, яка по-справжньому їх хвилює. Питання, що пропонуються для обговорення, плануються заздалегідь, до їх розробки доцільно залучати самих школярів [5, 304].

Відомий учений-педагог Ю. Бабанський не розглядає проблему постановки питань, вважаючи, що дискусія може бути спеціально організована, незалежно від змісту матеріалу та пропонує способи її організації.

Російська дослідниця М. Короткова, розглядаючи дискусійні питання з точки зору використання на певному етапі уроку, пропонує застосовувати їх на початку проведення дискусії, а на етапі підготовки та залучення всіх учнів

класу до обговорення проблемне питання, на думку вченої, може перетворитись на проблемну ситуацію шляхом його розширення, пошуку нових аспектів його вирішення, зіставлення гіпотез, пропонування альтернатив. До останніх, як правило, відносять ситуацію морального вибору перед прийняттям рішення. Альтернативи можуть бути двох видів: альтернатива в історичному процесі та альтернатива в оцінюванні подій, особистостей, явищ [2].

Даного питання торкалися і українські методисти, такі як: Р. Осадчук, О. Савчук, К. Галлахер, О. Макрогуз і В. Сотниченко.

Метою нашої статті є розгляд дискусійних питань шкільного курсу всесвітньої історії (на прикладі історії Іспанії) та надання методичних рекомендацій щодо викладання дискусійних питань в курсі нової історії.

Іспанія є однією з найдавніших країн світу. Вона знаходиться на перетині шляхів, і у її розвитку можна простежити вплив фінікійців, греків, римлян, арабів та американців, але можна стверджувати, що за останні 20 років у країні відбулося більше значних політичних, економічних і соціальних змін, ніж за останні двадцять століть. Після смерті генерала Франко (1975 р.) Іспанія перейшла від військової диктатури до парламентської демократії. У 1986 р. Іспанія була прийнята до Європейського Союзу, і з цього часу інші європейські країни почали інвестувати гроші в її економіку.

Таким чином, Іспанія почала все більше приймати стандарти і практику Євросоюзу і стала, після багатьох років політичної та соціальної ізоляції, повноправним учасником подій в Європі і світі [1].

Зараз Іспанія поділена на 17 автономних провінцій після декад централізму. Шість із них (із 42% іспанського населення) мають офіційну регіональну мову поряд із кастильською іспанською: Кatalонія (каталонська), Балеарські острови (каталонська), Валенсія (валенсійська), Галісія (галісійська), Країна Басків (баскська) і частина Наварри (баскська). Зараз є багато держав, де які розуміють і висловлюються двома офіційними мовами [8, 35]

Нова Конституція (1978 р.), нова реорганізація території Іспанії, новий закон про освіту (1989 р.) і, звичайно, нові підходи до викладання історії, переосмислення минулого в світлі сучасності, привели до сучасної толерантної і мирної ситуації у країні. Іспанське суспільство хоче забути старі битви і жити в атмосфері миру і взаєморозуміння.

Представити нове бачення іспанської історії молодому поколінню є нелегким завданням для сучасного вчителя історії, оскільки багато тем є дискусійними і потребують нових методів їх викладання.

По-перше, інтеграція різних регіонів. Сучасна Іспанія об'єднує різні короліства, кожне з яких має свою багату і складну історію, яку потрібно інтерпретувати у світлі нових обставин, у яких живуть іспанці з 1980-х років.

По-друге, інтеграція різних ідеологій. Протягом XIX–XX ст. іспанці були поділені на два табори з різними ідеологічними та економічними позиціями, конфронтація між якими призвела до трьох громадянських воєн у XIX і однієї (1936 – 1939 рр.) у XX столітті. Викладання історії допомагало підтримувати цю конфронтацію, тому що і дотепер «офіційна інтерпретація історії» виділяє відмінність обох сторін, наголошуючи більше на дискусійних питаннях, і не намагається знайти спільні позиції.

По-третє, інтеграція різних релігій. Іспанське „офіційне викладання історії”, християнське і централізоване, не давало людям інших релігій та культур, таким як євреї, мусульмани та неортодоксальні християни, зробити свій внесок в іспанську культуру та історію.

По-четверте, інтеграція в Європейські інституції (Раду Європи та Європейський Союз). Інтеграція в міжнародні інституції, такі як Рада Європи Європейський Союз, в яких Іспанія повинна розділяти політичні та економічні позиції з країнами, від яких вона була відокремлена і навіть протистояла їм протягом століття.

Вивчення даних питань на нашу думку, повинно ґрунтуватися на критичному підході, передбачати розкриття різних аспектів історичного минулого, що отримує нові інтерпретації, засновані на науково-дослідницькій роботі. Це дуже проблематичний підхід, тут потрібні і фахівці з широкою ерудицією, і нове бачення традиційних способів викладання всесвітньої історії.

Основна передумова підходу, заснованого на фактах, полягає у критичному засвоєнні інформації, вмінні аналізувати її зміст і мету. Ці навички мають багато спільногого з навчанням за допомогою засобів масової інформації, що включає критичний аналіз мети, яку ставить автор, змісту повідомлення, мови і логічної побудови викладу, а також врахування особливостей аудиторії. Їх потрібно формувати, працюючи зі шкільними підручниками.

Залучення дітей з раннього віку до об'єктивного вивчення історії, яке здійснюється з урахуванням різних точок зору, може допомогти молоді сміливо зустрічати труднощі, долати стереотипи мислення, формувати терпимість і повагу до особистості.

Учителю необхідно знайти такі шляхи викладання, що захоплюють уяву учнів, використовуючи історичні біографії, цікаві історичні оповіді, і

заохочують та навчають учнів, використовуючи: дискусію, робочі групи, аналіз карт, збирання даних з усної історії, перегляд і коментар слайдів. Усе це дозволяє історії відійти від традиційного викладання книжки, оповіді і стати частиною живої реальності для учнів.

З кожним днем все частіше між темами, що традиційно належали до природничих чи гуманітарних наук, стираються межі і вони взаємодіють між собою. Вчителі історії не можуть уявити собі проведення уроків всесвітньої історії, не беручи до уваги того, що статистика, мистецтво і урбанізм частково співпадають, так як і урбанізм та геометрія. Від найнижчого до найвищого рівня ці співвідношення між предметами роблять викладання цікавішим і більше того, легшим для учнів.

Емпатія (співпереживання), розуміння і пояснення історичних подій можуть запроваджуватися за допомогою різних методів, коли вчителі всесвітньої історії працюють над дискусійними питаннями; інакше кажучи, вони намагаються на своїх уроках вивчати не лише «офіційну» історію, але й опис щоденного життя. З цією метою картини та фотографії використовуються як ресурси в багатьох середніх школах. Велике значення має використання усних джерел, історії людей, які донедавна були «ніими героями історії»: жінок, робітників і селян.

Усі періоди історії Іспанії відображені в пам'ятниках та іконографії тих часів. Учні можуть спостерігати зміни, які відбувалися у різні періоди, дивлячись на різні пам'ятники з різних періодів і порівнюючи їх зі способом життя та ідеологією тих періодів.

Для кращого розуміння суперечливих періодів з реалістичної точки зору необхідно періоди з історії Іспанії показувати синхронно, у співвідношенні до подій всесвітньої історії, переважно європейських рухів та історичних подій і діахронно, у співвідношенні до історичних фактів, що відбувалися в Іспанії перед кожним періодом і після нього. Потрібно показувати дійсність через різні історичні документи, що представляють різні ідеології, щоб учні самі могли порівняти світлі і темні сторони суперечливих періодів.

Отже, розгляд дискусійних питань є дуже важливим для вивчення всесвітньої історії у сучасній школі. Необхідно зазначити, що кожна думка має право на існування, якщо вона не суперечить життю і свободі людини. Але не кожна може стати домінуючою. Тільки за умови обґрунтованості, великої кількості доказів, що не суперечать один одному, погляд на історію може вважатися серйозним аргументом, а не вигадкою або припущенням. Конкуренція поглядів повинна бути, але знову ж таки, з визнанням сильного

аргументу. Кожен має право на критику, водночас неупереджено вислуховуючи критику свого аргументу, при цьому не ображатися, а приєднуватися до пошуку істини разом з іншими, навіть якщо істина залишиться остронь і не буде знайдена.

Література

1. Дементьев А.В., Волкова Г.И. Политическая история Испании XX века. – М.: Высшая школа, 2005. – 191с.
2. Короткова М.В. Методика проведения игр и дискуссий на уроках истории. – М.: ВЛАДОС-ПРЕС, 2001. – 256 с.
3. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций. – М.: Юрайт, 1999. – 464 с.
4. Осадчук Р. Використання словесно-діалогічних методів у навчальному процесі // Історія в школі. – 1999. – № 8-9. – С. 12 – 16
5. Педагогика / Под ред. В.А. Сластенина, И.Ф. Исаева, А.И. Мищенко. – М.: Школа-Пресс, 1997. – 512 с.
6. Педагогика / Под ред. Ю.К. Бабанского. – М.: Просвещение, 1983. – 608 с.
7. Пожарская С.П. Современная Испания. – М.: Наука, 1983. – 204 с.
8. Шишмарев В.Ф. Очерки по истории языков Испании. – М.: Высшая школа, 2005. – 234 с.

P.З. Мусіна

СТВОРЕННЯ СОЮЗУ ЕСПЕРАНТИСТІВ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК І ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ У 20 – 30 рр. ХХ ст.

Докорінні зміни, що відбулися у соціально-політичному житті країни після жовтневих подій 1917 р., спричинили появу численних суспільних рухів, серед яких помітне місце посідає есперанто-рух. У цей час, із 1921 до 1937 року, есперантизм на теренах СРСР мав підтримку як на рівні держави, так і провідних діячів науки та літератури (М. Горького, А.В. Луначарського та К.Е. Ціолковського).

При висвітленні проблеми були використані праці діячів есперанто-руху цього періоду – Е. Дрезена, І. Ізгура, Г. Львовича та Г. П. де Бруїна [2; 3; 4; 7; 10; 11]. Але ці розвідки не можна сприймати беззастережно. Вони дають непоганий фактаж, але з позицій сьогодення до них потрібно ставитися критично: автори висловлюють думки та ідеї, характерні для тогочасного суспільства, як, наприклад, віра в близьку перемогу «світової революції», вони штучно поділяють есперанто-рух на «пролетарський» і «буржуазний», нагнітаючи гостроту класових протиріч тощо.

У часи сталінського терору кінця 30-х років, коли есперанто-рух був розгромлений і приречений на забуття, правда про ці події замовчувалась. Лише наприкінці ХХ ст. з'явилається можливість поновити історичну справедливість щодо людей і подій та повернути до життя незаслужено забуті

імена. Починаючи з кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. у вітчизняних і зарубіжних виданнях з'явилися матеріали, де розкриваються різні аспекти діяльності есперантистів у 20 – 30 рр., правдиво і неупереджено аналізується есперанто-рух цієї доби [1; 5; 6; 8; 11; 16-20]. Перш за все, слід згадати ґрунтовну працю львівського есперантиста А.І. Королевича “Книга про есперанто”, у якій автор висвітлює, зокрема, історію есперанто-руху в СРСР [9]. Розлогий фактичний матеріал містить монографія німецького соціолога-єсперантиста Ульріха Лінса «La danĝera lingvo» («Небезпечна мова»), де автор, використавши значну кількість документів, спогадів, монографій і публікацій у пресі, вивчає проблему переслідувань есперантистів із боку урядів різних країн: царської Росії, гітлерівського, сталінського та ін. [14].

Однак обсяг статті не дає можливості повністю охопити всі аспекти діяльності есперанто-руху протягом зазначеного періоду, багато фактичного матеріалу залишилось поза межами розвідки, а це відкриває широкі перспективи для подальшої роботи в цьому річищі.

У 1887 р. Людовік Заменгоф під псевдонімом «d-ro Esperanto» («той, хто сподівається») оприлюднив проект допоміжної міжнародної мови. Ця мова зацікавила громадськість і отримала офіційну назву есперанто. Гуртки есперантистів виникали у багатьох країнах, у т.ч. і в Російській імперії: перший – у Петербурзі (1892 р. – гурток «*Espero*» – «Надія»), Москві, Саратові, Одесі, Києві та інших містах. З 1905 р. у Росії почала виходити перша газета есперантистів «*Esperanto*», дещо пізніше з'явилися журнали «*Ruslanda Esperantisto*» («Російський есперантист») і «*Ondo de Esperanto*» («Хвиля есперанто») [9, 136]. Двічі, у 1910 і 1913 рр., скликалися Всеросійські конгреси есперантистів, але створити єдину організацію, яка б діяла на теренах усієї країни, не вдалося: не було організаційної єдності, зв'язки між клубами з різних міст не були постійними [20, 13].

Слід зазначити, що до революції в Росії мова есперанто не набула такого розповсюдження, як в інших країнах. За статистичними даними, у 1914 р. у Франції діяв 241 есперанто-гурток, у Німеччині – 296, в Англії – 143, у Росії – лише 85 [4, 8]. Головною причиною цього були перепони, що чинилися царським урядом: цензура, поліцейський нагляд, утиски.

Після повалення царського режиму умови роботи есперанто-організацій суттєво змінилися. Есперантистам потрібно було пристосуватися до нових реалій і отримати підтримку на державному рівні. Але негативним було те, що есперанто-рух у Радянській Росії ставав усе більш заполітизованим і заідеологізованим, контакти між радянськими та «буржуазними» есперанто-

організаціями не підтримувалися.Хоча творець мови Л. Заменгоф наголошував на тому, що есперанто-рух повинен бути нейтральним, аполітичним. Допоміжна міжнародна мова, на його думку, мала слугувати ідеї братерства народів, допомагати об'єднанню людей різних національностей, незалежно від кольору шкіри, статі, політичних поглядів, релігійних переконань тощо.

У післяреволюційній більшовицькій Росії мова есперанто стала засобом пропаганди ідеї «світової революції», що в ті часи буквально витала в повітрі. Надії на її здійснення не здавались чимось нереальним. «Усе яскравіше і яскравіше палають вогні світової революції. Усе ближче і ближче шум робітничих повстань проти своїх пригноблювачів... Людство розкололося на два ворожих табори», – писав відомий есперантист цього періоду І. Ізур [7, 36]. Як передбачалось, із перемогою «світової революції» зникнуть кордони між державами та «повинні будуть упасти і 800 мовних кордонів між народами» [2, 10]. Отже, на порядку денного як нагальна проблема поставала мова міжнародного спілкування, якою б розмовляли між собою різні «народи звільнених країн»: «мова міжнародна, допоміжна, підсобна, друга для кожного народу – потрібна і необхідна» [2, 14]. Російські есперантисти, послідовники Л. Заменгофа, що роль відводили штучній мові есперанто. Таким чином, ідея «світової соціалістичної революції» та мова есперанто були пов’язані на довгі роки, на чому постійно наголошували есперантисти.

На початку 1921 р. есперантисти звернулися до нового уряду за дозволом скликати III Всеросійський з’їзд есперантистів. Слід зазначити, що уряд не лише дозволив, але уможливив його проведення, виділивши кошти на проживання та харчування делегатів і забезпечив їх проїзними документами [8, 32].

III Всеросійський конгрес есперантистів відбувся на початку червня 1921 р. у Петрограді. У ньому взяли участь 160 делегатів, які обговорювали питання реорганізації есперанто-руху в Радянській Росії у зв’язку з «обставинами, що змінилися після революції» [13, 200]. З метою його впорядкування у Радянській державі «з урахуванням блага країни та вимог часу» був створений *Sovetrespublikara Esperantista Unio* – SEU (Союз есперантистів радянських республік – СЕРР) [9, 138]. Щодо питання створення СЕРР єдності не було: 20 делегатів покинули конгрес, протестуючи проти «грубої та суворої форми організації руху» [14, 200]. Радянські есперантисти перетворили мову на «зброю для боротьби за посилення зв’язку і солідарності між трудівниками різних країн», прагнучи рішуче порвати з «так званим нейтральним пацифістським есперантизмом» [4, 14]. Але ця позиція

влаштовувала далеко не всіх, частина делегатів з'їзду обстоювала принцип нейтральності есперанто-руху, опираючись намаганню «поєднати есперантизм із комунізмом» [15, 9].

Таким чином, на конгресі одностайноті не було, але під час дебатів перемогли ті, хто виступав за організаційну єдність есперантистів у межах країни. Конгрес прийняв два положення:

1) з питань організації – радянський есперанто-рух повинен підтримувати уряд країни та критикувати «фракції», які використовують мову для пропаганди «антирадянських ідей»;

2) про зв'язок із зарубіжними есперантистами – вся есперанто-робота, включаючи отримання літератури і преси із-за кордону, повинна бути повністю зосереджена у межах СЕРР і повністю ним контролюватися [14, 200].

Найкращою формою роботи конгрес визнав «організацію есперанто-осередків і гуртків у різноманітних пролетарських, професійних і культурно-просвітницьких організаціях». Конгрес намітив основне завдання есперанто-руху – «всебічна підтримка за посередництвом мови есперанто Радянського уряду і допомога останньому у справі здійснення його міжнародних завдань» [7, 30].

Таку лінію поведінки поділяли не всі есперантисти. Після конгресу іноді траплялись арешти та тимчасове припинення діяльності есперанто-груп унаслідок того, що багато «старих однодумців» не сприйняли нові ідеї й у листах за кордон «висловлювалися проти більшовизму» [14, 200].

У червні 1922 р. був прийнятий і затверджений Статут СЕРР. Керівним органом став ЦК СЕРР, що складався з 15 осіб. Президентом СЕРР був обраний Ернест Дрезен, який обіймав цю посаду протягом майже 15 років. ЦК СЕРР знаходився у Москві та мав відділення майже в усіх містах країни [7, 31].

Таким чином, ідея «світової революції» сприяла становленню есперанто-руху в СРСР, але мала негативний вплив на його подальший розвиток: есперанто-рух в СРСР ставав однобічним, тенденційно-пролетарським відповідно до цілей та завдань, орієнтуючись на близьку перемогу «світової революції», встановлення «братерства людей праці»; контакти з «буржуазними» есперанто-організаціями не тільки не віталися, але й заборонялися. Отже, есперанто-організації ставали слухняним знаряддям у руках радянського уряду, всіляко сприяючи справі «інтернаціонального виховання трудящих мас» і встановленню зв'язків із «зарубіжними однодумцями з пролетарського середовища» [4, 14].

СЕРР набував усе більшої популярності, і кількість його членів постійно зростала. Так, якщо у 1919 р. існувало 120 есперанто-товариств, організацій і осередків, то у 1927 р. їх кількість збільшилась до 500, а загальна кількість членів СЕРР – до 10 тисяч осіб [4, 7]. З'явилась і есперанто-преса: з травня 1922 року почав виходити друком журнал «Бюллетень ЦК СЭСР» (його назва кілька разів змінювалась: «Советский эсперантист», «Международный язык», «Известия ЦК СЭСР»). Цей друкований орган не був єдиним – у 20–30 рр. у СРСР виходили також журнали «La Nova Epoko» («Нова доба»), «La Nova Etapo» («Новий етап») і «Sur Posteno» («На посту») [9, 138-139]. Достатньо активною була видавнича діяльність СЕРР. До 1934 р. було видано більше ніж 200 книжок, у тому числі серйозні дослідження з інтерлінгвістики, художні твори, а також література пропагандистського змісту. Сприятливі для розвитку есперанто-руху умови зумовили піднесення творчості талановитих письменників і поетів. Радянські есперантисти 20 – 30 рр., літератори та науковці – В. Варанкін, Е. Дрезен, Є. Михальський, М. Некрасов, С. Рубльов, М. Хохлов, І. Ширяєв та ін. – зробили вагомий внесок у розвиток міжнародної культури на есперанто [9, 142].

Також були втілені намагання використати вивчення есперанто як підготовчу стадію до опанування іншими мовами. Есперанто вводили до програм гуртків з вивчення іноземних мов. А на теренах України, у педагогічних вищих навчальних закладах і технікумах, що «мали на меті підготовку викладачів іноземних мов», починаючи з 1930 р. есперанто був уведений як обов'язковий предмет [3, 54]. Це також сприяло збільшенню кількості прихильників есперанто в країні та поширенню самої мови.

Однією з головних галузей застосування есперанто було міжнародне листування. Радянські есперантисти вели жваве листування із «зарубіжними однодумцями», інформували їх про «досягнення в СРСР» [7, 33]. Болгарський есперантист Х. Горов згадував: «Дорогими були для нас зв'язки, що встановилися з есперантистами з СРСР. Ми отримували від них листи, в яких розповідалось про московське метро, Магнітку, Дніпрогес. У свою чергу, писали про становище у Болгарії, про наших письменників, художників, артистів» [6, 6].

Листування із зарубіжними есперантистами всіляко підтримувалось і заохочувалось. У березні 1926 р. ЦК Комсомолу розіслав губернським комітетам інструкцію, в якій ішлося про те, як організувати есперанто-гуртки в молодіжних клубах. Крім того, вимагалось, щоб члени гуртків «пов'язували вивчення мови есперанто з практичною роботою у формі листування з

іноземними робітниками» [7, 33]. Припис також рекомендував гуртківцям вступати до лав СЕРР.

Листування на есперанто велось індивідуально і колективно. Як «більш прогресивна форма», колективне листування велось від імені певного клубу, гуртка, осередку. На загальних зборах обговорювалися листи, що надходили із-за кордону, і складалася відповідь. Переклад листів російською мовою вміщувався у стінних газетах клубів або установ, підприємств, при яких функціонували клуби [4, 17]. Про масштаби листування свідчать такі цифри: за 8 місяців 1925–1926 рр. із Мінська і Смоленська були відправлені за кордон по 2 тисячі листів, написаних на есперанто [14, 218-219]. Газета «Известия» назвала «міжнародне робітниче листування», що проводиться «товаришами із Смоленська» на есперанто, «моделлю для всього Радянського Союзу» [10, 15].

Наприкінці 20-х рр. широко розгорнулося також «колективне міжнародне листування» фабрик, заводів, різних організацій. Листування велось в основному на есперанто, бо «труднощі опанування природними мовами призводять до того, що у цьому відношенні в робітничих колах у есперанто немає конкурентів» [3, 52]. За даними Укррадпрофа, у 1929 р. «робітничими організаціями» України було відправлено за кордон 18 тисяч колективних листів на есперанто, а німецькою і англійською – 1 тисячу [3, 52].

Міжнародне листування сприяло розповсюдженню есперанто. Публікації листів у пресі піднімали престиж СЕРР, приваблюючи до його лав нових членів. Але в той же час есперантисти використовували листування з метою «пропагування переваг соціалістичного ладу». Листування велось в основному з робітниками, натомість контакти з «буржуазною інтелігенцією» свідомо обмежувались.

Регулярно виходили радіопередачі на есперанто. У 1923 р. мовлення на есперанто почало московське радіо. Згодом до нього приєднались радіостанції Ленінграда, Мінська, Харкова, Краснодара, Барнаула та інших міст [9, 139]. У радіопрограмах подавалася «інформація про економічні та культурні досягнення Радянського Союзу і всесвітнього робітничого руху» [4, 17]. У березні 1926 року Перший Всесоюзний конгрес Товариства радіоаматорів рекомендував своїм членам вивчати та використовувати есперанто для радіозв’язку [14, 224]. У радіопрограмах газети «*Heroldo de Esperanto*» («Глашатай есперанто») зареєстровані радіоперемовини на есперанто Харкова, Одеси, Мінська, Ленінграда по черзі з радіостанціями інших країн [19, 1]. А за даними Центрального Бюро есперанто-зв’язку СРСР, московські есперанто-передачі, що надсилались в ефір

радіостанцією «Комінтерн», регулярно слухали Бельгія, Франція, Австрія, Угорщина й «усі сусідні з нами країни» [4, 18].

Висвітлення діяльності СЕРР слід було б визнати неповним і однобічним без розгляду питання про зв'язки СЕРР із зарубіжними есперанто-організаціями. Перша всесвітня організація есперантистів – Universala Esperanto-Asocio (Універсальна есперанто-асоціація – УЕА) була створена у 1908 р. У 1914 р. до неї входили 85 есперанто-гуртків із Російської імперії. Але у 1922 р., після створення СЕРР, діяльність УЕА в Радянській Росії була офіційно припинена через «ідеологічні та класові розходження» [4, 6]. 1921 р. була створена перша всесвітня робітнича організація есперантистів – *Sennacieca Asocio Tutmonda* – SAT (Позанаціональна всесвітня асоціація). Президентом SAT був обраний француз Еміль Ланті. Організація створювалась з метою «розповсюдження есперанто і широкого використання мови в класовій боротьбі пролетаріату, виховання членів Асоціації в дусі інтернаціональної солідарності, підвищення інтелектуального рівня робітників, створення і публікації літератури оригінальної та перекладної, що відображала б ідеали Асоціації» [9, 133]. Співробітництво двох «пролетарських» есперанто-організацій – СЕРР і SAT – почалось буквально з перших днів існування.

У серпні 1922 р. Е. Ланті прибув до Москви, щоб «урятувати есперантизм у комуністичному середовищі» та налагодити зв'язки з радянськими есперантистами. Його добре прийняли у Москві, радянські есперантисти Г. Демидюк, М. Некрасов, М. Розенблат, О. Футерфас вступили до SAT і дещо пізніше сформували ядро SAT у Радянській Росії. Президент СЕРР Е. Дрезен заявив, що він підтримує SAT та її цілі. Під час візиту до Москви Е. Ланті зміцнив дружні стосунки з редакцією літературного журналу на есперанто «La Nova Epoko», в якому пізніше почав друкувати свої твори [13, 24-25].

Під час візиту Е.Ланті до Москви виникли перші розбіжності між SAT і СЕРР. Е. Дрезен вважав, що SAT повинна бути «суто комуністичною», він не бажав співробітничати з «анархістами та меншовиками» [13, 25]. І, хоча в цілому відвідування Москви було успішним і мало позитивні наслідки для співпраці обох організацій, настрій Е. Ланті після поїздки до Москви був пессимістичним. У звіті про наслідки візиту він зауважив: «Жодні політичні мотиви не зможуть змусити мене мовчати про погані враження, привезені з Росії» [13, 25].

Розходження між SAT і СЕРР поглиблися під час проведення Другого Конгресу SAT у 1923 р. Радянські есперантисти Е. Дрезен, О. Йодко,

М. Інцернов, Б. Моденов пропонували зробити SAT членом Комінтерну. Але цю пропозицію на конгресі не підтримали. Натомість виникли різні підрозділи та секції SAT: фракції – комуністична, соціалістична, позанаціональна й анархічна; секції – виховна, молодіжна, спортивна тощо [9, 133-134]. Спочатку, незважаючи на розбіжність політичних поглядів різних фракцій, члени SAT працювали відносно злагоджено. Але у подальшому в межах SAT розкол між фракціями все більш поглиблювався, напруженими стали стосунки між CEPP і SAT. Протистояння тривало протягом кількох років, постійно виникали суперечки та пряма конfrontація. Керівництво CEPP намагалося досягти зверхності у “всесвітньому робітничому есперанто-русі” та посісти керівні посади в SAT [13, 135]. CEPP вимагав, щоб робітничий есперанто-рух став повністю комуністичним, і фактично своєю деструктивною діяльністю спричинився до розколу SAT.

Коли стало зрозуміло, що співіснування в межах однієї організації неможливе, прихильники «марксистського напряму» у серпні 1932 р. зібрались на Установчу конференцію в Берліні. У результаті роботи конференції був створений *Internacio de Proleta Esperantistaro* – IPE (Інтернаціонал Пролетарських Есперантистів). На кінець 1932 р. IPE нараховував приблизно 5 тисяч членів, а наприкінці 1934 р. – 11 тисяч членів із 10 країн, у тому числі 8 тисяч – із Радянського Союзу. Офіційним друкованим органом IPE стала газета *«Internaciisto»* («Інтернаціоналіст»). Також IPE видавав у Москві журнал *«La Nova Etapo»* («Новий етап») за редакцією радянського есперантиста М. Некрасова [9, 135].

З приходом до влади у Німеччині нацистів осередок IPE у Берліні був знищений, припинилось видання *«Internaciisto»*, а центр організації 1935 р. був переведений до Амстердаму. IPE проіснував недовго й у 1939 р. був розформований [13, 137].

Починаючи з 1936 р., есперанто-видання в СРСР з'являлися рідко, були зруйновані постійні контакти із зарубіжними есперантистами, все рідше за кордон надходили листи радянських есперантистів. Згодом контакти зовсім припинились. Радянські есперантисти замовкли на довгі роки. Що ж сталося із радянським есперанто-рухом? До середини 80-х рр. радянські есперантисти, як правило, називали такі причини: «катастрофічне погіршення інтернаціональних зв'язків, яке почалось із встановлення фашистського режиму в Європі і початком Другої світової війни» [14, 383]. Але це частина правди. Лише наприкінці 80-х рр. ХХ ст. були оприлюднені матеріали, що висвітлюють трагічні події тих часів. CEPP був розгромлений, а есперантисти розділили

долю мільйонів радянських громадян, яких заарештовували, висилали до сталінських таборів, розстрілювали.

Есперантистам найчастіше закидали участь в «есперанто-троцькістській» або «есперанто-сіоністській шпигунській організації», «шпигунство на користь Німеччини», у деяких випадках – «на користь Латвії і Англії» [16, 9]. Есперантисти ідеально підходили на роль ворогів радянського ладу, бо підтримували прямі контакти з іноземцями, отримували закордонну есперанто-літературу і пресу, постійно листувалися із зарубіжними однодумцями, перебували за кордоном.

Арешти розпочались із середини 30-х рр. У 1935 р. був заарештований Д. Снєжко, активіст Білоруського комітету СЕРР, член ЦК СЕРР (він був звільнений лише у 1955 р., помер 1959 р. в Пермі) [17, 19]. У листопаді 1936 р. був заарештований Г. Муравкін, який був секретарем ІРЕ, багато років мешкав у Німеччині, звідки виїхав у 1933 р. Його було звинувачено у “шпигунській діяльності на користь Німеччини та проведенні троцькістської роботи серед есперантистів м. Москви і Ленінграду”. Г. Муравкін був розстріляний 11 грудня 1937 р. [18, 76].

17 квітня 1937 р. був заарештований Е. Дрезен, який «за створення і керівництво терористичною організацією есперантистів, проведення в її складі диверсійно-терористичної роботи та за зв'язки з розвідкою Німеччини» теж був засуджений до страти. Вирок було виконано 27 жовтня 1937 р. Через місяць після арешту Е. Дрезена була заарештована його дружина О. Сазонова, яку звинуватили в участі в «антирадянських справах чоловіка». Її було страчено через тиждень після його смерті, 3 листопада 1937 р. [5, 3].

Репресії проти есперантистів тривали, махове колесо каральної машини набирало обертів. У 1938 р. в один день були заарештовані всі співробітники московської контори есперантистів, яка одночасно була і всесоюзною штаб-квартирою есперанто-руху. Есперантист М. Зубков згадував про цей день: «Лютневого дня 1938 р. я прийшов, як звичайно приходило чимало московських есперантистів, до «штабу» на Спиридоновці і здивувався, побачивши на дверях замок. Я постукав у сусідні двері та запитав у жінки, яка вийшла: «Чому висить замок? День-то робочий». Вона відповіла: «Але ж учора їх заарештували...» [20, 13].

Арешти та фізична ліквідація всього керівництва СЕРР залишились непоміченими на тлі показових процесів правотроцькістського блоку та інших сумнозвісних сфальсифікованих справ. Уже перед початком Другої світової війни за кордоном “нічого не було чутно ні про есперанто-рух у СРСР, ні про

його керівників» [13, 137]. СЕРР припинив свою роботу після арешту співробітників його апарату і масових репресій у центрі та на місцях. Були заарештовані колишній секретар ЦК СЕРР П. Шумілов, члени ЦК СЕРР В. Жаворонков, Г. Демидюк, М. Інцернов та інші очільники радянського есперанто-руху [1, 26]. Із членів ЦК СЕРР живими зосталися лише двоє – О. Вершинін і М. Пащенко [9, 143].

Арештам піддавалися не лише керівники СЕРР, але і рядові його члени. С. Подкамінер, один із організаторів VI конгресу SAT у Ленінграді, який відбувся порівняно легко – його лише виключили з партії, – пригадував: «З ленінградських есперантистів були у 1937 році заарештовані 14 осіб, і ми сиділи вдома і чекали на свою чергу» [14, 392].

Деякі есперантисти здогадалися про причину арештів своїх однодумців і припинили будь-які контакти з СЕРР, інші ж продовжували займатися есперанто і писали листи за кордон. М. Рит'ков, наприклад, у 1937 р. приймав у себе вдома гостя з капіталістичної країни, не здогадуючись про те, що це небезпечно. М. Рит'ков не пов'язував арешти членів СЕРР з есперанто, вважаючи, що Е. Дрезена заарештували за те, що він був царським офіцером, а Г. Муравкіна за те, що він довгий час проживав у Німеччині. Сам М. Рит'ков був заарештований у ніч із 21 на 22 березня 1938 р. Йому було висунуто стандартне обвинувачення: «Ви є активним членом інтернаціональної шпигунської організації, яка ховається на території СРСР під назвою Союз есперантистів радянських республік» [14, 383]. Протягом 18 років М. Рит'ков був ув'язнений у сталінських таборах.

Отже, цілком очевидно, що тяжкі випробування, що випали на долю радянського народу в 1937 – 1938 роках, не оминули й есперантистів. Есперанто-рух був розгромлений, тисячі есперантистів були репресовані, чимало з них страчені. Тим, хто вижив, довелось надовго забути про своє захоплення есперанто. Ця трагедія чекає на своє дослідження, а есперанто-рух – на реабілітацію.

У 1957 – 1958 рр. з'ясуванню долі репресованих есперантистів чимало сил віддали М. Пащенко і М. Дановський, які встановили, що В. Варанкін, Е. Дрезен, В. Жаворонков, М. Інцертов були посмертно реабілітовані у 1956 – 1957 рр., а Г. Демидюк і П. Шумілов у 1956 р. повернулись із таборів [1, 26]. Доля ж багатьох есперантистів залишається нез'ясованою до нашого часу.

Підсумовуючи, зазначимо, що у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Союз есперантистів радянських республік був розгалуженою і дієвою організацією, що опікувалась регулярним випуском літератури на есперанто, проведенням масових заходів,

налагодженням роботи на місцях. У лавах СЕРР перебували діячі есперанторуху світового масштабу: Е. Дрезен, І. Ізгур, О. Йодко, Г. Муравкін та ін. Однак після жовтня 1917 р. есперанто стало засобом експортування ідей «світової революції», а потім, коли ці надії не справдилися – пропагування «переваг соціалістичного способу життя». Радянські есперантисти прагнули зайняти передові позиції у всесвітній робітничій організації есперантистів і підпорядкувати світовий есперанто-рух Комуністичному Інтернаціоналу. Згодом, за часів сталінського тоталітаризму, трагедія радянського есперанторуху набула інших обрисів: СЕРР був розгромлений, а його провідні діячі страчені або ув'язнені, внаслідок чого протягом 20 рр. не вдавалися навіть до спроб відродити есперанто-організації. Лише у другій половині 50-х рр., у період хрущовської «відлиги», есперанто-рух у СРСР відродився і поступово набув широкого розповсюдження.

Література

1. Вульфович Л. Эсперанто и 37-й // АСЭ. Информационный бюллетень. – 1989. – № 6. – С. 25-26.
2. Дрезен Э. Распространение, использование и пути дальнейшего оформления всеобщего языка. – М., 1932.
3. Дрезен Э. В поисках всеобщего языка. – М., 1925.
4. Дрезен Э. Проблема международного языка на текущем этапе его развития. – М., 1932.
5. Жертвы сталинизма // Sovetia esperantisto. – 1989. – № 5-6. – С. 2-3.
6. Жмырев Л. Остров Эсперанто // Правда. – 1990. – 12 янв. – С. 6.
7. Изгур И. Международный язык на службе пролетариата. – М., 1925.
8. Ковтонюк Є. Есперанто – той, хто надіється // Соціалістична культура. – 1987. – № 10. – С. 32-33.
9. Королевич А.И. Книга об эсперанто. – К., 1989.
10. Львович Г. Смоленский “наркоминдел” // Международный язык. – 1926. – № 17. – С. 15.
11. Попов М. Есперантисти. Хто вони? // Південна зоря. – 1989. – 21 січня. – С. 4.
12. Bruin G.P. Laborista esperanta movado antaú la mond milito. – Parizo, 1936.
13. Historio de SAT. 1921 – 1952. – Parizo, 1953.
14. Lins U. La danĝera lingvo. Studio pri persekutoj kontraŭ Esperanto. – Moskvo, 1990.
15. Flejs E. Pasis kvindek jaroj // Bulgara esperantisto. – 1961. – № 10. – С. 9-10.
16. Ratkaj A. Sovetia E-panoramo // Budapešta informilo. – 1989. – № 9-10. – С. 9-10.
17. Stepanov N. Ĉu SAT estis sidejo de germana sekreta polico? // Sennaciulo. – 1990. – № 2. – С. 18-20.
18. Stepanov N. Esperantistaj viktimoj de stalinismo // Sennaciulo. – 1990. – № 9. – С. 18-20.
19. Vaitvilavicius A. Dum jaroj de SEU // Sovetia esperantisto. – 1989. – № 2. – С. 1.
20. Zubkov N. La restarigo // Moskvaj novajoj. Provnumero. – 1989. – Aprilo. – С. 13-15.

П.І. Пушкаренко

ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ ПЕРЕМОГИ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

9 травня 2006 р. виповнився 61 рік Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Ця війна стала найважливішою складовою частиною Другої світової війни – гіантського міжнародного катаklізу збройної сутички людей ХХ ст. з небувалими масштабами кровопролиття, руйнувань і жорстокості. Необхідно зазначити, що в ній брало участь понад 60 держав трьох континентів світу, близько 2 млрд. чол. (понад 80% всього населення земної кулі). Загальне число мобілізованих досягало 110 млн. чол. Війна ця забрала 55 млн. людських життів, принесла незчисленні біди і страждання сотням мільйонів людей в усіх куточках землі. На руїни перетворилися тисячі міст і сіл. Величезної шкоди було завдано духовній культурі народів.

Трактування деякими воєнними істориками характеру цієї війни як сухо «німецько-радянської» або навіть «німецько-російської» вважаємо надто вже «модернізованим» і не зовсім правдивим. Ми маємо на увазі, що Україну не можна розглядати лише як об'єкт або територію подвійного руйнівного валу воєнних дій у протиборстві двох тоталітарних режимів. Тисячі архівних документів, зокрема й пожовтілих солдатських трикутників з фронту, свідчать про те, що український народ із самого початку війни сприйняв німецьку агресію як страшну загрозу для своєї Вітчизни – України, вніс величезний вклад у справу Перемоги, відвернення поневолення не тільки своєї Батьківщини, а й усієї світової цивілізації. Понад сім мільйонів наших співгромадян на фронтах захищали від іноземного поневолення власне життя, родини, оселю, рідну землю. Згадаємо хоча б рядки щоденника О. Довженка, датовані 1941 р: «Навколо України точиться добра половина усієї світової війни» [15, 5]. Тому, хоч би як не мудрували ці «новатори» світової воєнної історії, а війна для нас була, є і завжди буде і Великою, і Вітчизняною, і Визвольною, і Священною.

З утворенням антикомінтернівського фашистсько-мілітарістського блоку Німеччини, Японії, Італії А. Гітлер вирішив, що настав слідний момент для здійснення специфічних доктрин, сформульованих у його книзі «Майн кампф» («Моя боротьба»), стосовно завоювання «життєвого простору» на Сході, встановлення німецького панування в Європі і в усьому світі. Зокрема, було розроблено й поставлено на службу фашизму маніакальні расові теорії, які проголошували німців «вищою» расою і називали інші народи «нелюдами»,

покликаними бути рабами «нордичної» раси. Відповідно до цього планувалося не тільки підкорення, а й фізичне знищення цілих народів. Було офіційно проголошено планомірну політику масового геноциду щодо євреїв. У генеральному плані «Ост» прямо говорилося, що для вирішення східної проблеми необхідне «повне знищення російського народу або онімечування тієї його частини, яка має очевидні ознаки нордичної раси» [18, 117]. Аналогічні плани намічалися стосовно народів України, Білорусії, Прибалтики та ін.

Для реалізації загарбницьких планів фашистської Німеччині знадобилися колосальні кошти. Мобілізувати їх було непросто. Однак, підпорядкувавши бюджетну політику відомому лозунгу «гармати замість масла», гітлерівське керівництво зуміло її вирішити головним чином за рахунок високих податків для трудящих. У результаті воєнні витрати «Третього рейху» в 1939 р. збільшилися порівняно з 1934 р. майже у 10 разів. А загальна сума витрат на воєнні потреби країни за передвоєнні шість років склала 90 млрд. марок [8, 126]. На ці кошти за короткий строк було збудовано 300 великих воєнних заводів, а також переключено на форсовану підготовку до війни переважну більшість цивільних підприємств. У цілому ж Німеччина із своїми спільнокраїнами витратила на Другу світову війну 422 млрд. дол. [7, т.12, с.147].

У результаті уже до кінця літа 1939 р. економіка фашистської Німеччини була повністю мілітаризована і підготовлена для обслуговування тотальної війни. Матеріально-технічна база важкої індустрії (потужності щодо виробництва електроенергії, металу і видобутку вугілля) перевищувала СРСР у 2-2,5 раза. Це дозволило німецьким монополіям форсувати темпи зростання воєнного виробництва, забезпечити „Третьому рейху” кількісну перевагу з найважливіших видів озброєння і бойової техніки. На озброєнні німецької армії (8,5 млн. чол.) знаходилося 5640 танків і штурмових гармат, 10 тис. бойових літаків, 61 тис. гармат і мінометів, 217 бойових кораблів, у тому числі 161 підводних човнів [4, 13]. У зв’язку з цим Гітлер, очевидно, не без підстав, виступаючи у рейхстазі, заявив: «Тепер наші збройні сили – найкращі у світі з точки зору кількості та якості їх озброєння» [13, 49].

1 вересня 1939 р. гітлерівська Німеччина напала на Польщу і швидко окупувала багато країн Європи. До червня 1941 р. Третій рейх підкорив собі воєнно-економічні ресурси загарбаних країн. На виконання німецьких воєнних замовлень було залучено близько 5 тис. західноєвропейських промислових підприємств. Матеріальне забезпечення агресії здійснювалося і за рахунок воєнних трофеїв, до складу яких входили озброєння і запаси близько 180 дивізій Франції, Великобританії, Бельгії, Голландії, Норвегії та інших країн [1,

805]. За словами одного з видатних спеціалістів гітлерівського рейху Г. Керля, «війна на Заході різко змінила воєнно-економічну обстановку в Німеччині» [20, 368-369], створила винятково сприятливі можливості для значного розвитку німецької економіки, змінення воєнного потенціалу вермахту.

Радянське воєнно-економічне будівництво протягом усього міжвоєнного періоду і особливо в умовах підготовки і розв'язування Другої світової війни велося згідно з політичною установкою ленінського заповіту «пам'ятати, що ми оточені людьми, класами, урядами, які відкрито виявляють величезну ненависть до нас» [12, 284], і звідси збройна сутичка зі світовим капіталізмом об'єктивно неминуча. Це був період, коли замість ліквідованої ленінської непівської моделі економіки виникла й утвердилася сталінська командно-адміністративна система (КАС) з її надзвичайно жорстким централізмом і використанням вольових (замість економічних) примусових методів управління. У сталінській керівній установці наголошувалося: «Ми відстали від передових країн на 50-100 років. Ми повинні пробігти цю відстань за десять років. Або ми зробимо це, або нас зімнуть» [19, 41].

За роки перших радянських п'ятирічок, форсованої індустріалізації і насильницької колективізації села, особливо протягом неповних двох передвоєнних років, завдяки справді героїчному трудовому ентузіазму робітників, селян, інтелігенції, по суті, було вирішено надзвичайно важливе і складне завдання підвищення сучасної матеріально-технічної бази під оборону країни. Але вся ця воєстину небачена за своїми масштабами і характером трудова епопея за відомою більшовицькою формулою «мета виправдовує засоби» супроводжувалася величезними, іноді нестерпними, матеріальними нестатками трудящих, абсолютним зубожінням усього народу. Свідченням цього є страшний Голодомор 1932 – 1933 рр., від якого загинуло близько 7 млн. (з них в Україні – 5 млн.) чоловік.

У результаті СРСР уже у 1937 р. по випуску валової продукції машинобудування і видобутку нафти зайняв перше місце в Європі і друге у світі по виробництву чавуну, сталі, алюмінію та електроенергії, відповідно друге і третє – по видобутку вугілля (третє в Європі і четверте у світі). Влітку 1941 р. Радянський Союз мав більше, ніж фашистська Німеччина, виробничих потужностей щодо випуску літаків і танків – майже у 1,5 рази. Радянська воєнна промисловість у 1940 р. випустила понад 15 тис. артилерійських систем, майже 2 млн. гвинтівок, кулеметів та іншої стрілецької зброї. У 1938 – 1940 рр. вона передала ВМФ 265 нових бойових кораблів. На основі конструкторського і виробничого потенціалу тільки за півроку передвоєнного 1941 р. наші заводи

збільшили випуск найважливіших боєприпасів у 1,5 рази [6, 9] з новими якісними показниками. Почалося технічне переозброєння армії. Стала поступати воєнна техніка і зброя нового покоління, яка перевершує німецькі бойові характеристики (танк Т-34, система залпового вогню БМ-13, штурмовий літак Іл-2, бомбардувальник Пе-2, винищувачі Як-1, МиГ-3, ЛаГГ-3, 122-мм гаубиця, 120-мм міномет та ін.). Проте досягнути у сфері воєнно-індустріального виробництва рівня Німеччини так і не удалось.

Розпочавши гонку озброєнь із значно нижчого стартового рівня та без західноєвропейських ресурсів, технологій та кредитів, крупносерійне виробництво цієї техніки тільки починалося. Тому в середині 1941 р. радянські збройні сили ще значно поступалися вермахту за кількістю і якістю сучасної бойової техніки, а співвідношення у чисельності особового складу армії становило 0,6:1. До того ж негативно вплинули і причини суб'єктивного характеру. Проголосивши відомий лозунг „кадри вирішують все”, Й. Сталін за необґрунтованими звинуваченнями у шкоді насправді здійснив їх безжалісне знищення. Загалом у період сталінських репресій було знищено вищого і старшого командного складу більше, ніж втрачено за всі чотири роки війни. «Якби не було 1937 року, – зазначав К. Симонов, – ми до літа 1941 року були б безсумнівно сильнішими у всіх відношеннях, у тому числі й в суто воєнному» [17, 295-296]. І, нарешті, відповідно до секретного плану війни проти СРСР, що отримав назву «Барбаросса», всупереч пакту між СРСР і Німеччиною про ненапад (23.08.1939 р.) вермахт привів до нашого кордону багатомільйонну армію і призначив строк нападу. Знаючи про це і боячись бути спровокованим та втягненим у війну, Й. Сталін заборонив проведення навіть термінових заходів, передбачених оперативними та мобілізаційними планами щодо удосконалення структури збройних сил, формування нових об'єднань, зміцнення ділянок західного кордону. За існуючими даними, навіть німецький посол у Москві Шулленбург, здійснивши державну зраду, повідомив Радянський уряд про те, що Німеччина нападе на Радянський Союз 22 червня. Він просив привести у готовність збройні сили СРСР – тоді, можливо, мовляв, Гітлер злякається. Але не повірили і йому [7, 32]. У зв'язку з цим Г.К. Жуков на одній із післявоєнних зустрічей з істориками заявив, що ефрейтор своїми запевненнями про миролюбність до СРСР обвів Сталіна навколо пальця, за що довелося платити надто дорогу ціну.

22 червня 1941 р. приведений у дію німецький „Drang nach Osten”. Німецько-фашистські полчища без оголошення війни вдерлися на територію СРСР по всій довжині західного радянського державного кордону. Вторгнення

для наших прикордонних округів, які перебували у мирі, виявилося раптовим. На всіх напрямках своїх головних ударів агресор зосередив 5-6-разове переважання у силах [9, 266]. Під ударами переважаючих сил противника Червона Армія зазнала важкої поразки. На листопад 1941 р. гітлерівці захопили Прибалтику, Білорусію, Молдавію, майже всю Україну, ряд західних областей Росії. На той час практично було втрачено весь перший радянський стратегічний ешелон, у тому числі понад 3 млн. – полоненими. На окупованій фашистами радянській території (1,5 млн. км²) опинилося 45% населення, добувалося до війни 63% вугілля, вироблялося 58% сталі, $\frac{2}{3}$ чавуну, $\frac{3}{5}$ алюмінію [12, 15], знаходилися 47% посівних площ, 45% поголів'я худоби, 55% залізничних колій [3, 157]. Там були розташовані найважливіші родовища стратегічної сировини, руд черних, кольорових і рідких металів, марганцю, вироблялася величезна маса виробів із якісного металу, машин і обладнання, воєнної техніки. Загальний обсяг валової продукції на кінець року зменшився у 2,1 рази. За «новим порядком» почалося знищення «мобільними командами» цивільного населення і полонених, логічним завершенням якого стали концентраційні табори, технічно оснащені «фабрики смерті», в яких загинуло 11 млн. чол. Паралельно здійснювалося планомірне розграбування і знищення народних багатств («тактика випаленої землі»). Над країною нависла смертельна небезпека катастрофи. Переважна більшість державних і воєнних діячів за кордоном уже не бачили для СРСР виходу із цього скрутного становища.

Розраховуючи завершити східну кампанію за 8-10 тижнів, до осіннього бездоріжжя гітлерівці уже смакували швидку перемогу. Однак їм невдовзі довелося переконатися, що Радянський Союз – це не Західна Європа. На основі марксистського положення, що економіка «господарський стан» є матеріальною основою воєнної могутності держави, СРСР зумів виграти воєнно-економічне протиборство з фашистською Німеччиною. За неймовірно невеликий строк була здійснена грандіозна програма військової перебудови господарства. Із прифронтових і загрозливих районів на Схід країни були переміщені продуктивні сили, рівні за обсягом великої економічно розвинутої держави. У другій половині 1941 р. були евакуйовані 10 млн. чол., перебазовано 2593 великих промислових підприємств, у тому числі 550 – з України, переміщені десятки тисяч тракторів і сільськогосподарських машин, мільйони голів худоби, запаси продовольчих товарів. На нових місцях підприємства у середньому через 1,5-2 місяці починали працювати на нужди фронту. У подальшому тут була виконана величезна програма нового будівництва: споруджено 3500 крупних промислових підприємств і в цілому

зосереджено майже $\frac{1}{5}$ частину всіх воєнних заводів країни. В результаті східні райони перетворилися в основну на воєнно-промислову базу держави, на головний арсенал перемоги.

Радянська економіка продемонструвала свою здібність найбільш повно і ефективно використовувати наявні матеріальні, трудові і фінансові ресурси в інтересах задоволення потреб війни. Так, в розрахунку на кожну тисячу тон виплавленої сталі радянська індустрія виробляла у 5 разів більше танків і артилерійських гармат, на тисячу металорізальних верстатів, які випускали – у 8 разів більше літаків, ніж німецька промисловість. Продуктивність праці у промисловості (виробіток на 1 робітника) становила у 1942 р. 130% до 1940 р., а собівартість воєнної продукції у промисловості знизилася вдвое. За рахунок перерозподілу грошових ресурсів СРСР удалося напередодні нападу Німеччини подвоїти витрати на нужди оборони і утримувати їх за роки війни на рівні 50,8% державного бюджету. На виробництві зросла кількість жінок та підлітків, поєднання 2-3 професій. Широкого розмаху набув рух фронтових бригад, які працювали під девізом: «У тилу, як на фронті!». Фінансова допомога населення готівкою (займи, внески, лотереї) досягла 94,5 млрд. крб. На початок 1945 р. наші діючі Збройні Сили досягли кількісної переваги над гітлерівською армією: в людях – у 2,1 рази, танках і САУ – у 3, гарматах і мінометах – майже у 4, в бойових літаках – у 7,3 рази [14]. Загальна чисельність збройних сил доведена до 11,4 млн. чол. (5,4 млн. – напередодні війни). Важливий внесок у розгром фашизму зробили також учасники руху Опору, антифашистського підпілля, партизанського руху (понад 1,5 млн. чол.). Тільки в Україні діяло 3500 партизанських загонів і груп, які складали 600 тис. чол. По всій Україні гrimіла славнозвісна «рейкова війна» [2, 3].

Усе це спростовує твердження окремих західних воєнних істориків, що СРСР не мав необхідних воєнно-економічних умов для успішного ведення війни, а також пояснення перемоги Радянської Армії неістотними, другорядними чинниками і випадковостями, „фатальним” збігом обставин (несприятливих для німецьких військ погодно-кліматичних умов, великої протяжності території, багаточисленності населення тощо). Вельми розповсюдженні також у західній історичній літературі пояснення нашої Перемоги прорахунками Гітлера як політичного і воєнного керівника, що нібито заперечував необхідність всебічної підготовки економіки Німеччини до війни. Так, наприклад, співробітник воєнно-історичного дослідницького управління бундесверу К. Рейтгардт вважає причиною поразки Німеччини те, що А. Гітлер вирішив всупереч обґрунтуванням верховного

головнокомандування добиватися перемог шляхом «молнієносних розгромних війн» («бліцкрігу») в дуельних кампаніях [16, 29] без відповідної воєнно-економічної підготовки. Інші сучасні фальсифікатори джерел і причин економічної перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні пробують доказати, що вирішальне значення для перемоги СРСР відіграли відкриття Другого фронту чи поставки продовольчих товарів, зброї і матеріалів по ленд-лізу або навіть повітряні бомбардування англо-американською авіацією об'єктів Німеччини. Радянські люди не заперечують і не недооцінюють вклад союзників у розгром гітлеризму. Ми знаємо про героїзм солдатів і офіцерів союзних армій на полях битв. Але ж ніхто не вправі забувати про те, що весь тягар головної битви з фашизмом прийняв на себе СРСР, що він поніс найтяжчі жертви випробувань війни. А окремі лідери західних країн у певній мірі допомагали в розгромі фашизму, щоб поставити заслін «проникненню комунізму». Якщо ми бачимо, що виграс Німеччина, то нам слід допомагати Росії, а якщо «вигравати буде Росія, то нам слід допомагати Німеччині і, таким чином, хай вони убивають один одного якомога більше» [16, 199], – заявив у 1941 р. сенатор Г. Трумен, який зайняв згодом пост президента США.

Створення могутнього воєнно-економічного потенціалу у поєднанні з величезним патріотизмом і героїзмом радянського народу, який не похитнувся і піднявся на священну війну, грудьми став на захист свого дому, вітчизни від загарбників, привели до того, що фашистський «бліцкріг» почав давати осічку. Героїчна оборона Ленінграда, Києва, Одеси та Севастополя мала великий вплив на уповільнення темпів наступу противника. Під Смоленськом німецько-фашистські війська вперше змушені були перейти до оборони, а в Московській битві (за 30-50 км від столиці) зазнали першої великої поразки від самого початку другої світової війни. В результаті гітлерівський план «бліскавичної війни» було зірвано. Війна набула затяжного характеру.

Гітлерівська Німеччина, намагаючись добитися нестабільності національних економік держав, які воювали з нею, крім воєнних, дипломатичних, ідеологічних застосувала і суто економічні методи боротьби. Для цього вона виробила величезну кількість фальшивих грошей кожної з них. Це по суті була спроба «війни без крові», але з великими жертвами для населення, але служби безпеки зуміли протистояти такому розбалансуванню грошових систем своїх країн, що допомогло їм виграти війну.

Після історичної перемоги під Москвою війна тривала ще понад три роки. За роки війни радянські збройні сили провели всього 50 стратегічних операцій, понад 250 фронтових і близько 1000 армійських, 75% яких були наступальні,

які наближали нас до перемоги. Так, грандіозна перемога радянської зброї під Сталінградом (1942–1943 рр.) поклала початок корінному перелому у ході війни на користь Радянського Союзу. Перемогами під Курськом і на Дніпрі (1943 р.) цей перелом було завершено і закріплено. Почався загальний стратегічний наступ Радянської Армії. У 1944 р. противнику було нанесено ряд нових нищівних ударів, у підсумку яких повністю визволено тимчасово окуповані фашистами території і перенесено воєнні дії за межі своєї країни. Закінчилася війна розгромом берлінського угруповання німецько-фашистських військ і взяттям Берліна. У ніч з 8 на 9 травня підписано «Акт про беззастережну капітуляцію Німеччини».

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні – подвиг воїстину всесвітньо-історичного значення. Але гірким фактом є те, що дісталася вона страшною ціною. М.С. Горбачов у 1991 р. заявив: у війні загинуло 27 млн. чол. (Й. Сталін називав цифру 7 млн., М. Хрущов – 20 млн.), країна втратила майже 30% національного багатства, а окуповані райони (у тому числі й Україна – П.П.) ще більше – близько $\frac{2}{3}$ [11, 559]. За час війни населення України скоротилося майже на 14 млн. чол. Безпосередньо війна забрала 7 млн. кращих синів і дочок нашої Вітчизни. За роки війни зруйновано 714 українських міст, 28 тис. сіл, 419 тис. виробничих об'єктів, 2,4 млн. осіб, переважно молоді, примусово вивезли на роботи до рейху. Скептики на Заході вважали, що СРСР, а тим більше Україні, буде потрібно багато десятиліть, щоб відновити зруйноване війною господарство. Але радянські люди всього лише за кілька років без допомоги ззовні відбудували народне господарство і добилися нового піднесення економіки і культури.

Хтось із мудрих людей сказав, що правда не обмежується певним часом і не все заростає травою забуття. Нація, яка заплатила таку дорогу ціну за врятування свого та інших народів від тотального винищення, яка поборола смерть, голод, воєнні поневіряння, знає ціну миру. Сучасні українці пам'ятають ратний і трудовий подвиг покоління воєнної епохи і не шкодують сил, щоб не допустити нового протиборства, нових жертв; щоб подібна війна у будь-якому масштабі більше ніколи не повторилася. І тому наша Велика Перемога 1945 року не пішла в минуле, вона звернена у теперішнє і майбутнє. Ми повинні передати прийдешнім поколінням почуття глибокої поваги до подвигу фронтовиків Великої Вітчизняної, до героїв минулоЕ війни. Одним із головних завдань соціальної політики держави повинна бути постійна турбота про всіх тих, хто захищав Батьківщину, хто пережив страхіття війни.

Джерела та література

1. Великая Отечественная война 1941–1945. Энциклопедия. – М., 1985.
2. Визволення України – одна з найвидатніших сторінок світової воєнної історії // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 206. – 22 жовтня.
3. Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. – М., 1948.
4. Гатовский Л. Экономические основы победы СССР в Великой Отечественной войне. // Вопросы экономики. – 1985. – № 5.
5. Громыко А.А. Внешняя экспансия капитала: история и современность. – М., 1982.
6. Дерев'янкін Т. Велика Вітчизняна війна: важкий шлях до перемоги // Економіка України. – 1995. – № 5.
7. Дерев'янкин Т. Военно-экономический потенциал Великой Победы // Экономика Советской Украины. – 1985. – № 5.
8. Жилин П.А. О войне и военной истории. – М., 1984.
9. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – М., 1969.
10. История второй мировой войны. 1939–1945. – В 12 томах. – М. – Т. 4, 1974.; Т. 12, 1974.
11. История социалистической экономики СССР в семи томах. – Т. 5 «Советская экономика накануне и в период Великой Отечественной войны. 1938–1945 гг.». – М., 1978.
12. Ленін В.І. Про внутрішню і зовнішню політику Республіки. Звіт ВЦВК і РНК 23 грудня. IX Всеросійський з'їзд Рад 23-28 грудня 1921 р. // Повн. зібр. тв. – Т. 44.
13. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. материалов. – В 7 томах. – Т.2. – М., 1958.
14. «Правда». – 1985. – 25 січня.
15. Правда про Велику Вітчизняну потрібна українському суспільству // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 208.
16. Рейнгардт К. Поворот под Москвой. – М., 1980.
17. Симонов К. Глазами человека моего поколения: Размышления о И.В. Сталине. – М., 1990.
18. «Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. – М., 1967.
19. Сталін Й.В. Про завдання господарників: Твори. – Т.13. – К., 1951.
20. Типпельскирх К., Кессельринг А., Гудерман Г. и др. Итоги второй мировой войны: выводы побеждённых / Пер. с нем. – СПб. – М., 1999.

П.В. Товстуха

ОСОБЛИВА ПОЗИЦІЯ Г.В. ПЛЕХАНОВА ПД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1905 – 1907 рр.

У 1905–1907 рр. вперше в історії демократичної революції діяла марксистська партія – РСДРП. Вона отримала можливість на практиці перевірити свою теорію, програму, тактику, організаційні принципи, здатність повести за собою народні маси. Протягом десятиліть історики приділяли значну увагу дослідженням стратегії і тактики меншовицької і більшовицької фракцій РСДРП. Проте, меншовики, які програли більшовикам у 1917 р. прирекли себе на історичне забуття і грубе перекручення своєї історії в радянській історіографії. Тільки з 90-х рр. ХХ ст. російські історики досить швидкими

темпами почали звільнятися від догм минулого. Грунтовний аналіз тактики російської соціал-демократії здійснив А. Логунов [5]. Заслуговують на увагу праці С. Тютюкіна [12] і А. Валіцького [1], в яких по-новому висвітлюється діяльність Г.В. Плеханова. Однак, на наш погляд, постати першого російського марксиста ще довго буде викликати зацікавлення у дослідників.

Г.В. Плеханов, як найбільш впливовий і авторитетний російський марксист, претендував у 1905 – 1907 рр. на роль теоретика, який стойти вище обох течій в РСДРП, які боролись між собою, і який уособлював марксистську ортодоксію в її найбільш чистому, вільному від усіх домішок вигляді. Масштаби неординарної особистості Г.В. Плеханова, безперечно, виправдовували його спроби піднятися вище як більшовизму, так і меншовизму. Авторитетний дослідник творчості Плеханова російський історик С.В. Тютюкін стверджував, що Георгій Валентинович завжди займав «особливу» позицію, і були лише відносно невеликі відрізки часу, коли його можна було зарахувати або до більшовицької (серпень – жовтень 1903 р.), або до меншовицької (кінець 1903 – весна 1905 рр., 1906 – 1908 рр.) фракцій [12, 372].

Рівно через місяць після початку революції в меншовицькій «Искре» була надрукована знаменита стаття Плеханова «Порізно йти, разом бити!». У ній перед російськими соціал-демократами ставилось триєднне завдання: прискорити політичне виховання пролетаріату, підготувати шляхом проведення цілого ряду агітаційно-пропагандистських і організаційно-технічних заходів перемогу народного повстання і координувати дії всіх антисамодержавних сил під гаслом «Порізно йти, разом бити» [7, 188]. Характерно, що, ознайомившись зі статтею Плеханова, Ленін відзначив: «...фактично, Плеханов проводить ті ж погляди, на яких наполягала більшовицька фракція і її друкований орган – газета «Вперед» [3, 274]. Одночасно Ленін підкреслював, що, незважаючи на зовнішню солідарність Плеханова з позицією меншовицької «Искри», він по суті спростовує погляди її редакції, зокрема Мартова, який наголопував на стихійності розвитку революційного процесу в Росії» [3, 274].

У цьому зв'язку варто підкреслити, що в 1905 р. Плеханов починає усе більше розходитися у поглядах із меншовиками і займає позицію, яку Ленін назвав «особливою» і яка не співпадала ні з меншовицькою, ні з більшовицькою. Це був своєрідний центризм, попук реалістичного і збалансованого підходу до вирішення революційних завдань, який був далеким як від лівого екстремізму, так і від відвертого реформізму. Причому, щодо певних питань (підготовка збройного повстання, ставлення до селянського

руху), Плеханов був у 1905 р. більше до більшовиків, а також (захоплення влади, оцінка ліберально-буржуазного руху) до меншовиків [12, 213].

Після Об'єднавчого з'їзду РСДРП 1906 р. Плеханов приділяв особливо багато уваги тактиці РСДРП у зв'язку зі скликанням І Державної думи (27 квітня – 8 липня 1906 р.). Він неодноразово виступав у той час на сторінках меншовицької газети «Курьер», де були надруковані, зокрема два його «Листа про тактику і безтактність» (усі п'ять листів потім вийшли у видавництві Марії Малих у Петербурзі окремою брошурою). Плеханов закликав робітників підтримати боротьбу Думи з урядом, схвалював висунуте кадетами гасло створення відповідального перед нею кабінету міністрів і позитивно оцінював виступи кадетських депутатів на захист демократичних прав і свобод. Після дострокового розпуску Думи царем він не солідаризувався ні з меншовицьким планом проведення загального політичного страйку в її захист, ні з есерівськими закликами до негайного збройного повстання, ні з кадетським гаслом громадської непокори царській владі, до якого приєдналася під час відомої Виборської наради депутатів розпущені Думи і фракція РСДРП. Плеханов радив терпляче чекати того моменту, коли революційний настрій опанує всім народом і значною частиною армії, і коли «суспільство» підтримає зусилля революціонерів [8, 167].

Плеханов залишився вірним думці, що метою російської буржуазно-демократичної революції має бути передача влади в руки буржуазії. Під буржуазією він розумів не дрібну буржуазію, яка репрезентує найвідсталішу форму виробництва, а селян, яких він вважав іrrаціональною силою, що дивиться в минуле й прив'язана до «азійських» форм життя: він мав на увазі виключно освічену, європейовану ліберальну буржуазію, яка представляла найmodернізованішу частину російської економіки. Плеханов як марксист, вважає А. Валіцький, став західником, більш послідовним, ніж ліберали з партії Мілюкова. Він міг дозволити собі винятково гостру критику селянства, оскільки почувався вільним від «буржуазних докорів сумління» і як політичний емігрант не мусив рахуватися з реакцією електорату [1, 218].

У розпалі передвиборчої кампанії до ІІ Державної думи Плеханов помістив на сторінках «Товарища» три листи під назвою «До питання про виборчі угоди», в яких виступив з обґрунтуванням блоків з кадетами і єдиної виборчої платформи. Гаслом такого блоку повинен бути девіз: «Повновладна Дума!». На думку Плеханова вона виражала найбільш нагальне „для всіх лівих і крайніх лівих політичне завдання” [11]. У своєму відгуку на перший лист Плеханова активна співробітниця „Товарища” О.О. Кускова наголошувала, що

Плеханов «запрошує саме до того, до чого ми «буржуазні демократи» запрошували соціал-демократів з самого початку руху» [2].

Гасло повновладної Думи не було підтримане кадетами, бо вони побачили в ньому ледве не заклик до державного перевороту, тоді як вони хотіли займатися законодавством, а не мітингувати в новій Думі. Більшовики ж із цього приводу вчинили гучний скандал і звинуватили Плеханова в опортунізмі.

Із найбільшою послідовністю і непримиренністю в більшовицькій публіцистиці велась критика двох положень Плеханова: його тези про те, що в грудні 1905 р. не варто було братися за зброю, і висновку про необхідність блоків і угод із лібералами для ізоляції контрреволюції. Відповідно до наших підрахунків, Ленін більше ніж у 20 своїх публікаціях періоду революції піддавав різкій критиці погляди Плеханова. Наприкінці 1906 р. лідер більшовиків стверджував, що останній, як політичний вождь російських соціал-демократів, як тактик «виявився нижче за всяку критику», що його опортунізм «пошкодив російським с.-д. робітникам у сто разів більше, ніж опортунізм Бернштейна – німецьким» [4, 210].

Г.В. Плеханов досить болісно сприймав критику на свою адресу з боку більшовицької преси. У грудневому номері меншовицького журналу «Современная жизнь» (1906 р.) він іронізував: «...якби на одному з більшовицьких зібрань змогли виступити Маркс і Енгельс, то їх засвистали б за їхню поміркованість» і оголосили б «кадетоподібними марксистами», а під сердиту руку і просто кадетами» [9, 251]. Різко негативне ставлення більшовиків до ліберальної буржуазії і партії кадетів Плеханов класифікував як «бланкізм» і стверджував, що в тактичних поглядах останніх не залишилося «жодного атому марксизму» [10, 152].

Слід визнати, що розроблена Г.В. Плехановим концепція російської революції не викликала співчуття в широких соціал-демократичних колах і у політизованій частині робітників, що тяжіли до більш радикальних рішень і підходів. У той час як Плеханов закликав робітників до тверезих, зважених рішень і хотів діяти напевно, радикально настроєні маси і їх більшовицькі, есерівські та й багато хто з меншовицьких керівників готові були йти шляхом проб і помилок, ризикувати, експериментувати, але тільки не стояти на місці. Примара революційної влади, оволодіння якою дозволило б набагато прискорити хід подій і компенсувати нестачу об'єктивних передумов, необхідних для виходу за традиційні рамки буржуазних революцій, туманила у той час тисячі голів. І для них обережний, навчений досвідом Плеханов був

занадто прісним і поміркованим політиком, що звав революціонерів до суворого самообмеження, розумної обачності і зваженості рішень, але не до сміливого прориву у майбутнє.

В умовах різкої поляризації російського соціуму і найгостріших соціальних і політичних конфліктів Плеханов не був прийнятий ні революціонерами-радикалами, ні лібералами, тому що жодне з цих угруповань не вважало його в повній мірі «своїм». Спроби Плеханова будувати стратегію і тактику РСДРП за західними марксистськими зразками не відповідали ні ступеню зрілості російського капіталізму, ні рівню політичної культури тодішніх мешканців Росії, ні їх менталітету, для якого плеханівський раціоналізм, системність і логіка залишалися в кінці кінців далекими і незрозумілими. Саме тому після 1905 р. популярність Плеханова-політика вже йшла по низхідній, його авторитет падав, а спроби захиstitи і законсервувати «klassичний» марксизм 40 – 80-х рр. XIX ст. усе частіше зустрічали скептично-ironічну або відверто негативну реакцію.

Якщо спробувати тепер дати якусь підсумкову оцінку діяльності Плеханова в роки першої російської революції і визначити його місце в соціал-демократичному русі, то можна сказати, що в цілому він, безперечно, належав у 1905 – 1907 рр. до меншовицького табору. Те, що ріднило його з меншовизмом, було сильніше окремих розбіжностей та особистих розходжень між Плехановим і іншими меншовицькими лідерами.

Джерела та література

1. Валіцький А. Марксизм і стрібок у царство свободи: Історія комуністичної утопії: Пер. з польськ. Д. Андрушів. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 1999. – 510 с.
2. Кускова Е. К письму Г.В.Плеханова // Товарищ. – 1906. – 1 (14) ноября.
3. Ленін В.І. З новоіскрівського табору // Повн. зібр. тв. – Т. 9. – С. 274.
4. Ленін В.І. Передмова до російського перекладу брошури К. Каутського «Рушайні сили і перспективи російської революції» // Повн. зібр. тв. – Т. 14. – С. 205–210.
5. Логунов А.П. Революция 1905–1907 годов и российская социал-демократия. – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1992. – 240 с.
6. Меньшевики. Документы и материалы. 1903 – февраль 1917 гг. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – 408 с.
7. Плеханов Г.В. Врозь идти, вместе бить! // Соч. – Т. XIII. – М.-Л.: Госиздат, 1926. – С. 188–197.
8. Плеханов Г.В. Где же правая сторона и где левая „ортодоксия”? // Соч. – Т. XV. – М.-Л.: Госиздат. – С. 146 – 154.
9. Плеханов Г.В. Заметки публициста. Новые письма о тактике и бес tactности. Письмо третье // Соч. – Т. XV. – М.-Л.: Госиздат. – С. 191–217.
10. Плеханов Г.В. К вопросу об избирательных соглашениях // Товарищ. – 1906. – 24 ноября (7 декабря).
11. Плеханов Г.В. Общее горе // Соч. – Т. XV. – М.-Л.: Госиздат, 1926. – С. 158–168.
12. Тютюкин С.В. Судьба русского марксиста. – М.: РОССПЭН, 1997. – 376 с.

О.І. Чижов

ПОЛІТИКА ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВ СВІТУ У ПЕРІОД СУЕЦЬКОЇ КРИЗИ 1956 року

Арабо-ізраїльський конфлікт виник у першій половині ХХ ст. і триває до наших днів. У ході розгортання конфлікту до нього почали залучатися великі держави, які намагалися отримати контроль над цим важливим, з точки зору геополітики, регіоном. Даний аспект сприяв ескалації конфлікту. У 50 – 80-х рр. ХХ ст. Близький Схід перетворився на місце збройного протистояння соціалістичного і капіталістичного таборів. Як наслідок цього, конфлікт став таким, що погрожував перерости у світову ядерну війну. Названі риси арабо-ізраїльський конфлікт вперше набув під час Суецької кризи 1956 р. Саме ця війна визначила зовнішні союзи країн регіону на чверть століття та значно ускладнила ймовірність мирного вирішення конфлікту.

Серед останніх праць заслуговує на увагу ряд таких досліджень. У праці російського історика С. Аганяна «Ізраїльські ВПС» містяться високоінформативні відомості про військову технічну та безпосередню бойову допомогу, яку надавали західні держави Ізраїлю [1].

Книга німецького дослідника Н. Броммеля «Війни Ізраїлю за своє існування» містить ряд маловідомих фактів щодо боротьби між соціалістичним і капіталістичним табором, що стосуються Близькосхідного питання [3].

Робота ізраїльського історика І. Наделя «Держава Ізраїль. Становлення та розвиток» є цінним джерелом для даної статті через те, що її матеріали відображають цю арабо-ізраїльську війну в контексті зовнішньої політики Ізраїлю [10].

На основі аналізу та порівняння наукової літератури радянських, російських, ізраїльських та західних дослідників автор ставить перед собою мету провести системне дослідження політичних аспектів Суецької кризи 1956 р. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань:

- 1) виявлення ролі провідних держав світу в розгортанні конфлікту;
- 2) з'ясування можливостей вирішення конфлікту мирним шляхом після залучення до нього великих держав;
- 3) аналіз результатів Суецької кризи 1956 р.

23 липня 1952 р. в Єгипті відбувся державний переворот, унаслідок якого було повалено режим короля Фарука, який був неспроможним захищати національні інтереси країни. Влада перейшла до Ради революційного

командування, що складалося із членів організації «Вільні офіцери» на чолі з М. Нагібом [2, 96-97].

Командувач британських військ у Єгипті – генерал Т. Ескін запропонував своєму уряду втрутитися, але Лондон вирішив дати можливість подіям розвиватися своїм звичаєм, сподіваючись, що і з новими лідерами країни можна буде домовитись. Проте, одним із головних питань нового уряду на шляху до незалежності держави стало припинення британо-єгипетського договору 1936 р. про військовий союз, згідно за яким Велика Британія мала право утримувати в країні свою армію та мати військові бази. Ще влітку 1952 р. новий уряд країни зажадав евакуації британських військ із Єгипту. Одночасно він організував ряд нападів на англійські бази в зоні Суецького каналу. Лондон заморозив у своїх банках 10 мільйонів фунтів стерлінгів, що належали єгипетському уряду, але потім змушений був скоротити чисельність своїх військ у країні з 80 до 10 тисяч чоловік. 19 жовтня 1954 р. у Каїрі була підписана угода про повний вивід британських військ із зони Суецького каналу протягом 20 місяців [5, 180].

Ще одним першочерговим питанням було проведення в Єгипті економічних реформ. Г.А. Насеру, який змінив М. Нагіба на посту глави держави, були потрібні значні кредити для будівництва Асуанської греблі. Ця гребля повинна була відвести частину води з Нілу для зрошення засушливих земель та створити потужну енергобазу для промисловості країни. У 1954 р. до Каїру прибув держсекретар США Ф. Даллес. США були зацікавлені у співпраці з Єгиптом і готові були надати кредити. Американці хотіли залучити Г.А. Насера до Багдадського пакту (військового союзу із іншими Близькосхідними країнами, спрямованого проти розширення радянського впливу в регіоні). Але, крім грошей, новому єгипетському уряду потрібна була сучасна зброя, що він мав намір придбати у Сполучених Штатах. США не хотіли озброювати Г.А. Насера, оскільки прекрасно розуміли, що ця зброя буде спрямована проти стратегічного партнера США – Ізраїлю, адже у Палестинській проблемі Г.А. Насер вбачав можливість для підвищення своєї ролі в регіоні. Крім того, Г.А. Насер завзято не бажав вступати в які-небудь військові союзи і проводив політику «неприєднання» [8, 427-428].

Після того як єгиптяни переконалися, що США не дадуть їм сучасної зброї, у вересні 1955 р. Г.А. Насер уклав із СРСР, Чехословаччиною й Польщею договір про закупівлю великої партії новітньої зброї. Єгипет отримав 128 реактивних літаків, 200 танків і 500 гармат [5, 181]. Представники США зажадали негайно анулювати угоду, погрожуючи припинити економічну

допомогу єгипетському уряду, розірвати дипломатичні відносини й блокувати країну з моря, щоб не допустити прибуття суден зі зброєю [5, 181-182].

Якщо до цього ультиматуму Г.А. Насер намагався використати протиріччя між СРСР і США, то тепер він зайняв тверду антизахідну позицію. Ще раніше Єгипет надавав бази й поставав зброю федаїнам (палестинським бойовикам), які здійснювали терористичні акції на території Ізраїлю. Тепер же Г.А. Насер відкрито підтримав алжирський Фронт національного визволення. До кінця лютого 1954 р. єгипетські диверсійні загони разом із федаїнами почали проникати вглиб ізраїльської території, що призвело до серйозного зіткнення ізраїльських збройних сил ЦАХАЛ з єгипетськими військами [10, 18].

Протягом 1955 р. ізраїльська армія двічі робила рейди в сектор Газа, що відійшли за умовами перемир'я до Єгипту. Єврейська війська розгромили бази федаїнів. Восени того ж року з ініціативи Г.А. Насера було створене спільне військове командування армій Єгипту й Сирії, пізніше до них приєдналася Йорданія. Коли всі дипломатичні засоби тиску на Г.А. Насера були вичерпані, 19 липня 1956 р. Ф. Даллес повідомив єгипетському послу у Вашингтоні, що американський уряд відмовляє його країні в обіцяній позиції в 70 мільйонів доларів на будівництво Асуанської греблі. Те саме зробила Великобританія. Це було значною поразкою Г.А. Насера, адже лише за умови надання цими державами вищезгаданого кредиту, Міжнародний банк реконструкції і розвитку був згоден надати Єгипту позику ще на 200 мільйонів [8, 427-428].

Президент Г.А. Насер сприйняв це як особисту образу. 26 липня в Олександрії на мітингу, присвяченому річниці революції, він заявив про націоналізацію Суецького каналу [4, 45]. Війська Республіки Єгипет зайняли зону каналу й всупереч закликам Ради Безпеки ООН припинили доступ до нього ізраїльських торговельних суден. Єгипетський флот і ВПС установили блокаду Тиранської протоки й відрізали Ізраїль від Червоного моря. Через два дні голова ізраїльського уряду Д. Бен-Гуріон заявив у кнесеті, що через агресивні дії Єгипту Ізраїль залишає за собою право на «самооборону» [10, 19].

Після такого кроку Г.А. Насера у Лондоні з 1 по 23 серпня відбулася міжнародна конференція країн, які забезпечували 95% судноплавства по каналу. 18 країн розробили проект інтернаціоналізації Суецького каналу [8, 429]. США висловилися за створення міжнародного органу, який би здійснював керування каналом. За рішенням більшості для переговорів із Г.А. Насером було створено «комітет п'яти». Проти цих проектів виступили СРСР, Індія, Індонезія та Цейлон [8, 428-429].

Велика Британія та Франція звернулися до Ради Безпеки ООН та запропонували принципи користування каналом. Ці принципи проголошували свободу транзитного плавання по каналу, повагу до суверенітету Єгипту, визнання прав на транзитне мито та порядок арбітражу. Проте, єгипетський уряд відкинув ідею інтернаціоналізації каналу [6, 539-540].

Реакція Заходу була однозначною – Г.А. Насер заслуговує покарання. Канал був життєважливим для геополітичних інтересів Великобританії та Франції. У Лондоні та Парижі ввели економічні санкції щодо Єгипту й почали підготовку інтервенції. Загальне керівництво майбутньою операцією «Мушкетер» було покладено на командувача британськими військами на Близькому Сході генерала У. Кейтлі. Його заступником став французький адмірал Ж. Баржо.

США намагалися не допустити вторгнення їхніх союзників по НАТО в Єгипет і шукали шляхи мирного врегулювання конфлікту. Вашингтон розраховував на подальшу співпрацю з арабськими країнами регіону, сподіваючись зайняти тут ті позиції, які втрачала Британія. Ф. Даллес запропонував створити Асоціацію користувачів Суецьким каналом. Однак криза продовжувала розвиватися, плавно переходила в стан війни [5, 182-183].

Підтримавши алжирських повстанців, Г.А. Насер настроїв проти себе Францію. Ізраїль почав отримувати новітні зразки французького озброєння. 25 жовтня у Севрі ізраїльський прем'єр-міністр Д. Бен-Гуріон і міністри закордонних справ Франції й Великобританії підписали секретний протокол про спільні дії проти Єгипту. Відповідно до розробленого плану нападу війну повинен був почати Ізраїль. Реалізуючи оперативний план «Кадеш», єврейські війська повинні були зайняти Синайський півострів і вийти на берег Суецької затоки. Після цього британо-французькі війська висаджували десант у Порт-Саїді й установлювали контроль над усією акваторією каналу. Згодом у своїх мемуарах ізраїльський генерал М. Даян так прокоментував ці переговори: «Якби англо-французька допомога не була зроблена, то навряд чи Ізраїль почав би військову кампанію» [3, 95].

Тим часомувесь 6-й флот США був висунутий до узбережжя Єгипту, а в Олександрії висаджений невеликий підрозділ морської піхоти для забезпечення безпеки та евакуації американських громадян. Крім того у ЦРУ розглядався план скинення Г.А. Насера за допомогою єгипетських реакційних сил [2, 95-96].

Для нападу на Єгипет британо-франко-ізраїльські союзники зосередили сили 229 тисяч солдатів і офіцерів, 430 танків, 130 кораблів (у тому числі 6 авіаносців), 650 літаків [3, 100]. Що стосується самого Ізраїлю, то для

вторгнення на Синай, він зосередив сили 9 бригад загальною чисельністю 45 тисяч чоловік [1, 45]. Регулярна єгипетська армія до початку подій нараховувала 90 тис. чоловік, зведеніх у 16 бригад. Також до складу єгипетських сил входила велика кількість нерегулярних військових формувань, які не могли бути серйозною опорою агресорам. ВПС Єгипту нараховували 128 сучасних літаків, однак лише 30 винищувачів і 12 бомбардувальників виявилися у бойовій готовності [7, 35].

Крім того, союзники розраховували на невтручання СРСР у зв'язку з антикомуністичним повстанням в Угорщині [6, 543].

Бойові дії в повітрі почалися раніше, ніж на землі. У ніч на 28 жовтня ВПС Ізраїлю провели операцію, що мала на меті знищення міністра оборони Єгипту маршала А. Амера, який на літаку повертається з Дамаска. Маршала врятувало лише те, що він вилетів іншим літаком на півгодини пізніше [1, 47-50].

О п'ятій годині вечора 29 жовтня 1956 р. 400 ізраїльських парашутистів висадилися на перевалі Мітла в центрі Синайського півострова та атакували велику військову базу противника. Одночасно танки ЦАХАЛ пішли на штурм прикордонних укріплень на Синаї. Основним завданням для ізраїльських ударних літаків стало недопущення підходу підкріплень через канал [3, 107-109].

Доки ізраїльтяни вели бої з єгипетською армією, що оборонялася, Велика Британія й Франція пред'явили Г.А. Насеру ультиматум, вимагаючи припинити вогонь і відвести армії, що воюють, на 10 миль від берегів каналу. В іншому випадку, за умовами британо-єгипетського договору 1954 р., Лондон почне війну. США розцінили самостійну політичну лінію Франції та Великої Британії як «удар у спину, як розкол північноатлантичного фронту» та різко критикували ультиматум [6, 543].

31 жовтня британська й французька авіація з ізраїльських та кіпрських аеродромів та авіаносців почала бомбити Каїр і Порт-Саїд. Усього за перші 24 години британські й французькі пілоти зробили приблизно 500 бойових вильотів, атакувавши приблизно 12 єгипетських аеродромів і знищивши близько сотні єгипетських літаків [1, 52].

Прорвавши оборону прикордонних укріпрайонів, танки ізраїльтян вийшли на оперативний простір і, майже не зустрічаючи опору, рушили до Суецького каналу вздовж узбережжя. Британська й французька авіація майже повністю знищили ВПС Єгипту і повністю панували у небі над Нілом. Частина Єгипту на Синаї зазнала великих втрат і була деморалізована. 2 листопада Г.А. Насер, щоб уникнути втрат, наказав почати відхід із позицій на Синаї [11, 87].

Вийшовши на берег Суецької затоки, підрозділи армії Ізраїлю наступали на південь уздовж узбережжя півострова на Шрам-ель-Шейх. Тоді ж із південної частини єврейської держави на з'єднання з ними виступила інша колона. Блокаду Тиранської протоки було прорвано. Через три дні 5 листопада до Шарм-ель-Шейху підійшла друга колона ізраїльтян. О 9.00 єгипетський гарнізон капітулював [9, 254].

3 листопада після потужного удару штурмової і бомбардувальної авіації, яку підтримали союзні кораблі, остаточно подолали опір єгиптян у секторі Газа. Їх спроби вирватися з оточення були безуспішні [2, 136-139].

3-4 листопада авіація союзників знову бомбила Єгипет, а в Суецькій затоці британський крейсер потопив єгипетське судно «Акка». 8 французьких літаків завдали раптового удару по базі, що вважалася поза зону досяжності, на півдні країни – Луксору. За повідомленнями пілотів, вони знищили 20 бомбардувальників [1, 56].

Як тільки Синай був повністю окупований Ізраїлем, 600 англійських парашутистів висадилися в Порт-Саїді. 5 листопада 3-й парашутний полк висадився на аеродромі Гамаль, а потім попрямував до міста. Вранці наступного дня британська королівська морська піхота атакувала берег і разом із парашутистами, які наступали на правому фланзі, швидко зломила опір єгиптян [9, 255-256].

Тим часом у ООН точилася жорстока боротьба з приводу спроб зупинити війну. 30 жовтня франко-britанське вето не дозволило Раді Безпеки проголосувати за американську резолюцію, яка вимагала відход Ізраїлю за демаркаційну лінію та не застосовувати силу з боку франко-britанської сторони. 1 листопада франко-britанське вето не дозволило прийняти скаргу Насера до Ради Безпеки. Тоді 2 листопада було скликане позачергове засідання Генеральної Асамблей ООН. На ньому 65 країн проти голосів Франції, Великої Британії, Ізраїлю, Австралії та Нової Зеландії (і ще 5 утрималося) проголосували за американську резолюцію [6, 545].

Але навіть ця резолюція залишилася без уваги, якби Радянський Союз 4 листопада офіційно не заявив, що, якщо війна негайно не припиниться, він прийде на допомогу Єгипту і застосує військову силу. Він погрожував використати проти країн-агресорів новітню ракетну зброю. СРСР намагався склонити США до спільній військових дій. Під тиском міжнародної громадськості опівночі з 6 на 7 листопада союзники припинили вогонь [12, 123].

Після тривалих переговорів 22 грудня під контролем ООН Єгипет залишили союзники, а до 8 березня 1957 р. ізраїльські війська звільнили Синай

і сектор Газа. Відповідно до резолюції Генеральної асамблей від 5 листопада 1956 року, протягом усього єгипетсько-ізраїльського кордону розмістилися Надзвичайні війська ООН, 3400 солдат зі Скандинавії, Канади, Бразилії і Югославії [5, 186].

Втрати ізраїльських військ: 81 – убиті, 800 – поранені й 4 – полонені. Аналогічні втрати єгиптян оцінюються відповідно 1000, 4000 і близько 6000. Матеріальні втрати єгипетської армії теж були досить великими: було знищено біля сотні танків, тисячі бронемашин і 200 гармат. Ізраїльтяни заявили про втрату близько сотні танків і бронемашин [10, 213]. Втрати британців: 16 убитих і 96 поранених. Було втрачено 6 літаків і два вертоліоти. Французи втратили: 10 чоловік убиті, 33 поранені, 2 літаки. Було знищено або пошкоджено 200 єгипетських літаків. Втрати ВПС Ізраїлю склали 18 літаків [5, 188].

Кілька провідних морських держав, у тому числі й США, заявили про свою підтримку вільного мореплавання в Тиранській протоці й Арабській (Ейлатській) затоці. Ізраїль заявив, що будь-яке порушення вільного мореплавання тут буде розглядання як привід до війни. Але Суецький канал залишився закритим для Ізраїлю [6, 545].

Під час війни більшість арабських країн розірвало відносини з Британією. Велика Британія та Франція дедалі більше втрачають свої позиції у регіоні, а на перше місце виходять СРСР і США. Так, 27 листопада Йорданія розірвала договір із Лондоном і почала співробітництво з США. Те ж зробив Ліван. Ці країни підтримали «доктрину Ейзенхауера» [8, 430].

СРСР, який під час конфлікту виступив рятівником арабів, продовжує зміцнювати свої позиції в регіоні і надає допомогу арабським країнам. Із часом деякі з цих країн заявили про початок побудови соціалізму арабської моделі. Після війни популярність Г.А. Насера у арабському світі, якому вдалося відстояти Суецький канал, значно зросла. Єгипет починає претендувати на роль головного лідера серед арабських країн. 1 лютого 1958 р. було проголошено про об'єднання Єгипту та Сирії в одну країну (Об'єднану Арабську Республіку). На правах федерації до неї входив Ємен. У Єгипет і Сирію прибувають радянські фахівці й техніка. СРСР бере на себе зобов'язання допомагати у будівництві Асуанської греблі [11, 96].

Підводячи підсумки, можна сказати, що після того, як нове керівництво Єгипту в 1952 р. взяло курс на подолання економічної відсталості й колоніальної залежності країни, було цілком ймовірним зіткнення з інтересами великих держав у цьому регіоні.

Не знайшовши спільної мови, західні держави відмовили Єгиптові в черговому кредиті для розбудови країни, Г.А. Насер улітку 1956 р. оголосив про націоналізацію Суецького каналу, що належав Великій Британії. Однією із причин подібного вчинку було зближення Єгипту з Радянським Союзом і розрахунок на допомогу останнього. У відповідь Лондон і Париж вирішили відстояти свої права за допомогою зброї. До них приєднується Ізраїль, який раніше не наважувався розпочати війну.

Відповідно до розробленого плану союзне командування уміло використало перевагу у кількості військової техніки (головним чином в авіації) і зуміло окупувати Синайський півострів, і зайняти основні об'єкти уздовж Суецького каналу. Тоді СРСР вимагав від союзників припинити вогонь і вивести війська, загрожуючи застосувати силу. До березня 1957 р. окупаційні війська були виведені з Єгипту, а на їхньому з Ізраїлем кордоні були розміщені війська ООН.

У результаті Британія і Франція втратили свій престиж в регіоні і на їх місце виходять США і СРСР. Для Г.А. Насера війна, що почалася невдало, через втручання СРСР виявилася тріумфом. Єгипет відстояв свої права на Суецький канал. Авторитет країни значно зрос, вона почала претендувати на роль лідера в арабському світі. Ряд арабських країн беруть курс на співробітництво з СРСР і займають антизахідну позицію. У 60 – 70-х рр. ХХ ст. вони під впливом зближення з СРСР почали будувати арабську модель соціалізму.

Тепер араби і євреї мали допомогу союзників і, навіть зазнавши важких поразок, швидко могли оновлювати сили, що зменшувало їх прагнення до миру. Чітке розмежування зовнішніх орієнтирів створило нове вогнище, через яке могла початися ядерна війна. Таким чином, арабо-ізраїльський конфлікт вийшов за межі Близького Сходу і став проблемою світового масштабу.

Література

1. Аганян С.К. Израильские BBC. – С-Пб., 2003.
2. Байлай С.Д. Четыре арабо-израильские войны и их отражение в международных процессах. – М., 1990.
3. Броммелль Н. Войны Израиля за своё существование. – М., 2001.
4. Васильев А.М Египет и египтяне. – М., 1986.
5. Гордиенко А.Н. Войны второй половины XX века. – М., 1998.
6. Дюроузель Ж.-Б. История дипломатии с 1919 г. до наших дней. – К., 1999.
7. Егорова Л. Троистая агрессия империализма. // Азия и Африка сегодня. – 1958. – № 4. – С. 33-36.
8. Манжола В.А., Білоусов М.М., Гайдуков Л.Ф. Міжнародні відносини і зовнішня політика (1945–1970). – К., 1999.
9. Миллер Д. Командос. Формирование, подготовка, операции. – Мн., 1997.
10. Надель И. Государство Израиль. Становление и развитие. – Тель-Авив, 1990.
11. Примаков Е.М. Анатомия ближневосточного конфликта. – М., 1978.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В.С. Бутрій

РОЗВИТОК ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У 20 рр. ХХ ст.

В умовах еволюції соціально-політичної природи сучасного суспільства, переоцінки досвіду попередніх поколінь, формування у молоді національної, громадянської самосвідомості винятково зростає роль історії та історичної освіти. Одним із пріоритетів сьогоднішньої організації навчання історії є правильне визначення її змісту. Як зазначено у «Концепції історичної освіти середньої загальноосвітньої школи», зміст історичної освіти має формуватися на засадах єдності цивілізаційного і культурологічного підходів. Історичний процес повинен вивчатися в його багатогранності, взаємозв'язках та взаємозумовленості.

У зв'язку з цим надзвичайно важливим є досвід 1920-х рр., коли розвиток змісту історичної освіти набув небувалого динамізму і різноманітності.

Вивчення проблем розвитку шкільної історичної освіти 20 рр. ХХ ст. почалося уже у 50 рр. Так, у 1957 р. виходить стаття А. Стражева [7], який безпосередньо брав участь у перебудові історичної освіти в довоєнний період. У 1967 р. аналіз розвитку історії як шкільної дисципліни радянської школи здійснив Ф. Коровкін у публікації «Розвиток шкільної історичної освіти в СРСР за 50 років». Серед робіт українських дослідників того часу необхідно виділити працю М. Гриценка «Нариси з історії школи в Українській РСР», в якій зміст історичної освіти розглядається в контексті всієї системи шкільних знань.

На сучасному етапі в теоретичному та методичному осмисленні змісту історичної освіти значну роль відіграють наукові розробки українських учених А. Булди, С. Нікітченкої, О. Пометун, Т. Самоплавської, К. Чадаєвої. Проте, наявні дослідження не дозволяють у повній мірі з'ясувати закономірності розвитку змісту історичної освіти, отже, ця проблема потребує подальшого наукового аналізу.

Метою даної статті є відтворення характерних тенденцій процесу розвитку змісту шкільної історичної освіти у 20 рр. ХХ ст.

Реалізація даної мети передбачає вирішення таких завдань:

- простежити зміни в змісті історичної освіти на матеріалах шкільних програм досліджуваного періоду;

- здійснити теоретичне узагальнення процесу розвитку змісту шкільної історичної освіти в Україні у 20 рр. ХХ ст.

Національно-культурне відродження, що охопило Україну на межі 20-х рр. ХХ ст., значно посилило інтерес до вивчення історії, матеріальних і духовних багатств рідного краю. Крім того, соціальні зміни, які відбувалися на той час, передбачали і докорінну перебудову характеру освіти та виховання. Влітку 1919 р. було прийнято Положення про єдину трудову школу в Україні, яке практично дублювало аналогічне Положення Російської Федерації. У ньому передбачалося, що єдина трудова школа повинна була замінити дворянські гімназії, реальні та комерційні училища, духовні семінарії та інші навчальні заклади, забезпечивши при цьому рівний та загальний доступ до освіти різним категоріям дітей. У Положенні наголошувалося, що „трудовий принцип зводився до активного рухливого теоретичного знайомства зі світом. Таким чином, дитина повинна вчитися всім предметам гуляючи, колекціонуючи, фотографуючи, моделюючи” [4, 18]. Крім того, особлива увага приділялася зміні ідеологічної спрямованості шкільного навчання. У справі формування марксистського світогляду особливе місце відводилося історії.

Необхідно відзначити, що протягом 20-х рр. зміст історичної освіти визначався не лише новими вимогами до школи, а й особистою позицією одного з керівників Наркому освіти Російської Федерації М. Покровського. Він був прихильником соціологічної схеми під час вивчення процесу розвитку людства і вважав, що навчати молодь історії найкраще на прикладах сучасного життя через вивчення історії праці, історії культури, соціології, замість традиційних курсів історії Стародавнього світу та Середніх віків, які, на думку Михайла Миколайовича, відволікали увагу школярів від сучасних проблем на користь минулого.

Відповідно до цієї концепції та Положення про трудову школу Народним комісаріатом освіти були розроблені програми з історії (програмну комісію очолював безпосередньо М. Покровський). Вони складалися з чотирьох частин:

1) програма з історії культури охоплювала всю історію культури – від первісного ладу до кінця XVIII ст. – і повинна була замінити історію держави та державних діячів, що вивчалася попередньою школою;

2) програма з нової та новітньої історії підкреслювала вирішальне значення для історичної освіти школярів вивчення історії капіталізму та революційної боротьби робітничого класу;

3) програма з економічної історії (основи політичної економії) повинна була формувати в учнів переконання про вирішальне значення економіки в історичному розвитку суспільства;

4) програма з історії соціалізму (соціалістичних вчень) розкривала сутність наукового соціалізму [7, 40].

Для того, щоб допомогти учителям перейти на нові програми, місцеві органи освіти в Україні видавали методичні документи. Ось як розглядався зміст шкільного курсу історії у «Пояснювальній записці до програми історії в єдиній трудовій школі соціального виховання», виданій Полтавським губерніальним відділом освіти у 1920 р.: „Матеріал фактичний та біографічний, що досі панував у навчанні історії, доводиться в значній мірі усунути, щоб звернути увагу дітей на ті головні процеси народного життя, які завжди обминали: економічний устрій, соціальні відносини, побут. Не можна думати, що подібний зміст курсу буде незрозумілим для дітей свого віку, перетвориться в сухі схеми із політичної економії, чужі і далекі для дитячої психіки. Економічні та громадські відносини, не згадуючи вже про побут, – значно більше торкаються безпосереднього життя дитини, бо з ними він має справу на кожному кроці, як далекі походи в різні землі, про які учень не має уявлення, героїчні вчинки та політична діяльність так званих «великих» людей, що живуть і працюють в умовах та оточенні абсолютно чужих нашим дітям” [2, 46]. Особливо важливо, що значне місце в цьому документі відводилося історії рідного краю: «Відповідну роль в усьому курсі треба надати і історії Полтавщини: всі історичні процеси загальноукраїнські бажано простудіювати на матеріалі місцевім, а потім поширити їх на всю Україну і взагалі, історію місцеву необхідно використовувати у всіх тих випадках, коли це можливо» [2, 45].

Але через складну соціально-політичну ситуацію в Україні програми 1920 р. практично так і не набули чинності.

У 1921 р. Народний комісаріат освіти УРСР уперше затвердив навчальний план єдиної трудової школи на 1921–1922 р. Головним джерелом настанов щодо організації діяльності закладів освіти стали щорічні спеціальні «Порадники по соціальному вихованню», що виходили у 1921–1928 рр. У першому випуску порадника вказувалося на чергову структурну реорганізацію загальної освіти – в якості основного типу школи проголошувалася семирічна школа з двома концентрами: перший (початкова школа) – чотири роки, другий – три роки [6, 87].

Попередній поділ історичних знань на чотири програми скасовувався, а матеріали з історії культури, нової і новітньої історії, економічної історії та

історії соціалізму включалися до единого предмета, що отримав назву суспільствознавства. Програма із суспільствознавства була краще деталізована, розпланована за роками навчання і будувалася за принципом історико-хронологічної послідовності, починаючи від найдавніших часів. Позитивною особливістю українського варіанту програми було те, що значне місце в ній відводилося історії України та рідного краю. За своєю структурою та змістом програма семилітньої трудової школи будувалася таким чином:

„І і ІІ роки навчання.

Суспільствознавство як частина батьківщинознавства (розмови з географії, історії, природознавства).

ІІІ рік навчання.

Попередні уявлення про час, минуле, простір і кордони. Територія рідної місцевості: волость, повіт, губернія. Територія України. Минуле рідного села чи міста. Життя сучасної людини в порівнянні з життям первісної людини. Перші засоби виробництва, одяг, житло, господарство. Скотарство і землеробство. Побут скіфів. Розселення слов'ян. Їх побут і заняття. Західні і південні слов'яни. Сусіди слов'ян і відносини з ними (варяги, Візантія, степові кочівники). Варязькі князі і утворення Київської держави. Культурно-побутове життя Київської держави. Збір податі і торгівля. Суд по „Руській правді”. Боротьба зі степом, дружина, вали, засіки, сторожові пости, походи. Віче. Язичество, християнство, монастири. Занепад Київської держави. Утворення нових держав, Галицько-Волинське і Ростово-Сузdalське князівства. Татари. Причини перемог татар.

ІV рік навчання.

Всесвітня історія: Германці, їх побут та господарство. Утворення європейських держав. Майордоми, Карл Великий, васальні відносини. Папство. Хрестові походи. Зародження феодалізму. Ріст міст, торгівлі і промисловості. Станова монархія. Араби. Іслам. Розквіт халіфату. Візантія до Юстиніана Великого і після нього.

Історія України: ріст Галицько-Волинського князівства. Данило Галицький та його задуми. Утворення Литовсько-Руського князівства, приєднання українських земель. Місцеве населення – заняття, самоуправління, цехи, православна церква, стан освіти. Українські землі під владою Польщі. Люблінська унія і польські порядки в Україні. Православництво, католицизм та церковна унія. Братства, Печерський і Острозький монастири, Петро Могила, Києво-Могилянська колегія, боротьба за віру.

V рік навчання.

Історія України: Козацтво – Дике поле, Запорізька Січ. Боротьба козацтва з Польщею. Повстання Косинського, Наливайка, Сагайдачного. Повстання Богдана Хмельницького, боротьба за самостійність України. Україна під владою Москви.

Історія Росії: Новгород, його історія. Піднесення Москви, Іван Калита. Іван III, ріст Московської держави. Правління Івана Грозного.

VI рік навчання.

Всесвітня історія: Економічний переворот у Західній Європі. Гуманізм. Реформація. Тридцятирічна війна. Абсолютна монархія, занепад станово-представницьких органів. Нова економічна політика – меркантилізм. Франція на початку 17 ст., Фронда, Людовик XV. Англія на початку 17 ст., Тюдори, Стюарти, Кромвель.

Історія України: Гетьманщина, Руїна. Україна при Мазепі. Лівобережна Україна з початку 18 ст. Суспільні класи, обмеження козацьких прав. Падіння української Автономії. Ліквідація гетьманської влади. Соціальні реформи Катерини в Україні. Економічний розвиток Східної України. Західна Україна під владою Польщі у 18 ст. Гайдамацькі повстання і Коліївщина.

Історія Росії: «Смутні часи», Мінін і Пожарський, обрання Романова. Земський собор 1648 року і кодекс 1649 р. Петро I, Північна війна. Катерина I, Пугачовщина і Разінщина.

VII рік навчання.

Всесвітня історія: Французька революція, перша імперія, реставрація Бурbonів. Революція 1830 року і Орлеанська монархія. Революція 1848 року. Англія у 18 ст. Об'єднання Німеччини. Німецька імперія і війна 1914 року. Об'єднання Італії та національний рух серед Південних і Західних слов'ян. Капіталізм і робітничий рух. Колоніальна політика у 19 ст. США.

Історія Росії: внутрішня і зовнішня політика самодержавства. 1812 рік. Аракчеєвщина. Дореформена Росія першої половини 19 ст. Декабристи. Демократичний рух – Котляревський, Шевченко, Кирило-Мефодіївське братство. Реформа 1861 року. Життя російського і українського народу в другій половині 19 ст. Урядова політика. Опозиція і революційний рух. Робітничий і селянський рух. Галичина. Російсько-японська війна. Революція 1905 року. Державна Дума, її розпуск і реакція. Війна 1914 року, революція 1917 року» [2, 47-55].

У 1924 р. відбулося чергове реформування радянської концепції загальної освіти. Були випущені нові програми для семилітньої школи, складені на основі проекту Державної Вченої Ради Народного комісаріату освіти під керівництвом

Н. Крупської. Згідно з цією схемою, програма школи мала інтегрований характер, який передбачав вивчення не окремих навчальних предметів, а життєвих явищ, що об'єднувалися за трьома розділами: природа, праця і суспільство. Знову акцент під час вивчення історичних процесів робився виключно на проблемах сучасності, вона сприймалася як абсолютна цінність, тоді як минуле вважалося вторинним. Відповідно до побудови комплексних програм, самостійні курси історії на першому концентрі школи ліквідовувалися. Замість них учні отримували епізодичні знання з історії в процесі вивчення комплексних тем («Наше село», «Наше місто», «Кривавий тиждень», «Паризька комуна» та ін.). Наприклад, методичний комітет Роменської округи у 1926 р. пропонував учителям проробляти такий історичний матеріал в темах комплексів на першому концентрі:

Перший рік навчання: Харчі. Одіж. Житло. В Примітці зазначалося: «Весь матеріал повинен бути вивчений шляхом екскурсій, бесід, спостережень і трудових процесів».

Другий рік навчання: Безпосередній труд на селі, як засіб до задоволення потреб людини – 1) Хліборобство, 2) Скотарство, 3) Бджільництво, 4) Садівництво, 5) Риболовство і полювання, 6) Звідки береться полотно, сукно, ситець, 6) Житло, 7) Трудова сім'я. В Примітці вказувалося: «бажано, щоб діти вміли робити моделі сільськогосподарського знаряддя й ознайомилися із знаряддям інших місцевостей СРСР».

Третій рік навчання: Що дає село місту і що дає місто селу – 1) Харчі, 2) Одяг і взуття, 3) Житло, 4) Організація праці в місті і на селі, 5) Керуюча роль міста в організації політичного життя.

Четвертий рік навчання: Весь матеріал пророблювати по плану для старшого концентру, але на основі науково-матеріалістичного розуміння історичного процесу [3, 2].

На другому концентрі школи зберігалося викладання суспільствознавства як окремого предмета в курсі якого історичні знання мали узагальнений, соціологічний характер. Передбачалося вивчення семи суспільствознавчих тем: 1) обмін між містом і селом; 2) обробна і добувна промисловість; 3) сільськогосподарська промисловість (ці теми вивчалися протягом 5 року навчання); 4) сільськогосподарська промисловість; 5) обробна промисловість (6 рік навчання); 6) місто і село; 7) СРСР і світове господарство (7 рік навчання) [1, 51]. Отже, суспільствознавство, як шкільний предмет, не розглядався як історична дисципліна, а являв собою набір елементів історії, радянського права,

політичної економії, тобто всього, що повинно було узагальнити спостереження учнів за тогочасним суспільним життям.

Разом з тим ціла низка українських педагогів звертали увагу на небезпечний культ сучасності без належного зв'язку з минулим у курсі суспільствознавства. Зокрема педагог-історик О. Кулінич у своїй статті на сторінках журналу «Шлях освіти» відзначав: «Завдання історичної частини суспільствознавства, на нашу думку, полягає в тому, щоб дати нашим підліткам не лише знання фактів, а ще й цілісне уявлення історичного процесу. Без історичного підходу дитина не зможе достатньо уявити хід розвитку суспільства, а значить, і не зможе уявити перспектив, що неминуче з цього суспільного розвитку випливають» [5, 83].

На сторінках українських педагогічних журналів «Шлях освіти» і «Радянська освіта» обговорювалися пропозиції щодо ліквідації недоліків у вивченні історії. Актуальні проблеми цього питання розглядалися в статтях заступника народного комісара освіти УРСР Я. Ряппо «Суспільствознавство в наших школах» та «Суспільствознавство в системі радянської освіти». Своєрідна дискусія щодо ролі краєзнавчого матеріалу в курсі суспільствознавства розгорнулася в публікаціях методистів П. Мостового «Про викладання історії в трудовій школі», О. Кулінича «Історія в трудовій школі», Ф. Гофмана «Суспільствознавство в старших групах трудової школи».

Проте лише на початку 30-х рр. комплексна система навчання була піддана критиці і замінена предметним викладанням із чітко окресленим колом знань учнів з окремих предметів.

Таким чином, протягом 20-х рр. домінуючою концепцією у підходах до змісту шкільної історичної освіти була відмова від систематичного шкільного курсу історії і перетворення його на епізодичні екскурси в минуле. Вони обмежувалися переважно XVIII – XIX ст., при цьому не дотримувався принцип хронологічної послідовності у викладі фактів і явищ, матеріал вивчався за окремими логічно не пов'язаними та штучно ізольованими суспільними подіями. Як наслідок, такий підхід призвів до вульгаризації наукових знань та надзвичайно слабкому засвоєнню учнями основ історичного процесу.

Разом з тим вивчення досвіду 20-х рр. ХХ ст. сприятиме поліпшенню змісту історичної освіти на сучасному етапі в умовах зростаючих вимог до нього, запобігатиме повторенню помилок, допомагатиме правильному вирішенню сучасних проблем викладання історії.

Джерела та література

1. Александров О. Суспільствознавство в другому концентрі трудової школи // Шлях освіти. – 1929. – № 1 – 2. – С. 48 – 56.
2. Державний архів Сумської області. – Ф. Р-5600. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 45 – 46, 47 – 55.
3. Державний архів Сумської області. – Ф. Р-6058. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 2 – 4.
4. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-820. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 5 – 18.
5. Кулінич О. Програмні матеріали з суспільствознавства старшого концентру // Шлях освіти. – 1930. – № 3. – С. 82 – 88.
6. Порадник по соціальному вихованню дітей. – Вип. 1. – Х., 1921. – 136 с.
7. Стражев А.И. Преподавание истории в советской школе за 40 лет (1917–1957) // Преподавание истории в школе. – 2002. – № 2. – С. 39 – 49.

В.В. Добродін

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПРЕДСТАВНИКІВ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ СУМЩИНІ У 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Багато трагічних подій і чорних сторінок в історії Сумщини пов'язані з політичними переслідуваннями за часів радянської влади, які почалися ще в 20-х рр. ХХ ст. і з деякими періодами відносного затухання та посилення тривали майже до середини 80-х років. Особливо активно проводились вони в 30-х рр., коли остаточно сформувався тоталітарний режим і культ особи Й.В. Сталіна.

Як і скрізь по Україні, так і на Сумщині, репресії торкнулися всіх прошарків суспільства. Переслідувався кожний, хто якось не подобався владі, хто проявляв будь-яке невдоволення. При цьому в судових і позасудових розправах грубо нехтувалися нормами Конституції, покликані охороняти права і свободи громадян, елементарні правила судочинства. Найчастіше застосовувалася стаття 54-10 Кримінального кодексу УСРР 1927 р., яка передбачала покарання за пропаганду або агітацію, що містила заклик до повалення, підтримку чи послаблення радянської влади. Поширеним було обвинувачення у наклепі на існуючу владу, ганьбленні її.

Із грудня 1918 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України у складі народного комісаріату внутрішніх справ було створено Всеукраїнську Надзвичайну Комісію (ВУНК) боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами. На неї покладалися завдання боротьби з антибільшовицькими змовами, ліквідації антирадянської діяльності опозиційних сил, охорони державних кордонів, придушення страйкового руху і селянських виступів, інформування партійних та урядових органів про стан у країні тощо. Новий каральний орган, який наш видатний земляк М. Хвильовий

назвав «чорним трибуналом комуни», виконував свої функції за допомогою розгалуженої мережі місцевих комісій, яким надавалося право здійснювати обшуки, арешти, вилучення, облави, вести слідство щодо приватних і посадових осіб та організацій, які підозрювалися в контрреволюційній діяльності, ув'язнювати в концтабори, застосовувати вищу міру покарання. За російським зразком ця комісія коротко називалася ЧК. При губернських і повітових виконкомах рад створювалися відповідні відділи.

Політичні репресії на Сумщині в часи утвердження радянської влади мали й свою специфіку. Зокрема, аграрний характер регіону обумовив спрямування вістря «караючого меча революції» насамперед проти селянства, яке виявляло незадоволення політикою на селі.

Перехід від методів «воєнного комунізму» в Україні до реалізації нової економічної політики в березні 1921 р. характеризувався різким зменшенням масштабів репресій, припиненням „червоного терору”, відмовою від широкої практики застосування вищої міри покарання. Наприкінці 1921 р. у зв’язку з новою ситуацією в країні стала очевидною необхідність реформування органів ВУНК. Політичне рішення про внесення змін в організацію примусового апарату законодавчо закріпила постанова ВУЦВК від 22 березня 1922 р. Замість ліквідованої Всеукраїнської надзвичайної комісії при наркоматі внутрішніх справ утворювався новий орган державної безпеки Радянської України – Державне політичне управління (ДПУ) УРСР. Органи Держполітуправління мали на меті придушення відкритих контрреволюційних виступів, боротьбу зі шпигунством, бандитизмом, охорону кордонів, виконання спеціальних доручень ВУЦВК і РНК.

Місцевими органами ДПУ були губернські, а з 1925 р. – окружні відділи ДПУ (у нашому краї – Сумський, Конотопський, Глухівський і Роменський, а частина південно-східних районів опікувалася Харківським і Полтавським окрвідділами). У повітах створювався інститут повітових уповноважених ДПУ, який мав завдання: широко висвітлювати політичне та економічне життя повіту; виявляти осіб, політичні угруповання, партії, вороже настроєні щодо радянської влади; збір і обробка матеріалів про їх діяльність; встановлення осіб, які підригають військові та економічні засади держави. Характерно, що у Сумському повіті, як «районі найбільш ураженому бандитизмом і контрреволюцією», повітова РНК була реорганізована у повітвідділення Харківського губвідділу ДПУ зі збереженням за відділенням оперативних та слідчих функцій надзвичайної комісії [7, 322]. На відміну від ВУНК органи ДПУ УРСР позбавлялися права на внесення позасудових вироків. Усі справи щодо злочинів проти радянського устрою, провадження яких здійснювало

Держполітуправління, мали передаватися виключно на розгляд ревтрибуналів та народних судів.

У 1923-1924 рр. співробітники ДПУ розгортають оперативну роботу щодо «білої контрреволюції». Використовуючи донесення інформаторів, органи ДПУ в 1923 р. сфабрикували справу „Київського обласного центру дій” (КОЦД) – нелегальної організації української інтелігенції, що існувала в 1922–1923 рр. у Києві, створеною за ініціативою представників білої еміграції, які належали до політичного угруповання „Центр дій” у Парижі, що ставив за мету повалення радянської влади в Росії.

До Київського осередку «Центр дій» увійшли, крім інших осіб, наші земляки – брати: академік УАН Микола Прокопович та Костянтин Прокопович Василенки. У липні 1923 р. за причетність до КОЦД було заарештовано 22 особи. Судовий процес у справі КОЦД відбувся у березні-квітні 1924 р. Чотирьох осіб засуджено до вищої міри покарання, братів Василенків та ще чотирьох членів «Центру» – до 10 років ув'язнення. Під тиском міжнародної громадськості незабаром рішенням Київського губернського суду смертний вирок засудженим було замінено на тривалі терміни ув'язнення, а професору М. Василенку термін перебування у виправно-трудових таборах було зменшено до 5 років [1, 292].

Архівні документи свідчать, що збір інформації, здійснення обліку та тотального нагляду стосувався й членів колишніх політичних партій. Так, у повідомленні помічника уповноваженого п/п (політпартій) Конотопського окружного відділу ДПУ за період з 1 лютого по 1 березня 1924 р. зазначено: «Меншовики. Організацій та угрупувань не виявлено. Праві есери. За звітний період організації не виявлено. ЛСР (синдикалісти). Комітетів в окрузі не виявлено. На обліку перебувають окремі члени, які за звітний період себе не проявили» [2, 40-41].

Про це свідчить також інформація про роботу секретно-оперативної групи того ж відділу ДПУ за період з 5 січня по 5 лютого 1926 р.: «Праві есери. Організації як такої в окрузі не існує. Наявні члени колишньої есерівської організації розпорощені поодинці, за винятком м. Кролевця, де зосереджено до 15 чоловік колишніх есерів... Ця група серед місцевого населення користується певною популярністю... Відкритих антирадянських виступів з боку есерів не спостерігається... Виявлено, що серед частини есерів спостерігається тенденція до широкого демократизму і заперечення диктатури пролетаріату» [3, 9-11].

Подібна інформація міститься в матеріалах та інших окружних відділів ДПУ. Так, за даними Сумського відділу на оперативному обліку в 1928 р.

«політично-неблагонадійного елементу» перебувало 843 особи, з них – 31 меншовик, 8 анархістів, 5 лівих есерів, 31 правих есерів, так званих сіоністів – 2534 [6, 49].

Упродовж 1930–1934 рр. кампанія чисток охопила і партію правління. В інформації Глухівського окружку КП(б)У про підсумки чистки повідомлялось: «...Із 2053 партійців, які пройшли чистку, виключено комісіями 269 чол. (13,7%)». Головні причини виключення: «партійна невитриманість», «ідеологічно-чужий елемент», «релігійність», «служба у білих». Під час чистки парторганізацій Роменського округу був виключений з партії майже кожний десятий її член. При цьому деякі районні керівники так завзято включилися у «чистки», що виникла нестача керівних кадрів і секретар окрпарткуму звернувся до ЦК КП(б)У з тривожною заявою, в якій говорилося: „В ОПК є ціла низка фактів щодо перекручення класової лінії. Наприклад, за викривлення класової лінії було розпущено Смілянський РПК, знято з роботи секретаря РПК Л-Долинського району, зав. окрфінвідділом та інших. Okрім того, немає керівників на таких посадах: 1) Голова споживспілки – відкликаний в розпорядження ЦК; 2) Голова Буряксоюзу – притягнуто до права; 3) Ст. інспектор ІНО; 4) Зав. окрфінвідділом – знятий; 5) 2 секретарі РПК – знято; 2-х голів РВК – знято... Усе це змушує ОПК ставити гостро питання щодо укріplення активу Роменської парторганізації. 8.III.30 р.” [8, 16].

Значне занепокоєння панівної партії в УРСР викликало пожвавлення в середовищі наукової та творчої інтелігенції у зв’язку з проголошенням у квітні 1923 р. політики українізації. До здобутків політики українізації слід віднести розширення мережі українських шкіл на Сумщині.

Боротьба з «проявами буржуазно-націоналістичної ідеології» проводилась місцевими комітетами КП(б)У і у вигляді чисток закладів освіти. Підставою для здійснення широкомасштабної кампанії щодо витіснення «соціально небезпечних осіб» в освітянській сфері були «нездорові» політичні настрої серед педагогічних працівників, зафіковані органами ДПУ. Так, у звіті Роменського окружку партії за період з 1 жовтня 1928 р. по 1 травня 1930 р. до ЦК КП(б)У відзначалося, що частина вчителів вороже ставиться до радянської влади і партії, проводить розкладницьку роботу серед селянства. Це переважно ті, хто під час громадянської війни перебував у різних антирадянських угрупованнях та брав активну участь у збройній боротьбі проти радянської влади. Наслідки: тільки в листопаді 1928 р. роменська «Комісія з чистки апарату від контрреволюційного, злочинного та взагалі негідного елементу» прийняла рішення про звільнення з роботи 17 працівників освіти [4, 189].

У 1929 р. органи ДПУ порушили справу проти 6 вчителів шкіл Конотопського залізничного вузла, звинувативши їх у «шкідництві на культурному фронті». У результаті троє з них за вироком суду підлягали висланню в північні регіони СРСР терміном на 3 роки, одному з підсудних заборонялось жити в Україні, щодо двох – справу припинено [5, 47].

Засуджували не лише вчителів, але й учнів. Так, притягувались до судової відповідальності, але були виправдані учні Добрянської неповно-середньої школи Великописарівського району: Іван Думчиков, Павло Морозов, Петро Уройченко, учень школи с. Солдатське того ж району Михайло Плахонін та інші [8, 404-430].

Підсумовуючи, зазначимо, що для нашої області втрати від політичних репресій були помітними. Немає жодного куточка в області, де б люди не потерпали від політичних переслідувань.

Загальна кількість репресованих (згодом реабілітованих) уродженців або мешканців Сумщини за підрахунками становить, орієнтовно, майже 20 тисяч осіб [8, 37].

Із них репресовано судовими або позасудовими органами близько 15 тисяч осіб, слідчі справи яких зберігаються в державних архівах області. Більше 3 тис. чол. було розстріляно, в тому числі майже 380 чол. – у м. Суми. Понад 5 тис. мешканців нашого краю притягнуто до адміністративної відповідальності місцевою владою.

Серед репресованих громадян – 5965 чол.: особи віком від 30 до 60 років – 72,8%, українці за національністю – 79,5%, люди з початковою освітою – 70,6%, кожний третій – працівник сільського господарства. У 1937 – 1938 рр. заарештовано 44,6% громадян від загальної кількості репресованих. Кожний четвертий з усіх репресованих позбавлений волі на 10 або більше років, більше ніж кожний п'ятий – підданий вищій мірі покарання. У позасудовому порядку притягнута до кримінальної відповідальності половина усіх репресованих за політичними мотивами громадян.

За роки радянської влади судами, трибуналами, так званими трійками, двійками та особливими нарадами було репресовано понад 1100 уродженців або мешканців обласного центру, з них близько 270 чол. засуджено до вищої міри покарання. Значна кількість репресованих – у на місті Конотоп, Білопільському і Конотопському районах. Слід відзначити, що вищенаведені дані не є повними: неможливо остаточно підрахувати розкуркулених селян із членами їх родин, а також усіх наших земляків, які були репресовані за межами сучасної Сумщини.

Джерала та література

1. Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування. – У 2 ч. – Ч. II. – К., 2002.
2. Державний архів Сумської області. – Ф.П-404. – Оп.1. – Спр. 52. – Арк. 40 – 41.
3. ДАСО. – Ф.П-404. – Оп. 1. – Спр. 385. – Арк. 9-11.
4. ДАСО. – Ф.П-444. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 189.
5. ДАСО. – Ф.Р-7641. – Оп. 6. – Спр. 888. – Арк. 47.
6. Державний архів Служби Безпеки України. – Ф.42. – Спр. 3. – Арк. 49.
7. Маньковська Р. Репресії серед музейних працівників в кінці 20-30-х рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1 – 2.
8. Реабілітовані історію. Сумська область: У трьох книгах. – Кн. I. – Суми, 2005.

М.В. Коваль

СЕЛЯНСЬКО-ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ ПІД ПРОВОДОМ Н. МАХНА (1918 – 1921 рр.)

На початку ХХ ст. Україна за своїм складом населення була переважно селянською країною, тому природно, що вивчення і наукове осмислення суспільних рухів, процесів, явищ логічно пов'язане з домінуючою масою населення – селянством, яке й віддзеркалювало основні суперечності та протистояння, що виникали у суспільстві й досі залишаються актуальними.

Кожний із селянських рухів в Україні, безперечно, мав свою специфіку, особливості, політичне забарвлення та соціально-політичну спрямованість. Своєрідним і недостатньо вивченим був селянсько-повстанський рух під керівництвом Нестора Махна. Відзначимо, що в умовах незалежності вітчизняна історіографія поповнилась рядом нових публікацій, зокрема, побачили світ праці відомих дослідників махновщини В.Ф. Верстюка [1; 2] і В.М. Волковинського [3; 4]. Але як особа Н. Махна, так і селянський рух, пов'язаний з його іменем, безперечно, вимагають додаткового наукового аналізу і позбавлених упередженості роздумів.

Н. Махно і селянський рух під його керівництвом, що ввійшов в історію під назвою «махновщина», був складовою частиною української революції. Додатковий науковий аналіз революційно-селянської збройної боротьби під керівництвом Н. Махна нині дозволяє грунтовніше простежити специфіку, характер, рушійні сили, політичну спрямованість, цілі, мету збройного протиборства доби національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Українська революція вбирає в себе цілу низку збройних виступів повсталого селянства України, тому виважений науковий аналіз селянсько-повстанського руху під керівництвом Н. Махна дозволяє реалістично оцінити події, що мали місце в історії української революції.

Особистість Нестора Івановича Махна, як і очолюваний ним рух, була досить специфічною. У 1910 р. за політичне вбивство та декілька експропріацій військово-польовий суд засудив майбутнього селянського ватажка до смертної кари. В останній момент Н. Махнові смертна кара була замінена на довічну каторгу, яку він відбував у Бутирській тюрмі [3, 8].

Звільнений у березні 1917 р., він повернувся до рідного Гуляйполя, де поринув у політичну діяльність. Ще до жовтня 1917 р. Рада робітничих і селянських депутатів Гуляйполя, яку очолював Н. Махно, відібрала у навколишніх поміщиків землю і провела її зрівняльний поділ [5, 44].

У серпні 1918 р. Н. Махно створив невеликий повстанський загін для боротьби з німецькими та гетьманськими органами влади. Дії загону були загалом успішними, лави його швидко зростали, а разом з тим зростала слава командира, якого повстанці-селяни шанобливо нарекли «батьком» [5, 45].

На початку 1919 р. махновські загони приєдналися до Червоної армії, сам Н. Махно став червоним комбригом, але влітку 1919 р. був звинувачений Л. Троцьким у дезорганізації фронту, партізанщині, заколоті проти радянської влади [8, 398].

Обурений діями вищого командування Червоної армії, яке оголосило його поза законом, Н. Махно склав свої повноваження, але не залишив фронту. З невеликим загоном він продовжував боротьбу проти денікінців у районі Олександровська та Нікополя. У липні 1919 р., перейшовши на правий берег Дніпра, махновці об'єдналися із загонами григор'євців після того, як сам Григор'єв був підступно вбитий. Шляхом агітації Н. Махно заручив на свій бік величезну кількість бійців з червоноармійських частин, що відступали. Під командування Н. Махна перейшло дві бригади 58-ої дивізії Червоної армії [8, 398].

Чисельність повстанців зросла повністю настільки, що у серпні 1919 р. Н. Махно віддав наказ про реорганізацію їх в армію, яка дісталася назву Революційна повстанська армія України (махновців) [2, 184].

Армія мала складну структуру. Вищим керівним органом її була Військово-революційна рада. Сам Н. Махно був підпорядкований раді і входив до її складу як один із членів. Функції вищого оперативно-командного органу виконував штаб армії, який поділявся на адміністративний та оперативний відділи і мав при собі групу інспекторів. Ударну силу РПАУ(м) складали чотири корпуси, кожен з яких поділявся на бригади, полки, батальйони, роти (сотні), взводи та на піввзводи. В лавах армії нараховувалося 40 тис. піхотинців та 10 тис. кавалеристів, на озброєнні знаходилося до тисячі кулеметів, поставлених на тачанках, та 20 гармат. Армія була надзвичайно мобільна,

рекільки практично не мала громіздких тилових служб, пересувалася на тачанках, яких налічувалося понад 12 тис. За одну добу повстанці робили переходи до 100 верст [8, 398-399].

Уже в серпні-вересні 1919 р. силу повстанської армії Н. Махна відчули на собі денікінці. Вирішальний бій між денікінцями і махновцями відбувся 27 вересня 1919 р. поблизу ст. Перегонівка. Бій закінчився відчутною поразкою білогвардійців. Махновцями було знищено декілька тисяч денікінців, розбито 1-й Сімферопольський, 2-й Феодосійський, 5-й Литовський та інші білогвардійські полки. Перемога відкривала повстанцям шлях до рідних місць, чим вони негайно скористались. Катеринославщина була оголошена базою махновської армії. Просувалася армія в її напрямку надзвичайно стрімко, долячи в окремі дні 60 і більше верст [2, 174-176].

В ніч проти 29 вересня центральна колона повстанської армії оволоділа Новоукраїнкою, а вдосвіта 5 жовтня махновці взяли Олександрівськ, прийшли на лівий берег Дніпра. Залишивши у місті штаб армії, Н. Махно наступного дня виступив на схід. Надвечір його частини з боєм взяли ст. Оріхіве, а 7 жовтня – Гуляйполе. Того самого дня після чотиригодинного бою до їхніх рук потрапила станція Пологи, а за кілька днів – Цареконстантинівка, Гайчур, Керменчик, Чаплине, Гришине, Авдієка та Юзове [8, 399-400].

Повернувшись у рідні місця, повстанська армія дістала могутню підтримку місцевого селянства. В окремі моменти кількісний склад махновської армії досягав 80 тис. бійців [5, 52].

На підконтрольних територіях махновці активно пропагували ідеї «вільного радянського ладу». Найповніше вони були викладені в «Проекті декларації Революційної повстанської армії України (махновців)». Під вільним радянським ладом розумілася така система громадських організацій, рад, які були б представницькими органами влади трудящих, а не виконавчими підконтрольними структурами політичних партій, насамперед більшовицької. На низовому рівні в основі «вільного радянського ладу» лежала ідея самоврядування. Так, вирішення земельного питання передавалось безпосередньо в руки самих виробників – селян. Продовольча проблема повинна була вирішуватись на основі взаємовигідного товарообміну між містом і селом [6, 121-122].

Восени 1919 р. повстанській армії довелося вступити в затяжні кровопролитні бої з добірними денікінськими підрозділами. На початку листопада махновці, не даючи білим оточити себе, перейшли на правий берег Дніпра і оволоділи територією П'ятихатки – Кривий Ріг – Апостолове – Нікополь, вели наступ у напрямі Єлисаветграда, Миколаєва та Херсона. Вночі

проти 9 листопада повстанська армія оволоділа Катеринославом. Бої між махновцями і денікінцями тривали протягом жовтня-грудня і мали жорсткий характер, вони, безперечно, допомогли Червоній армії розгромити ворога на південному фронті. Розуміючи це, махновці готувалися до зустрічі з Червоною армією, що наступала [2, 197-200].

У перших числах січня 1920 р. частини Червоної та повстанської армій зустрілися біля Олександровська. Махновці заявили, що згодні зайняти ділянку на денікінському фронті для спільної боротьби з білими. Вони не підозрювали, що їх доля вже була вирішена. На початку грудня на 7 Всеросійському з'їзді Рад Л. Троцький, говорячи про визволення України, порушив проблему партизанщини, а потім заговорив про Н. Махна. Л. Троцький не став заперечувати заслуги махновців в розгромі Денікіна, але його більше турбувало питання, що ж буде далі. Він гарячково переконував, що «махновці стануть смертельною небезпекою для робітничо-селянської держави». Як вирок звучав кінець його промови: «махновщина», це є національний український нарив, і він повинен бути вирізаним раз і назавжди». Ще на підході червоних військ до району, контролюваному махновцями, голова РВРПР підписує приказ № 180, який містить перелік заходів, направлених на ліквідацію повстанства і махновщини. При виявленні махновських частин командирам заборонялося вступати з ними в переговори, а необхідно було негайно застосовувати бойові дії, широко використовуючи артилерію, а серед родичів махновців брати заручників, установлювати кругову поруку та військове положення [7, 23].

До осені 1920 р. частини Червоної армії, змінюючи одна одну, без особливого успіху намагалися розгромити махновців, однак боротьба з ними забирала значні сили Червоної армії та була малоєфективною, оскільки радянська влада на той час не могла організувати дієвої боротьби з повстанцями [5, 53].

Але восени 1920 р. ситуація змінилася в результаті активізації білої армії генерала Врангеля. У штабі махновців зміцнювалася позиція щодо переговорів з більшовиками для загальної боротьби проти врангелівців, які захопили значну частину контролюваного махновцями району. Н. Махно вимушений був вдатися до чергової угоди з Радянською владою, яку було підписано 2 жовтня 1920 р. в Старобельську [4, 186-188].

Уже в кінці жовтня 1920 р. Революційно-повстанська армія України розгромила велике угрупування врангелівців на чолі з генералом Дроздовим. На початку листопада махновці разом з частинами Червоної Армії штурмом взяли Перекоп [6, 127].

Однак, як тільки бойові дії в Криму завершилися, питання подальшої долі махновщини знову набуло зловісного характеру. Командування Південного фронту почало підготовку до розгрому повстанської армії. 23 листопада 1920 р. М. Фрунзе підписав наказ № 00149, безпосередньо адресований командувачу повстанської армії Н. Махну. Зміст наказу вимагав розформувати армію. Наступного дня з'явився ще один наказ М. Фрунзе під № 00155, який закінчувався закликом до червоної гвардії покінчити з махновщиною і діяти при цьому «сміливо, рішуче та нещадно» [7, 26].

Наступні декілька місяців в історії махновщини були пов'язані зі спробами уникнути переслідувань Червоної армії, сили якої переважали, та постійних боїв. На середину 1921 р. від армії Махна залишається лише кінний загін який відволікає на себе сили близько 60 тис. червоноармійців [5, 54].

Позбавлений підтримки селянства, махновський рух виявився приреченим. Переконавшись в безперспективності подальшої боротьби, Н. Махно в серпні 1921 р. з невеликим загоном переходить румунський кордон, а деякі інші групи махновців ще певний час ведуть боротьбу на Лівобережній Україні. У 1922 р. звістки про них зникають з оперативних зведень Червоної армії [7, 30].

Таким чином, махновський збройний рух селянства не може бути оцінений однозначно. Йому властиві як позитивні риси революційного руху, так і прояви жорстокості, свавілля. Проте не можна не погодитись із розумінням махновщини як широкого селянського руху, що полягав у боротьбі проти експансії будь-якої форми державної влади. Саме тому селянський повстанський рух під керівництвом Н. Махна є важливим суспільним явищем в історії української революції і потребує подальшого дослідження.

Джерела та література

1. Верстюк В.Ф. Комбриг Нестор Махно: до 110-ої річниці з дня народження великого повстанця // Вітчизна – 1992. – № 9 – 10. – С. 107 – 117.
2. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921 pp.). – К.: Наук. думка, 1992. – 368 с.
3. Волковинський В.М. Батько Махно. – К.: Товариство „Знання України”, 1992. – 48 с.
4. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К.: Перліт продажен, ЛТД, 1994. – 256 с.
5. Волковинський В.Н. Нестор Іванович Махно // Вопросы истории. – 1999. – № 9/10. – С. 38-58.
6. Воспоминания и документы. Штрихи к портрету Нестора Махно // Дружба народов. – 1991. – № 6. – С. 106 – 129.
7. Махно Н.И. Воспоминания, материалы и документы. – К.: РИФ «Дзвін», 1991. – 192 с.
8. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2003. – Т.2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920 р.). – 488 с.

УКРАЇНА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Друга світова війна страшною бідою пронеслась по земній кулі. Мільйони людей втратили життя, величезні матеріальні і духовні цінності були знищені. У той же час вона дала поштовх розвитку таких процесів, які потім істотно вплинули на подальшу долю повоєнного світу.

Так, у ході світової війни були знищені найбільш реакційні й агресивні сили – німецький фашизм і японський мілітаризм, що зміцнило позиції миру і демократії. Ціла група держав Південно-Східної Європи і Азії об'єдналися навколо Радянського Союзу і створили так званий соціалістичний табір. Можна по-різному ставитися до цього факту, але незаперечним є те, що військово-політична могутність соціалістичної системи протягом тривалого часу стримувала гегемоністські прагнення США на міжнародній арені. Війна прискорила розпад світової колоніальної системи. Уже в перші повоєнні десятиріччя на політичній карті світу з'явилися десятки молодих незалежних держав.

Для України одним з найважливіших політичних наслідків Другої світової війни було завершення об'єднання всіх українських земель в єдиній державі, про що мріяли всі національні лідери минулого.

Як відомо, у вересні 1939 р., скориставшись нападом Німеччини на Польщу, Радянський Союз ввів свої війська на територію Західної України. В листопаді того ж року позачергові V сесія Верховної Ради СРСР і III сесія Верховної Ради УРСР прийняли Закон про включення Західної України до складу УРСР. На приєднаних землях були створені Волинська, Дрогобицька (у 1959 р. об'єднана з Львівською), Львівська, Рівненська, Станіславська (у 1962 р. перейменована на Івано-Франківську) і Тернопільська області.

Питання про західноукраїнські землі постало на Кримській конференції (лютий 1945 р.) у зв'язку з обговоренням майбутнього Польщі. Глави американської (Ф. Рузвелт) і англійської (У. Черчіль) делегацій проголосували за те, щоб кордон між СРСР і Польщею пройшов по так званій „лінії Керзона”, запропонованій міністром іноземних справ Великої Британії Дж. Керзоном у 1920 р. під час радянсько-польської війни. Одночасно Ф. Рузвелт пропонував Й. Сталіну зробити полякам поступки при розмежуванні кордонів. Й. Сталін погодився і в Комюніке конференції було зазначено: «Глави трьох Урядів вважають, що східний кордон Польщі повинен проходити вздовж лінії Керзона з відхиленням від неї в деяких районах від п'яти до восьми кілометрів на

користь Польщі» [9, 191]. На цих умовах 16 серпня 1945 р. і був підписаний договір між СРСР і Польщею.

«Лінія Керзона» проходила майже по етнічному кордону, але в результаті відхилення від неї за Польщею залишилися ряд територій, заселених українцями. Це – Лемківщина (західні скили Карпат – Низькі Бескиди), Посяння з м. Перемишль, в якому в кінці XI ст. князювали правнуки Ярослава Мудрого, Холмщина з м. Холм, побудованим Данилом Галицьким у 1223 р.

У червні 1940 р. Радянський Союз поставив перед королівським урядом Румунії вимогу повернути північну частину Буковини і Бесарабію, захоплені у 1918 р. Румунія погодилася. Північна Буковина та Акерманський (нині Білгород-Дністровський), Ізмаїльський та Хотинський повіти Бесарабії відійшли до України. 7 серпня 1940 р. наказом Президії Верховної Ради СРСР були створені Чернівецька і Акерманська (у грудні перейменована в Ізмаїльську, а в 1954 р. приєднана до Одеської) області. Радянсько-Румунський договір 10 лютого 1947 р. остаточно закріпив таке становище.

Нарешті, 29 червня 1945 р. утода між СРСР і Чехословаччиною оформила входження до складу УРСР Закарпатської України. Тут була створена Закарпатська область з центром в Ужгороді.

Таким чином, Соборна Україна відбулася.

Не менш важливим наслідком Другої світової війни для України був вихід її на міжнародну арену. Значною мірою це було пов'язано з виникненням Організації Об'єднаних Націй.

Відомо, що ідея створення Міжнародної Організації для підтримки миру і безпеки була висловлена на Московській конференції міністрів іноземних справ СРСР, США і Великобританії в жовтні 1943 р. До такої організації повинні були ввійти всі миролюбні держави на принципах суверенної рівності. Кожна з них повинна мати в ній один голос.

Бажаючи розширити своє представництво в цій організації, сталінське керівництво вирішило використати союзні республіки. Передбачалось надати їм атрибути самостійності і ввести до ООН. З цією метою в лютому 1944 р. Верховна Рада СРСР затвердила закон, за яким усі союзні республіки отримали право створювати власні наркомати закордонних справ. 5 лютого 1944 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР наркомом закордонних справ республіки було призначено відомого українського письменника і громадського діяча О. Корнійчука.

Уже через кілька днів новий нарком подав голові РНК УРСР М. Хрущову програму діяльності НКЗС. Вона передбачала: встановлення дипломатичних

відносин з США, Англією, Польщею, Чехословаччиною та іншими країнами, участь у роботі післявоєнних мирних конференцій, активізацію пропагандистської діяльності щодо ролі України в боротьбі із фашизмом, її політичного, економічного, культурного становища і т.п.

Така дипломатична активність республіки не входила до планів союзного уряду. У липні 1944 р. О. Корнійчук був усунутий з посади наркома, а на його місце призначений Д. Мануїльський. Останній склав новий проект програми діяльності НКЗС, який обмежив його функції і повністю підпорядкував союзному наркомату закордонних справ [2, 35-45]. Але незважаючи на це, вихід України на міжнародну арену розпочався.

Під час Кримської конференції (4 – 11 лютого 1945 р.) Ф. Рузвельт і У. Черчіль погодились з пропозицією Й. Сталіна прийняти до ООН Україну і Білорусію, як держави, що найбільше постраждали від фашизму. На засіданні 8 лютого У. Черчіль зазначив: «Жертви, принесені Білорусією і Україною, відомі. Він (Черчіль) вважає, що якщо ці дві республіки підпишуть Декларацію Об'єднаних Націй, то їх необхідно запросити» [9, 159].

25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско відкрилась установча конференція ООН. 30 квітня пленум конференції запропонував урядам України і Білорусії прислати свої делегації. 6 травня делегація УРСР прибула. До неї входили: нарком закордонних справ Д. Мануїльський (голова), зам. голови РНК І. Сенін, віце-президент АН України академік О. Палладін, вчений секретар Президії АН України професор П. Погребняк, ректор Київського університету ім. Т.Г. Шевченка професор В. Бондарчук, директор Інституту історії АН України професор М. Петровський та ін.

Члени української делегації зразу ж включились у роботу конференції, зокрема, щодо розробки Статуту ООН. Так, Д. Мануїльський очолив Перший комітет конференції, який складав текст преамбули і першого розділу («Цілі і принципи») Статуту; О. Палладін увійшов до комітету, який розробляв питання про членство в ООН; В. Бондарчук і М. Петровський працювали над питаннями про повноваження Генеральної Асамблей; І. Сенін – про повноваження Ради Безпеки; П. Погребняк брав участь у розробці Статуту Міжнародного Суду і т.д.

Україна вступила до численних спеціалізованих органів і агентств ООН – Статистичної комісії, Комісії з прав людини, Комітету у справах біженців і переміщених осіб, Комісії зі співробітництва в галузі освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітнього поштового союзу і т.д. До 1950 р. набула членства у 8 міжнародних організаціях, а у 1951 – 1958 рр. – ще у 16.

Восени 1945 р. підготовча комісія ООН розробила порядок денний першої сесії Генеральної Асамблеї. Першим віце-головою підготовчої комісії і головою Першого комітету (з політичних питань і безпеки) став Д. Мануїльський [5, 341].

Як член ООН, УРСР брала участь у найважливіших дипломатичних акціях повоєнного періоду. Так, вона була учасницею Паризької мирної конференції, скликаної для розгляду мирних договорів країн антигітлерівської коаліції з колишніми союзниками Німеччини. Її підписи стоять під договорами з Італією, Угорщиною, Румунією, Болгарією і Фінляндією, які підбили підсумок війні і закріпили нові кордони в Європі.

Світ довідався про існування України.

Одним із політичних наслідків Другої світової війни для України можна вважати відродження ідеї про її політичну незалежність. Цю ідею проголосила Організація Українських націоналістів і зробила спробу її реалізації. 30 червня 1941 р. в окупованому фашистами Львові з'явився Акт проголошення Української Держави. Був створений і уряд – Українське Державне Правління на чолі з Я. Стецьком.

Приступаючи до розбудови української державності, оунівці розраховували на прихильність і підтримку з боку гітлерівців і обіцяли їм допомогу в боротьбі з Радянським Союзом. В Акті проголошення Української Держави відзначалось: «Новоповстаюча Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Німеччиною, що під проводом свого Вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі і світі та допомагає Українському народові визволитися з під Московської окупації» [10, 113]. Але німецькому керівництву не потрібна була вільна Україна. За наказом А. Гітлера Гестапо арештувало С. Бандеру та його прихильників і майже до кінця війни вони перебували в концтаборах.

Таким чином, ідея самостійної української державності не була реалізована, але вона не вмерла і знову з'явилася в програмних завданнях нелегальних організацій повоєнного періоду: «Об'єднана партія України», Український національний комітет, Українська робітничо-селянська спілка, «Український національний фронт» та ін. [7, 58-59].

У другій половині 80 рр. у Радянському Союзі почалася так звана «перебудова». Активізувався національний рух у союзних республіках, який переріс в процес, названий політиками «парадом суверенітетів».

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла «Декларацію про державний суверенітет України». 19 серпня 1991 р. група найвищих урядовців

Союзу зробила спробу здійснити в країні державний переворот, усунути М.С. Горбачова від влади і ліквідувати демократичні завоювання, здобуті в період «відлиги». За таких умов 24 серпня Верховна Рада УРСР прийняла історичний документ – «Акт проголошення незалежності України». 7-8 грудня 1991 р. президенти Б. Єльцин і Л. Кравчук та голова Верховної Ради Білорусії С. Шушкевич під час зустрічі в Біловезькій Пущі (Білорусія) заявили, що СРСР припиняє своє існування.

Таким чином, Україна, нарешті, стала повністю самостійною. З'явилася впевненість, що міне небагато часу і вона займе гідне місце у світовій співдружності як країна з розвиненою економікою, культурою, стабільними соціальними відносинами і достатнім рівнем добробуту громадян. На жаль, сучасне становище України свідчить, що цього не сталося. У чому ж причина?

У роботі «Дух нашої давнини» Д. Донцов зазначав: «Суть нашої проблеми лежить у питанні формотворчої, будівничої, правлячої касти. Була та каста мудра, відважна й сильна морально, була й держава. Була вона слаба, або вироджувалася, розкладалася й гинула, слабла й держава...» Ця правляча каста (верства, еліта) мусить бути тверда і невблаганна щодо себе самої, не піддаватися матеріальним спокусам, ставити над усе поняття честі й обов'язку, вірити у свою справу і ідею, служити їй як найвищій меті [4, 16].

На жаль, у своїй історії український народ рідко мав лідерів з такими якостями, лідерів, які б національну ідею, інтереси і потреби держави у своїй діяльності висували на перший план. У XVII ст. після смерті Богдана Хмельницького гетьмани боролись за булаву, залучаючи собі на допомогу Московію, Польщу, Туреччину і Крим; у XVIII ст. усі прагнення старшинської еліти зосередилися на тому, щоб з допомогою царського уряду збільшити свої земельні володіння і кількість залежних селян, посісти поважні посади, а головне – отримати російське дворянство; нарешті, піднесення визвольного руху після Лютневої (1917 р.) революції в Росії теж не об'єднало національних лідерів навколо ідеї політичної самостійності і почалася боротьба за владу між Центральною Радою, Гетьманатом і Директорією. І все це врешті-решт закінчувалося втратою української державності.

На початку 1929 р. виникла Організація Українських Націоналістів (ОУН), головною метою якої було встановлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території. Але не пройшло і десяти років як серед оунівських лідерів почалися чвари і боротьба за лідерство, що призвело до розколу організації на «бандерівців» і «мелінниківців». Навіть в умовах Другої світової війни і підпілля ці дві течії

перебували в стані конфронтації, яка іноді набуvalа недопустимих форм (вбивство О. Сеника і М. Сціборського, роззброєння бандерівцями бойових груп мельниківців в Поліських лісах під час утворення УПА та ін.).

Після здобуття Україною незалежності однією з провідних стала проблема національної еліти. Саме вона повинна була до кінця реалізувати ідею державної самостійності і повести народ по шляху економічного піднесення і культурного розквіту.

На той час така еліта могла вийти із середовища інтегральних націоналістів (оунівці) або націонал-демократів (переважно недавні дисиденти).

ОУН почала легально працювати в Україні з 1990 р. Як і раніше, вона перебуває в стані розколу. Бандерівці і мельниківці займаються політичною діяльністю окремо.

У 1992 р. ОУН (Б) разом з іншими націоналістичними організаціями утворила Конгрес Українських Націоналістів (КУН). Очолила його нині покійна С. Стецько (зараз – Івченко). У Програмі Конгресу говориться, що в умовах проголошеної державності він «продовжуватиме змагання за наповнення довгоочікуваної, кров’ю і потом здобутої Української Держави українським національним змістом», боротиметься за розбудову могутньої, суверенної Української Держави, яка гарантуватиме повнокровне, всебічно вільне життя нинішнього та майбутніх поколінь, яка забезпечить українському народові належне місце у світі та найкраще спілкування з іншими народами, в якій кожний громадянин України може виступати як співгосподар і гідний продуцент, однаково відповідальний за добробут і порядок у державі» [6, 7].

ОУН (М) очолив М. Плав’юк, обраний у 1969 р. Президентом УНР в ексилі (у 1992 р. передав свої повноваження Л. Кравчуку). За ініціативою ОУН (М) створена Рада Ідеологічно Споріднених Націоналістичних Організацій. ОУН (М) активно співробітничаче з різними організаціями, у тому числі з міжнародними. На думку деяких політологів, вона практично перетворилася на партію західного типу, а від націоналізму залишилася тільки назва.

У 1993 р. виникла ще одна група під назвою ОУН в Україні, до якої ввійшли частина організації Державна Самостійність України та ряд націоналістів, незадоволених політикою КУН [3, 312].

Оунівці мають своїх депутатів у Верховній Раді і ведуть роботу серед населення. Але вплив їх незначний, особливо в центральних, східних і південних областях. До того ж після загибелі С. Бандери вони не мають авторитетного лідера. Цей факт засвідчили, зокрема, останні президентські вибори.

У вересні 1989 р. націонал-демократи створили свою організацію – Народний Рух України (НРУ). Головою став письменник І. Драч (з 1992 р. – відомий дисидент, політик В. Чорновіл, а після його смерті – Г. Удовенко). Одним із завдань Руху було сприяння національно-державному будівництву для перетворення України в демократичну правову державу.

Але традиційне для українців лихо-розбрат не минуло і націонал-демократів. Серед них почалися суперечки, зокрема, з питання про майбутнє Руху, чи бути йому масовою організацією, чи політичною партією. В результаті відбувся розкол. Частина членів НРУ вийшла з нього і заснувала окрему організацію – Всенародний Рух України. А через деякий час з'явився ще один витвір – Народний Рух України за Єдність, серед членів якого, за словами публіциста Б. Бахтеєва, „є такі, що на дух не переносять усе українське” [1, 67].

Про негаразди в середовищі націонал-демократів, про амбіції їх лідерів яскраво свідчать перші вибори президента України. Головою держави захотіли стати керівники НРУ – В. Чорновіл, УРП – Л. Лук’яненко, Демократичної партії – В. Пилипчук, Союзу „Чорнобиль” – В. Яворівський, Партиї зелених – Ю. Щербак та ін. Пропозиція Центрального проводу Руху об’єднатись навколо одного кандидата від демократичних сил була відкинута. А в результаті переміг Л. Кравчук, донедавна секретар ЦК КПУ з ідеології, активний борець проти так званого українського буржуазного націоналізму, релігії і церкви. Щодо націонал-демократії, то вона пережила глибоку кризу, втратила свій вплив і, на думку деяких політологів, припинила своє існування як політична категорія і як самостійний політичний чинник [1, 74].

Перемога на президентських виборах Л. Кравчука, а потім Л. Кучми, колишнього парторга заводу «Південмаш», відкрила шлях до влади екс-комуністичній номенклатурі, яка озброїлася демократичними гаслами. За ними посунули олігархи, які за досить короткий час зуміли заволодіти значною частиною економічного потенціалу, створеного працею кількох поколінь українців. Олігархічні групи Медведчука-Суркіса, Волкова, Пінчука-Деркача, Литвина-Азарова, Пустовойтенка, Тимошенко нині оперують капіталом, який дорівнює 2/3 ВВП України. А «народні обранці» через свої більш як 3100 комерційних структур контролюють 25% імпорту та 10% експорту держави [8, 9-12]. Про характер діяльності вищих державних посадовців свідчить те, що одні з них сидять в закордонних в'язницях, інші намагаються тікати, треті заподіюють собі смерть, а четверті живуть під загрозою кримінальної відповідальності.

Перемогу на президентських виборах у грудні 2004 р. кандидата від «Нашої України» В. Ющенка можна вважати перемогою демократичних сил. Заяви Президента про боротьбу з корупцією і хабарництвом, порушенням законності і т.д., заходи нового уряду, спрямовані на поліпшення становища населення, сповнюють надію на позитивні зміни в житті громадян України. Проте розкол суспільства на «помаранчевих» і «біло-голубих», який стався в ході виборчої кампанії, їх протистояння і конфронтація наводять на думку про те, що шлях українського народу до кращого життя не буде коротким і легким.

Джерела та література

1. Бахтеєв Б. Націонал-демократія: криза без кінця? // Сучасність. – 2002. – № 4.
2. Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української СРСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 3.
3. Довідник з історії України. – К., 1995. – Т. II.
4. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991.
5. Історія України: нове бачення: У двох томах. – К., 1996. – Т. 2.
6. Конгрес Українських Націоналістів. Програма. Статут. – К., 1993.
7. Русначенко А. Як Україна здобувала незалежність і що з того виходить // Сучасність. – 1996. – № 3 – 4.
8. Становище Проводу ОУН. До розвитку суспільно-політичної ситуації в Україні // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 2.
9. Тегеран. Ялта. Потсдам: Сборник документов. – М., 1971.
10. Український історик. Журнал історії і українознавства. – 1990. – Т. 27.

О.М. Кравченко

ІСТОРІЯ ДОСЛДЖЕННЯ ЛІТОПИСНИХ МІСТ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

На території Дніпровського Лівобережжя процес формування традицій містобудування починається ще з IX століття. Першими протомістами на даній території (IX – X ст.) можна вважати Битицьке та Шестовицьке городища. З формуванням Давньоруської держави перед київськими князями постає проблема вдосконалення старих племінних центрів та будування нових міст, як опори влади на місцях та фортець для захисту кордонів.

Середня течія Псла та Ворскли є природною межею співіснування кочових племен з осілим землеробським населенням. Часті війни, які велися як ордами печенігів, а згодом половців, так і київськими князями, спонукали останніх розпочати масштабне будівництво на південних кордонах держави. Основою оборонних ліній були природні перешкоди, фортеці ж виконували роль опорних пунктів та були місцем захисту населення.

Вивчення літописних міст середньої течії Псла та Ворскли триває вже понад 150 років. Філарет (Д.Г. Гумілевський) першим зробив спробу, на основі писемних джерел давньоруського та козацького часу, співставити літописні назви з конкретними археологічними комплексами [9].

Дослідження давньоруських міст невід'ємно пов'язане з вивченням виникнення та розвитку Давньоруської державності. Походження інституту князівської влади на Русі викликало дискусії ще у XVIII ст., коли тільки зароджувалася історична наука в Російській імперії. Ціла плеяда вчених-істориків, починаючи з Михайла Ломоносова, займалася розробкою теоретичних питань, пов'язаних із періодом Київської Русі. Одним із напрямків дослідження цього періоду є вивчення літописних міст. Саме міста визначали економічний напрямок розвитку окремих князівств та регіону в цілому.

Одним із перших, хто зробив спробу співставити назви письмових джерел з конкретним археологічним комплексом, був харківський архієпископ Філарет (Д.Г. Гумілевський). За методикою опитування та анкетування ним була зібрана значна кількість даних про городища середньої течії Псла та Ворскли. Філарет використовував також дані письмових джерел XVI – XVII ст. Побудовані на цьому висновки в багатьох випадках не підтвердилися, проте, застосований вченим метод виявився досить вдалим.

Проблемі локалізації та вивчення літописних міст Київської Русі приділяли увагу й історики. Вагомий внесок у розвиток даної проблеми зробили М.С. Грушевський, О.О. Спіцин, Д.І. Багалій.

З розвитком археології в кінці XIX ст. починається процес накопичення даних про археологічні об'єкти. Основним методом дослідження городищ у цей час є розвідки. Одним із видатних вчених, який працював на території Сумщини та Полтавщини, є В.Г. Ляскоронський. Його археологічні розвідки в басейнах річок Псел, Ворскла, Сула стали основою для майбутніх дослідників, а часто окремі комплекси відомі виключно за його публікаціями. Вагомим внеском у розвиток археології стало картографування та зняття планів городищ на високому картографічному рівні. Однак дослідник не розділяв городища скіфського часу, давньоруські та пізньосередньовічні.

Значну роль для вивчення давньоруської археології зіграв XII археологічний з'їзд, який відбувся в Харкові. Саме тут були озвучені результати дослідження багатьох пам'яток давньоруського часу, а карта, створена Д.І. Багалієм, стала проривом у вивченні археологічних комплексів Дніпровського Лівобережжя [1].

На початку ХХ ст. застосовується якісно новий підхід до вивчення городищ – починається розділення комплексів з культурно-хронологічними показниками. У цей час давньоруські городища виділяються в окрему групу та стають об'єктом вивчення вчених-славістів. Однак слід зазначити, що вивчення давньоруських комплексів Дніпровського Лівобережжя проходило досить нерівномірно. Важома частина досліджених об'єктів належить курганним могильникам. Саме кургани з яскравим та досить виразним інвентарем привертали увагу М.О. Макаренка, Д.Г. Самоквасова, К.М. Мельника, В.М. Щербаківського, Л.В. Падалки. Дослідження городищ на цьому етапі мало епізодичний характер та обмежувалося шурфуванням з метою встановлення факту синхронності городища з дослідженням могильником. Так, поряд із масштабними розкопками на могильниках Гочевого, Ніцахи, Липового на городищах були закладені шурфи, а в багатьох випадках тільки зібрана кераміка.

У 20 – 30-х рр. ХХ ст. ситуація дещо змінюється, однак пріоритетним напрямком залишаються дослідження курганів. В цей час на території Сумщини та Полтавщини плідно працюють М.Я. Рудинський та М.О. Макаренко. Однак масштабні за розмахом археологічні дослідження, які розпочалися в зоні будівництва Дніпрогесу, відволікли значну кількість археологів від дослідження пам'яток Сули, Псла та Ворскли. У цей час роботи ведуться на півночі Сумщини (М.Я. Рудинський, Я.М. Морачевський) [5]. Південний напрямок на той час вважався неперспективним. Цікаво, що відкритий у 1929 р. М.О. Макаренком Зеленогайський археологічний комплекс дослідник вважав найпівденнішим великим поселенням сіверян на Пслі. Проте політичні репресії проти вчених та існування певних «закритих тем» у науці призвело до вилучення з наукового обігу матеріалів дослідження та засекречення їх архівів.

На певний час вивчення літописних міст стало прерогативою істориків. Це привело до того, що значна кількість назв, відомих за літописами та писемними джерелами давньоруського часу, не знаходила відповідників у археологічних комплексах.

У післявоєнний період докорінно змінюється ситуація у напрямках дослідження – на перший план виходять городища. У кінці 40 – 50-х рр. масштабні розвідки І.І. Ляпушкина, роботи П.П. Третьякова, Д.Т. Березовця, Б.А. Рибакова виводять на новий якісний рівень вивчення літописних міст Дніпровського Лівобережжя. Б.А. Рибаковим було узагальнено майже сторічний досвід вивчення давньоруських городищ та запропоновано критерії

виділення їхі з загальної маси. У цей час проводяться розкопки на території Путивля (Б.А. Рибаков), Білопілля (В.А. Богусевич).

У 60 – 80 рр. ведуться масштабні розвідки та розкопки в басейнах Псла, Ворскли, Сули. Значна увага Ю.Ю. Моргуновим приділяється Посульській оборонній лінії. Саме тут локалізовані давньоруські міста Попаш, Зартий, В'ехань. О.В. Сухобоковим та М.П. Кучерою проводяться розвідки, які охоплюють практично всю Сумщину. На Середній Ворсклі під керівництвом О.В. Сухобокова досліджується Ніцахський археологічний комплекс [3]. Журавненський археологічний комплекс досліджується експедицією під керівництвом О.П. Моці.

У 90 рр. ХХ ст. у зв'язку з економічною кризою Української держави зменшується обсяг досліджень. Станціонарні розкопки ведуться на окремих пам'ятках. Так, з 1991 по 2004 рр. ведуться роботи на Зеленогайському археологічному комплексі під керівництвом В.В. Приймака.

У 1997 – 1999 рр. на Глинському археологічному комплексі працювала археологічна експедиція Полтавського Центру охорони та дослідження пам'яток археології під керівництвом О.Б. Супруненка. Значні за обсягом дослідження були проведені в м. Полтава у 1997 – 1998 рр., у 2001 – 2003 рр. розкопки ведуться на Зарічненському археологічному комплексі, розвідки проводяться по всьому «середньоворсклинському гнізді» роменсько-давньоруських пам'яток під керівництвом О.Б. Супруненка та В.В. Приймака.

Із середини 90 рр. ведуться активні розвідки в басейнах Середнього Псла, Ворскли та Сейму. Було виявлено багато об'єктів доби Київської Русі: серед них ряд городищ на Середній Ворсклі, які були виявлені ще на початку ХХ ст., але не були достатньо вивчені.

Таким чином, у ХХ ст. була закладена значна практична та теоретична база для дослідження літописних міст Дніпровського Лівобережжя. Роботи Б.А. Рибакова, П.А. Раппопорта, А.В. Кузи дозволили розробити методику виділення та локалізації міст Давньої Русі. Значний внесок у проблему вивчення процесів формування та розвитку міст на території даного регіону зробили О.Б. Супруненко та В.В. Приймак, які запропонували комплексний метод вивчення проблеми.

Згадки про літописні міста містяться передусім у літописах Лаврентіївського, Іпатіївського списків, «Повчанні дітям» Володимира Мономаха. Найбільша кількість назв літописних міст наведена в документі кінця XIV ст. «Списку руських міст дальніх і близніх», де згадується 14 населених пунктів даного регіону. Проте не всі назви можна пов'язати з певним

регіоном не дивлячись на те, що більшість з них розташована в «Списку...» саме за територіальним розташуванням.

Ще один блок джерел, які можна використовувати при розробці питання локалізації давньоруських міст, – це документи XVI – XVII ст. Практично всі вони пов’язані з діяльністю прикордонних служб Речі Посполитої та Московського царства. Землі майбутньої Слобожанщини довгий час були практично незаселеними. Проте саме ця територія була добре відома стрілецьким загонам і назви, яви використовуються в «Кніге Большому чертежу» та окремих документах Бєлгородського стола, часто співпадають з літописними. Необхідно зазначити, що певна кількість городищ, відомих в епоху пізнього середньовіччя, отримала свої назви вже від населення, яке не було пов’язане з давньоруським. Досить важко, спираючись на одні писемні джерела локалізувати певний населений пункт. На допомогу тут приходять результати археологічних досліджень. Виявлення та картографування городищ дозволяють отримати інформацію про їх зовнішній вигляд, розташування відносно інших, що дає змогу розглядати питання взаємозв’язку окремих комплексів та їх взаємодію в рамках уドルу та князівства. Велику роль відіграють і предмети повсякденного вжитку, які можуть дати відповідь на питання виділення окремих шарів населення і перш за все панівної верхівки – князівської адміністрації. Одним з показників невеликого міста може бути наявність храму, проте, не всі міста могли побудувати кам’яний храм, а дерев’яний храм практично виділити серед інших споруд дуже важко.

В останні роки значна увага приділяється археологічним розвідкам. Тут застосовується методика, запропонована М.Я. Рудинським, – вивчення мікрорегіону. Так, розвідки в районі м. Охтирка дозволили виявити та картографувати всі городища, які відносяться до епохи Київської Русі. Це дозволило В.В. Приймаку пов’язати літописне місто Лосичі з Журавнеським археологічним комплексом. Масштабні дослідження, проведені на цій території П.П. Третьяковим, І.І. Ляпушкіним, М.П. Кучерою, О.В. Сухобоковим, В.В. Приймаком, дали джерельну базу для локалізації ряду міст, згаданих в «Списку міст дальніх і близніх». Цей документ дає найбільшу кількість назв саме для межиріччя Псла та Ворскли. Разом з тим методика, розроблена А.В. Кузою, дозволяє виділяти серед значної кількості давньоруських городищ саме комплекси, які можуть відповісти критеріям середньовічного міста [2].

В останні десятиліття В.В. Приймаком було застосовано комплексний метод, який включав аналіз давньоруських джерел, даних архівів та документів

XVI – XVII ст., топоніміки, гідронімів з конкретними археологічними комплексами Середнього Псла та Ворскли. У середній течії р. Ворскла є кілька археологічних комплексів, які відповідають усім критеріям невеликого давньоруського міста – Ніцахський та Журавненський. Саме тут локалізуються два давньоруських міста Ніchan та Лошичі (Лосичі) [6]. На Середньому Пслі це Зеленогайський та Тополянський археологічні комплекси. Зеленогайський археологічний комплекс може бути ототожнений з Городищем, а Тополянський комплекс поки що не має чіткого відповідника серед писемних джерел [8]

Однак процес локалізації міст на території південноруських земель має кілька проблем, вирішення яких лежить саме в методологічній сфері. Так, на даний момент серед істориків та археологів немає єдності в питаннях визначення, які з населених пунктів Київської Русі відповідають поняттю «місто». Були висловлені сумніви щодо доцільності вважати дані комплекси містами, аргументуючи це несходжістю міст Північної Русі та Південно-Східної. У даному випадку слід не тільки порівнювати розміри та функціональність, але й проводити детальний аналіз окремих археологічних комплексів. Беручи до уваги городища Південно-Східної Русі, слід зазначити, що вони в переважній більшості були прикордонними фортецями, але з початком процесу роздробленості та подрібнення уділів саме такі населені пункти і брали на себе функції міст, при цьому головною їх функцією залишалася військова. Постійна загроза з боку кочівників і була тим критерієм, за яким будувалися фортеці – співвідношення площі та якості оборонних споруд. У цьому випадку саме площа городища в 1-2га була найбільш оптимальною. При цьому площа відкритих поселень могла досягати кількох десятків гектарів.

Практично всі невеликі літописні міста Середнього Псла та Ворскли були в IX – XI ст. військово-адміністративними центрами невеликих сіверянських племен. У XI ст. вони були підкорені Києвом і перетворилися на центри князівської влади на південно-східному кордоні, однак ті, які розташувалися на торгівельних шляхах, стають транзитними пунктами і переживають найбільший розквіт у цей час. З початком роздробленості та міжусобних війн такі населені пункти зменшуються в розмірах, при цьому проходять шлях перетворення з протоміських центрів на невеликі міста. У них з'являються князівська адміністрація, будується церкви і такі населені пункти стають центрами уділів. У середині XIII ст. міста переживають кризу, пов'язану із завоюванням Київської Русі монголо-татарами, проте життя в багатьох з них продовжується і припиняється остаточно тільки після нищівної поразки Литовського князівства у битві на Ворсклі у 1399 р.

Література

1. Багалей Д.И. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии // Труды XII АС. – М., 1905. – Т. 1.
2. Кузя А.В. Древнерусские городища X – XIII вв. Свод археологических памятников. – М., 1996.
3. Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. – К.: Наукова думка, 1984.
4. Магура С. Археологічні досліди на Сумщині року 1929-го // Хроніка культури та мистецтв. – К., 1930. – Ч.І.
5. Морачевський Я.М. Щоденник археологічної експедиції по р. Клевеню, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р. // Архів ІА НАН України. – ВУАК. – № 309.
6. Приймак В.В. Давньоруське місто Вир. – Білопілля, 1997.
7. Супруненко О.Б. Археологічні розвідки В.Г. Ляскоронського в Посуллі // ПАЗ-1999. – До 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 222 – 224.
8. Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. – Київ-Полтава: Археологія, 2004.
9. Філарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. III.

В.Л. Мартиненко

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОЛАБОРАЦІОНІЗМ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Історія Другої світової війни є одним з тих періодів, на сторінках якого можемо знайти ще багато більших плям. Однією з таких плям є тема колабораціонізму (фр. collaboration), тобто співпраці мешканців окупованих країн Європи з нацистським режимом. Під час війни багато європейців та інших громадян вступили на цей шлях. Не були виключенням і українці, як і сотні тисяч інших громадян СРСР.

Майже 50 років проблему співпраці з окупаційним режимом у період Другої світової війни в нашій країні обходили мовчанням. З настанням незалежності почали з'являтися статті, нові факти, з деяких архівних джерел було знято тавро заборони і дослідники змогли з ними ознайомитися.

Об'єктивний підхід при дослідженні предмета проявився у фундаментальній праці М.І. Семірягі «Коллаборационизм» [8]. Це – перша робота не тільки в Росії, а й взагалі у СНД, де він розглянутий так детально і на доволі широкому архівному матеріалі. Автор дає широку картину колабораціоністських проявів у всіх країнах Європи, що піддалися німецькій окупації. Він виділяє «побутову» і «військово-політичну» співпрацю з ворогом, проводячи між ними принципову відмінність.

Останнім часом з'явилася значна кількість робіт, присвячених різним національним військовим формуванням у складі німецької армії. Перш за все, слід відзначити роботи російських істориків С. Дробязко та С. Чуєва [4; 10].

У 2003 р. вийшла праця українського історика А. Боляновського «Українські військові формування в збройних силах Німеччини», яка, незважаючи на не досить об'єктивну позицію автора щодо подій, базується на широкому колі архівних джерел та літератури [1].

Заслуговує уваги і «Нарис історії України» Я. Грицака, в якій автор розглянув проблеми колаборації українців з німцями та провів паралелі між українськими націоналістами та європейськими праворадикалами [3].

У статті вважаємо за доцільне з'ясувати спільні та відмінні риси між європейським та українським колабораціонізмом. Чи можна тут поставити знак тотожності? Чи однакове розуміння цього поняття на Заході та в СНД? Де воно має більш політизований характер? Це потрібно для того, щоб розібратися в тих міфах, які досі присутні в історичній науці, та більш детально виявити складну та суперечливу сутність цього поняття.

Часто, коли говоримо про колаборацію в Західній Європі, то згадуємо прізвища А. Петена, В. Квіслінга або Л. Дегреля. А тому перш за все потрібно з'ясувати політичні та ідеологічні мотиви, які були властиві західноєвропейському колабораціонізму.

Необхідно зазначити, що в європейських країнах ґрунт для колабораціонізму утворювало історично заплутане і додатково загострене Версальським договором територіально-етнічне розчленовування тодішньої Європи. Довільно проведені державні кордони, що розділяли єдині економічні і етнічні простори, які склалися століттями і утворювали штучні етнічні анклави, асиміляційна політика державних властей, які одержали необмежену владу над цими анклавами, штучне утворення політоетнічних державних об'єднань стимулювали нестійкість європейської міждержавної системи, живили відчуття неминучості прийдешніх змін, породжували ірредентистські настрої. Реакцією на них було помітне зростання націоналізму серед етнічної більшості відповідних країн.

Тому в 20 – 30-х рр. ХХ ст. у політичному житті багатьох країн Європи можна було спостерігати спільну тенденцію, що виражалася у виникненні фашистських або націоналістичних партій та організацій. Особливої активності та популярності праворадикальні рухи набули в тих країнах, які були незадоволені версальською системою. Зупинимося детальніше на основних моментах з історії європейського фашизму.

Як відомо, першою країною, де фашисти прийшли до влади у 1922 р., була Італія. Деякий час велика частина європейських праворадикалів орієнтувалася саме на італійський фашизм, зокрема в питаннях ідеології. Але з приходом до влади у 1933 р. у Німеччині НСДАП на чолі з А. Гітлером, націонал-соціалізм також набуває популярності серед європейських правих. В основному подібна переорієнтація сталася в тих країнах Західної Європи, народи яких належали до «нордичної раси» [2, 17].

Так, в Австрії досить значну популярність мала австрійська Націонал-соціалістична робітнича партія, яка була філією німецької НСДАП. У лютому 1938 р. до її складу входило 150000 чоловік [2, 89].

Серед бельгійських фашистів пронімецької орієнтації почали зустрічатися члени валлонської партії «Rex» на чолі з Л. Дегрелем. У 1936 р. вони змогли навіть досягти певних успіхів під час парламентських виборів, коли отримали 11,5% голосів. Але у 1939 р. їх популярність знизилася до 4,4%. У промовах Л. Дегреля досить часто проявлялися його антисемітські погляди. Після нападу Німеччини на Польщу рексисти схвалили дії А. Гітлера. Серед фланандського населення Бельгії також існував націоналістичний рух на чолі з Й. ван Севереном, який висував ідею незалежності Фландрії, а з 1937 р. – «Великої Бельгії» [2, 121].

Пронацистські рухи існували також в інших європейських державах. У Голландії під час парламентських виборів у 1935 р. 8% здобув Націонал-Соціалістичний Рух («National Socialistische Beweging»), що для цієї невеликої європейської країни, безсумнівно, було успіхом [2, 130].

У Норвегії також існувало профашистське «Національне еднання» («Nasjonal Samling») на чолі з В. Квіслінгом, але воно не мало значної популярності серед населення у передвоєнний час, оскільки його ідеї не відповідали настроям основної частини населення [2, 136].

Під час переможного наступу вермахту на Захід члени багатьох вищезазначених нацистських партій та організацій стали п'ятою колоною, виступаючи у ролі перекладачів при німецькій армії, організовуючи диверсії, надаючи розвідувальну інформацію для німецького командування. Після встановлення „нового порядку” в Європі місцеві нацисти увійшли до місцевих урядів [2, 140].

Тепер необхідно розглянути питання про те, чи були українські націоналісти такою ж п'ятою колоною для Німеччини і чи мали вони ті самі мотиви, що й західноєвропейські нацисти і фашисти. Відомо, що під час війни з Польщею у 1939 р. члени ОУН також були у ролі провідників, перекладачів при

німецьких частинах, надавали важливу розвідувальну інформацію. При німецькій армії був створений український батальйон Романа Сушка, підрозділи якого діяли по тилах польської армії. Деякий час керівництво ОУН сподівалося підняти повстання на Західній Україні. Виходячи з цього, можна сказати, що оунівців можна також назвати п'ятою колоною щодо польської влади. Але мотиви, які спонукали українських націоналістів до співпраці з Третім Рейхом, не виходили з їх ідеологічних міркувань. Вони навіть не мали статусу союзників Німеччини. У Східній Європі такої «честі» удостоїлися лише Румунія і Угорщина. У всіх інших випадках німці заради установлення свого твердого контролю над окупованими державами експлуатували національні меншини, які в довоєнний час зазнали гніту від панівних націй – словаків, хорватів, західних українців і західних білорусів. Але статус цих народів у системі «нового європейського порядку» був різним – у словацькому і хорватському випадку гітлерівці дозволили створення залежних від Берліну держав [3, 233].

Захоплюючи сусідні країни і проводячи в них окупаційну політику, фашистська влада повною мірою враховувала національний фактор та етнічні протиріччя. При цьому нацисти у ряді випадків частково задовольняли ірредентистські прагнення окремих етнічних меншин (особливо в тих випадках коли йшлося про німецькі етнічні групи – австрійців, судетських німців, сілезців, познанських німців, так званих «фольксдойчів» у СРСР та ін.), а в інших – надавали підтримку спеціально відібраним меншинам, що використовувалося для утримання в покорі більші нації [8, 68].

Так, серед поляків всіляко підтримувалися антиєврейські настрої, аж до прямої провокації участі польських громадян в єврейських погромах. На поляків же нацьковували західноукраїнське населення [4, 74].

В Югославії окупаційна влада всіляко сприяла конфронтації хорватів і сербів, сербів і албанців. Оскільки сербські, хорватські й українські націоналісти в окремих моментах свідомо наслідували німецький нацизм та італійський фашизм, то виникає враження, що їхня колаборація з окупаційним режимом випливала з ідеологічних причин. Але така думка є помилковою. Ситуація була набагато складнішою. Перш за все, орієнтація усіх цих трьох рухів на Німеччину й Італію бере початок ще з тих часів, коли нацизму і фашизму в них не існувало. А з іншого боку, в українському випадку з німцями співпрацювали майже усі українські політичні угруповання, у тому числі і ті, що були суперниками ОУН (група УНР, національні та християнські

демократи, гетьманці). Це доводить, що в українському випадку ідеологічні мотиви не посідали домінантного місця [3, 233; 6, 52].

Іншим важливим моментом для розуміння українського колабораціонізму з німцями є той факт, що при будь-яких коливаннях і змінах зовнішніх орієнтацій постійним для українських некомуністичних груп було визнання Радянського Союзу «ворогом № 1». Тому у 1944 р., коли Червона Армія почала відвойовувати українські території, ОУН повернулася до тактики обмеженої колаборації з німцями. Але це знову ж таки не випливало з ідеологічних мотивів – досить сказати, що польський повстанський антикомуністичний рух (Армія Крайова) на території Західної Білорусії вдався до такої ж тактики. Тут можна навести і схожий приклад з сербськими четниками Драже Михайловича: у протистоянні з комуністичними партизанами Й. Тіто вони стали на шлях співпраці з італійськими і німецькими окупантами [3, 234].

В європейських країнах з гострими соціальними суперечностями окупаційна влада використовувала як союзників місцеві не тільки праворадикальні, але і традиціоналістські праві сили. Це значною мірою сприяло примиренню влади імущих окупованої країни з чужим пануванням – навіть в тих випадках, коли доводилося поступатися окупантам найбільш вигідними економічними позиціями і ділитися з ними прибутком [8, 345].

Найбільшу схильність до колабораціонізму на окупованих територіях в європейських країнах проявляли, як правило, соціальні і функціональні групи, близькі до верхів суспільства. Разом з тим у різних країнах через ряд причин ситуація складалася по-різному. У Франції, де окупаційна влада на перших порах узяла курс на співпрацю із впливовою частиною французького правлячого класу, – на шлях колабораціонізму стала значна його частина, що, до речі, ретельно приховувалось багато післявоєнних років. В окупованій Польщі, де німецька влада із самого початку поставила завдання культурної елімінації і денаціоналізації основної частини населення, союз з верхами правлячого класу не склався. Їх представники разом з широкими колами польської інтелігенції утворили кістяк руху Опору [9, 350].

Колаборація здійснювалася і через формування військових частин. У період війни багато європейців вступили до лав німецької армії. Одні робили це заради кар'єристських праґнень, а інші, особливо молодь, під впливом ентузіазму, навіяного гаслами хрестового походу проти більшовизму, вступали до Waffen SS. Спочатку основну масу цих вояків складали лише представники германських народів – голландців, фланандців, датчан, норвежців, шведів і фінів, які також вважалися представниками «нордичної раси». Тобто ніяких

політичних та національних вимог при створенні європейських легіонів СС майже не висувалося [4, 271].

За даними, які наводить у своїй книзі російський академік М.І. Семіряга у військах СС з європейців служили: 10 тис. французів, 40 тис. голландців, 40 тис. угорців, 10 тис. італійців, 8 тис. норвежців і т.д. [8, 563].

Але представників радянських народів, у тому числі й українців, у складі німецької армії було набагато більше, ніж європейців. Загалом у німецькій армії воювало більше ніж 1,5 млн. радянських громадян [4, 196]. Вище уже згадувалось про ті причини, що спонукали до подібної форми колаборації. Це і ненависть до радянської влади, національні мотиви або бажання вижити в такий складний час. Останнє було більш притаманне радянським військовополоненим, які бажали вирватися з нелюдських умов німецького полону.

Українські частини, що воювали на боці Німеччини, у свою чергу, можна поділити на дві групи. До першої входили солдати військових частин, які були створені фашистською Німеччиною без жодних попередніх політичних вимог. Другу велику групу солдат-українців, що воювали на стороні Німеччини, становили вояки національних частин, які постали на основі політичних угод українських націоналістів з німецькою владою. Але при цьому з боку українських політичних сил, які прагнули до створення українських військових частин у складі німецької армії або в союзі з нею, не йшлося про запобігання перед окупантами. Вони лише сподівалися таким чином добитися визнання німцями українських політичних вимог [3, 234].

Після окупації значної частини Європи фашистська влада стала організовувати адміністративне управління захопленими територіями. Це управління прагнуло виконати три функціональні завдання. По-перше, тримати населення в повній покорі, рішуче переслідуючи будь-які, навіть щонайменші наміри до опору. По-друге, забезпечити роботу економіки захоплених країн на потреби німецької військової машини. По-третє, перетворити ці країни на обширний резервуар робочої сили для німецької військової промисловості, а в окремих випадках – гарматного м'яса для військових дій, у першу чергу на радянсько-німецькому фронті.

Щоб створити управлінський апарат, здатний виконати ці завдання, „ідейних” колабораціоністів не вистачало. Відповідно адміністративний апарат окупаційної влади став поповнюватися численною категорією осіб, яких можна було б охарактеризувати як «пасивних колабораціоністів». Одні виконували покладені на них обов'язки, керуючись міркуваннями конформізму, прагненням

вижити, а інші – розраховували використовувати адміністративні важелі, що потрапили до їх рук, для протистояння окупантам. При цьому, якщо у СРСР служба німцям в будь-якому випадку трактувалася як зрадництво, то на Заході це було природно – поліція та органи місцевого управління продовжували функціонувати [8, 456].

На території України ситуація була майже діаметрально протилежною. У Рейхскомісаріаті німецький уряд за весь час окупації не виявив найменшої готовності толерувати українців. Утворена мельниківцями в Києві Українська національна рада проіснувала трохи більше місяця – з 5 жовтня до 17 листопада 1941 р. Під час антиукраїнських репресій узимку 1941 – 1942 р. Гестапо розправилося з більшістю тих, хто був причетний до її діяльності. Українці Рейхскомісаріату були єдиним неросійським народом, якому майже до самого кінця війни не дозволяли утворювати свого національного комітету. Якби участь у цивільній адміністрації під німецькою окупацією бралася як міра колаборації, то в підрядянській Україні колаборація була найнижчою в окупованій Європі, навіть з тієї простої причини, що німці не допускали до цього. Єдиною частиною українських земель, де німці дійсно заохочували українців до співпраці, була Галичина [7, 158].

Таким чином, співпраця з німцями громадян окупованих країн Європи та Радянського Союзу мала свої особливості. В європейських країнах, що цілком знаходилися під владою німецької окупаційної адміністрації, це були, перш за все, взаємовідносини ідеологічного, економічного, адміністративного і в меншій мірі військового характеру. На окупованих радянських територіях і на радянсько-німецькому фронті це, в основному, була військова співпраця, пов’язана з участю сотень тисяч громадян СРСР, у тому числі й українців, у війні в складі німецьких збройних сил. Для розуміння українського колабораціонізму слід також звернути увагу на те, що в ньому були присутні також і етнічні мотиви.

Слід зазначити, що абсолютна більшість українців під німецькою окупацією займала пасивну позицію і її головною турботою було щоденне виживання.

Література

1. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини. – Львів, 2003. – 685 с.
2. Випперман В. Европейский фашизм в сравнении 1922 – 1982. – Новосибирск: «Сибирский хронограф», 2000. – 483 с.
3. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.

4. Дробязко С.И. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 гг. – М.: Вече, 2004. – 750 с.
5. Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920 – 30-ті рр.) // Віче. – 2000. – № 7. – С. 131 – 140.
6. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд. – К.: Генеза, 2003. – 56 с.
7. Політична історія України ХХ століття: У 6-ти т. – К.: Генеза, 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945). – 584 с.
8. Семиряга М. И. Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. – М.: РОССПЭН, 2000. – 863 с.
9. Чуєв С. Проклятые солдаты. – М.: Изд-во Язуа, 2004. – 576 с.

М.А. Михайліченко

БОРОТЬБА УРЯДУ УНР З АНТИЄВРЕЙСЬКИМИ ПОГРОМАМИ У 1919 – 1920 рр.

Формування українсько-єврейських відносин у сучасній Україні відбувається на засадах толерантності та взаємоповаги. Єврейський чинник на сьогодні залишається одним із найважливіших у національній політиці української держави, тому вивчення досвіду українсько-єврейських стосунків часів національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. є надзвичайно важливим при побудові сучасної стратегії співіснування двох народів.

Українсько-єврейські взаємовідносини періоду української революції 1917 – 1920 рр. були непростими і суперечливими. З одного боку, керівники УНР намагались побудувати відносини між українцями і єреями на засадах толерантності і рівноправ'я, про що, зокрема, свідчать заходи Центральної Ради і Директорії УНР щодо розбудови єврейської національно-персональної автономії, а з іншого – не могли гарантувати єврейському населенню безпеки і захисту від погромів [7, 120-126]. У цьому сенсі показовою є політика Директорії УНР, у період діяльності якої антиєврейські погроми набули особливого розмаху.

Проблема єврейських погромів і антитипогромних заходів досліджувалась в роботах багатьох українських і діаспорних істориків, серед яких варто згадати Т. Гунчака, Ю. Кульчицького та В. Сергійчука [4; 5; 10; 11].

До проблеми єврейських погромів періоду Директорії УНР звертались у своїх роботах і тогочасні урядовці: В. Винниченко, І. Мазепа та О. Шульгин [3; 6; 13].

У даній роботі спробуємо дослідити політику уряду УНР щодо боротьби з єврейськими погромами та з'ясувати конкретні протипогромні заходи тогочасної української влади.

Слід зазначити, що поширення погромного руху було до певної міри обумовлене складною зовнішньополітичною ситуацією, в яку потрапила молода українська республіка на початку 1919 р. Україна в цей період стала ареною жорстоких боїв між усіма політичними силами, які виборювали собі владу на її землях. У цей час, як зазначає О. Шульгин, на українських теренах діяли «армії Українського Уряду, війська генерала Денікіна, більшовицькі банди, банди Махна, загони повсталих селян. Містечка, міста переходили з рук до рук» [13, 36]. Тому не дивно, що за таких умов погроми стають звичним явищем.

Директорія в цей час не контролювала усієї території, адже досить часто лише номінально підпорядковувалась українському уряду, накази якого, подекуди відмовлялись виконувати самочинні отамани. Проте керівництво УНР і сам Головний Отаман С. Петлюра з перших днів масових погромів робили все від них залежне, аби припинити антиєврейські погроми.

Уже в січні 1919 р. після погромів у Житомирі та Бердичеві, учинених українськими військами, уряд УНР виступив із заявою про недопустимість таких акцій, в якій зазначалося, що «Директорію вже вжиті заходи і що деякі керівники погромів уже розстріляні, а одна з частин, що брала участь у погромі, розформована» [9, 10]. За наказом Головного Отамана С. Петлюри утворювалась слідча комісія для розслідування погромів у Житомирі і Бердичеві. Головою цієї комісії був призначений Надвищий Суддя П. Яценко [10, 194]. Тоді ж було створено комісію для розслідування погромів у Овручі, Коростені, Сарнах, Бахмачі та Литині [9, 10].

У лютому 1919 р. після погрому в Проскурові Директорія видала урядове звернення про недопустимість антиєврейських погромів в Україні: «Погром жидів – це сором для всякої свідомої нації, а для нас українців особливо тепер, коли ми боремось за те, щоб завести лад, порядок, рівність і братерство всіх, хто живе на нашій землі, будь то жид, татарин чи циган... Нехай будування нашої Трудової Республіки не псує ця дикунська жадоба крові, чужого майна, сліз своїх сусідів» [10, 250-251]. На жаль, це звернення не досягло бажаного результату.

9 квітня 1919 р. у Рівному був створений новий уряд, який очолив Борис Мартос [2, 239]. Новостворений уряд відразу ж розпочав боротьбу з антиєврейськими погромами. 12 квітня 1919 р. уряд УНР випустив прокламацію, в якій зазначалось: «Український уряд буде всіляко боротися з порушеннями громадського порядку, викриватиме й суворо каратиме заводіяк, злочинців та погромників. І перш за все, уряд не потерпить ніяких погромів,

спрямованих проти єврейського населення України, і вживатиме всіх заходів для знешкодження цих мерзених злодіїв» [4, 105].

Того ж дня всім міським і містечковим Єврейським громадянським радам було надіслано звернення голови Міністерства Єврейських Справ УНР П. Красного, яке мало на меті запевнити єврейське населення в рішучих намірах влади. У цьому зверненні міністр засвідчував: «Уряд, командування і трудовий конгрес Української Народної Республіки вживають рішучих заходів, щоб припинити можливість усяких погромів, протиєврейську агітацію, передавати всіх винних в єврейських погромах військовому суду для осуду за законами військового часу...» [10, 264].

Наступного дня виконуючий обов'язки Наказного отамана Дієвої Армії А. Мельник, діючи згідно з урядовою політикою, видав наказ про арешт та віддання під трибунал усіх провокаторів, які підбурювали козаків до участі в антиєврейських погромах [10, 265-266].

Щоб завершити реорганізацію війська, посилити його дисципліну, припинити погроми і антиєврейську агітацію, С. Петлюра створив державну військову інспекцію на чолі з полковником В. Кедровським [4, 109]. Уже 26 липня 1919 р. державний інспектор Волинської групи військ доповідав у Ставку і Міністерству Єврейських справ про розстріл 20 погромників [11, 464].

Директорія зробила ще один важливий крок у боротьбі з погромами та анархією. 27 травня Рада Міністрів УНР видала закон про утворення Особливої Слідчої Комісії для розслідування єврейських погромів [10, 300-303]. Уже 19 липня ця комісія отримала доручення міністра юстиції УНР А. Лівицького щодо розслідування антиєврейських погромів у населених пунктах Поділля [10, 325].

Відомо про надання Особливою Слідчою Комісією матеріальної допомоги єврейському населенню, що потерпіло від ексцесів. Так, 30 липня 1919 р. було асигновано з коштів державної скарбниці на допомогу єврейському населенню міст і містечок 11460000 гривень, а 24 жовтня на ту ж саму потребу – 20 мільйонів гривень [12, 747].

Незважаючи на активні дії Директорії, погромні акції влітку 1919 р. набули таких масштабів, що питання про боротьбу з ними було порушене на засіданні Ради Народних Міністрів УНР 16 червня 1919 року. Після доповіді міністра у справах євреїв про ексцеси в містах Поділля було ухвалено рішення, в якому пропонувалось прискорити організацію жандармерії, інтенсифікувати боротьбу з мародерством і погромницькою агітацією. Крім того міністрові юстиції доручалось переглянути закони, які карають за погромницьку агітацію і

антиєврейські дії, а міністрам преси і інформації розробити план боротьби з погромною агітацією [10, 309-310].

Проте вжитих заходів виявилось замало, і через два місяці Кабінет Міністрів змушений був повернутись до проблеми, гострота якої не спадала, шукаючи на спеціальному засіданні більш радикальних рішень. 18 серпня 1919 р. Рада Народних Міністрів ухвалила: «Запропонувати Головному Отаманові Війська видати наказ Дієвій Армії, щоб командирів окремих частин, починаючи з молодших і до вищих, винуватих в бездіяльності або допущенні погромних ексцесів, негайно заарештувати як зрадників Батьківщини, і віддати під надзвичайний військовий суд з найсуворішою відповідальністю, включаючи до кари смерть, і щоб розправлялись з погромними агітаторами і різними погромними бандами залізною рукою...» [12, 763-764].

26 серпня 1919 р. С. Петлюра, діючи згідно з постановою уряду, видав наказ військам УНР, в якому звертався до українських вояків: «Лицарське військо, що несе всім націям України братерство, ріvnість і волю, не повинно спокійно слухати всяких пройдисвітів і провокаторів... Так само воно не може спричинятися до тяжкої неволі і євреїв. Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого краю й мусить бути усунений від людського співжиття... Всіх же, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з нашого війська й віддавати під суд як зрадників Вітчизни. Суд же нехай судить їх за їхніми вчинками, не жалючи для злочинців найсуворіших кар закону» [8, 159-160].

23 липня 1920 р. командуючий армією УНР генерал-поручик І. Омелянович-Павленко видає наказ про призначення особливих комендантів, відповідальних за боротьбу з грабунками та погромами. Їм наказувалось негайно припинити заворушення шляхом розстрілу грабіжників на місці злочину [11, 125].

Розпорядження про розстріл погромників знаходимо і в наказі по 2-й Волинській стрілецькій дивізії від 25 жовтня 1920 р. за підписом її командира Загродського [10, 39].

А. Марголін, спираючись на заяви І. Омеляновича-Павленка, голови Міністерства Єврейських Справ П. Красного та інших посадових осіб, зазначав: «Відбулося багато випадків розстрілів на місці винних у погромах і вбивствах. Точно так відбувся ряд ідентичних вироків надзвичайних військових судів про розстріл грабіжників і погромників» [11, 125].

Так, після погому в м. Смотричі відбувся суд над 24 погромниками, яких після суду розстріляно [5, 243]. Крім того, бійцями Житомирської Юнацької

школи, які разом з польовою вартою спинили погром в Смотричі, було заарештовано 20 погромників, яких згодом було вбито при спробі втечі [10, 464].

Боротьбою з погромниками особливо відзначився Ю. Тютюник, генерал-хорунжий армії УНР. За його наказами було розстріляно винуватців погромів у містечках: Вахнівка, Дубова, Іваньки, Тальне та ін. [11, 128]. Так, після розгрому банди Козакова, яка вчинила кілька погромів на Уманщині, було засуджено і розстріляно 83 погромника [10, 44-45]. Л. Білінськис, очевидець погрому у Тальному, згадував, що Ю. Тютюник власноруч розстрілював погромників і мародерів, яких заставав на місці злочину [1, 247].

Відомо багато приладів рішучих дій вояків армії УНР щодо запобігання погромів. Так, 13 березня 1919 р. солдати української армії суміли припинити єврейський погром у Коростені, вчинений червоноармійцями, а 21 червня 1919 р. українська військова частина розгромила банду, яка називала себе куренем «Не журись!» і вимагала «контрибуцію» з єреїв містечка Сатанова [10, 462-463; 11, 131]. У Лубнах погрому вдалось уникнути лише завдяки тому, що сотня козаків армії УНР вступила в бій з погромниками. У цьому бою загинуло чотирнадцять українських вояків [11, 131].

Отже, наведені вище факти свідчать про шире прагнення керівництва УНР запобігти розгортанню погромницького руху. Однак, слід визнати, що уряд УНР практично не контролював дії чисельних напівпартизанських загонів, які найчастіше і були винуватцями антиєврейських ексесів, тому антипогромницькі заходи Директорії залишились малоефективними.

Разом з тим, досвід боротьби з антиєврейськими погромами періоду Директорії УНР може бути використаний при побудові сучасного механізму захисту національних меншин від будь-яких форм утиску і тому потребує подальшого дослідження.

Джерела та література

1. Білінськис Л. Громадська війна на Україні та єреї // Хроніка-2000. – 1998. – № 21 – 22. – С. 234 – 251.
2. Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник / В.Ф. Верстюк, О.М. Дзюба, В.Ф. Репринцев. – К.: Наукова думка, 1995. – 687 с.
3. Винниченко В. Відродження нації. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч. 3. – 542 с.
4. Гунчак Т. Чи був Петлюра ворогом єреїв // Дзвін. – 1991. – № 2. – С. 102 – 113.
5. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Львів: І-нт українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.
6. Мазепа І. Україна в оgnі i бурі революції: 1917 – 1921. – Дніпропетровськ: Січ, 2001. – 674 с.
7. Найман О. Уроки державності: УНР і „єврейське питання” // Віче. – 1998. – № 5. – С. 120 – 127.

8. Петлюра С.В. Вибрані твори та документи / Уклад. Л.В. Голота. – К.: «Довіра», 1994. – 271 с.
9. Подолинський А. Доба Директорії УНР (1918 – 1920) і єврейський чинник у підручниках історії України та Ізраїлю: до постановки проблеми // Історія в школі. – 1999. – № 12. – С. 8 – 15.
10. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914 – 1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 544 с.
11. Сергійчук В. Симон Петлюра і євреїство // Дніпро. – 1999. – № 5 – 6. – С. 105-140.
12. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
13. Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 104 с.

Г.М. Стариков

ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Наука завжди боролась з антропоморфізмом, здійснюючи ідеал об'єктивного знання, максимально відволікаючись від усіх плям суб'єктивності та людської недостовірності. Але в кінці ХХ ст. відбулось набуття сучасною науковою людиновимірних параметрів. Цей процес характеризується не антропологізацією чи суб'єктивізацією, а виступає парадигмацією людської діяльності [7, 172-174]. У цьому контексті епістолярій стверджився як повновартісне, а не допоміжне джерело (у 1998 р. листування трактувалось науковцями ще як допоміжне [5], а у 2004 р. – уже як основне [9]). Листування набуло функції джерела для всебічного висвітлення багатьох маловідомих сторінок минулого. В реалізації особистісного підходу, що передбачає вивчення ролі конкретної особи в подіях та історичному процесі взагалі, роль епістолярію, як джерела особового походження, надзвичайно важлива.

Сьогодні для дослідження модерного етапу українського відродження джерела епістолярного характеру висуваються на перший план. Неможливо вивчати українське суспільно-політичне життя кінця ХІХ ст. без широкого і докладного використання листів найвизначніших культурно-громадських і політичних діячів України цієї доби. Ця нагальна потреба спричинила значну кількість публікацій епістолярної спадщини таких діячів, як М. Грушевський, В. Антонович, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Огієнко, І. Франко, М. Максимович, П. Куліш та ін., що з'явились на сторінках часописів «Український історик», «Архіви України», «Записки НТШ», «Старожитності», «Київська старовина», «Слово і час», у спеціалізованих книжкових виданнях та збірниках тощо. Опубліковано вже тисячі невідомих листів, але науково-

археографічний рівень подачі, принципи джерелознавчого підходу, ступінь повноти того чи іншого епістолярного джерела публікацій дуже різний. За метою, що ставить перед собою публікатор, і повнотою та обсягом подачі епістолярні публікації можна поділити на три умовні групи:

- 1) публікації окремих листів, коли листування використовується для ілюстрації того чи іншого історичного факту;
- 2) публікація якогось обмеженого масиву листів, коли, як правило береться вся або більша частина листів однієї особи до іншої;
- 3) повне видання епістолярної спадщини тієї чи іншої особи [3, 81-82].

Епістолярії, на відміну від інших джерел, створюються для дуже вузького кола читачів з найближчого оточення. При їх дослідженні виникають певні труднощі, оскільки в них часто є скорочення, частина інформації подається у зашифрованому вигляді, замість імен вживаються ініціали, прізвиська, псевдоніми.

Приватне листування, як історичне джерело, в якійсь мірі схоже з публіцистикою та мемуарами, але має свої своєрідні особливості. Деякі дослідники схильні поєднувати епістолярний жанр із щоденниками, спогадами, автобіографіями, не беручи до уваги його специфічний та унікальний характер, інші, навпаки, відокремлюють епістолярії від документальних і нарративних джерел. Усталена в наукі класифікація поділяє епістолярії на дві групи:

- а) листування, в якому основна увага приділяється сімейним та побутовим відносинам, висвітлюються інші приватні питання;
- б) листування, наріжним каменем якого є питання громадського, політичного, культурного життя.

Проте й у листуванні першої групи зустрічаються матеріали, які висвітлюють важливі події суспільно-політичного життя. У будь-якому випадку епістолярний жанр – важливе джерело, що доповнює відомості з інших наявних джерел. Серед існуючих видів класифікації листів найприйнятніший зводиться до таких чинників:

- а) за соціальною приналежністю та суспільним станом автора і адресата;
- б) за ознакою взаємовідносин автора та адресата;
- в) за функціональним завданням, яке переслідував автор листа;
- г) за ступенем зв'язку листів з епістолярним етикетом даної епохи і даного суспільного ладу [2, 29].

Як і щоденники та записні книжки, епістолярій має інтимний характер, що зближує ці різновиди особових джерел. О. Герцен писав з цього приводу: „Листи більше ніж спогади: на них запеклася кров подій, це саме минуле, яким

воно було, затримане і нетлінне” [6, 423]. Український епістолярій досить об’ємний, але досліджений недостатньо [6, 423]. Так, навіть в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України з 1998 по 2004 рр. були захищені лише дві дисертації з цієї проблематики [5; 9].

Епістолярні джерела здебільшого не опубліковані і зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях або приватних зібраннях. Велика колекція листів зберігається, зокрема, в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУВ) [6, 424 – 425].

До кінця 1950-х рр. формування фондів ІР НБУВ відбувалось за трьома „відділами”:

- 1) літературні матеріали,
- 2) історичні матеріали,
- 3) листування.

У 1960 р. був запроваджений новий принцип обліку – за окремими особовими фондами [8, 6]. Цю бінарність обов’язково слід враховувати при опрацюванні епістолярію.

Одним з основних засобів спілкування та передачі інформації листування стало у XIX ст. Цьому сприяв ряд факторів: жорсткий контроль цензури, мінімальна кількість у періодичних виданнях (завдяки тій же цензурі) відомостей про події суспільного життя, а також розвиток та вдосконалення поштового зв’язку.

Для вивчення історії національного руху другої половини XIX ст. велике значення мають епістолярії осіб, які безпосередньо брали активну участь у громадському житті. Перебуваючи під постійним наглядом поліції, не маючи достатньої можливості висловлювати свої ідейні погляди на сторінках друкованих видань, діячі національного руху факти і події суспільного значення викладали у листах, щоденниках тощо.

Більшість листів має дешо суб’єктивний характер, насичена інтимними та побутовими деталями, містить неточні та неперевірені факти, натяки та скорочення, які є зрозумілими тільки автору та адресатові. Тому, аналізуючи епістолярні джерела, потрібно співставляти відомості з них з іншими джерелами.

Наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. український національний рух відродився в напівтаємних організаціях – громадах, що діяли в Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові та у Петербурзі. Зокрема Петербурзька громада, провідну роль в якій відігравали члени розгромленого урядом Кирило-Мефодіївського

товариства, була своєрідним консолідуючим центром для всіх громад України. Діячі українських громад спільно працювали над зібранням матеріалу, видавництвом та розповсюдженням книг українською мовою, відкриттям безкоштовних недільних шкіл для народу.

У листі від 26 лютого 1863 р., адресованого М. Костомаровим до усіх українських громад, автор виклав власне бачення розвитку українського національного руху, співзвучне з їхньою півстолітньою діяльністю. Основою формування національної самосвідомості, національних почуттів українців відомий вчений вважав, перш за все, усвідомлення самобутності та неповторності українського народу через подолання ним культурно-освітнього бар'єру, а першочергове завдання громадівців полягало в тому, щоб «витягти народ свій з того багна темноти, убожества, наруги, куди його затоптала недоля історична» [4, 71].

На початку 1860-х рр. царський уряд, схвилюваний активним сплеском діяльності осередків як революційного, так і ліберального характеру, почав вживати щодо них репресивні заходи. У цей час більшість із діячів національного руху була звільнена з посад, піддалась принизливим обшукам, і, нарешті, підлягала засланням в північні губернії Росії.

У листах В. Антоновича до Б. Познанського містяться не тільки відомості автобіографічного характеру, а й згадки про діячів національного руху (П. Чубинського, Т. Рильського, П. Куліша, І. Рудченка, О. Михалевича, В. Науменка та ін.), закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, появу царського Емського указу 1876 р., який забороняв «усі видання на малоросійській мові без винятку, навіть друкування нот і сценічні вистави» [1, 101].

У листі 1876 р. В. Антонович згадує про тих «благодійників», які домагалися для нього «підвищення по службі... у Вологді» [1, 101], тобто його заслання. Дивлячись в минуле з висоти прожитих років, він свято вірив «у надійність вибраного шляху, в надійність і стійкість наступних поколінь» [1, 105], в те, що праця шістдесятників та їхніх послідовників зробить вагомий внесок у формування національного світогляду українського народу.

Отже, епістолярна спадщина кожної епохи є своєрідним її портретом, створеним свідками тогоденних подій. Водночас приватне листування є автопортретом авторів листів, тобто важливим джерелом вивчення суспільної психології різних часів [6, 426].

Джерела та література

1. Бужинський М. Листи В.Б. Антоновича до Б.С. Познанського // Україна. – 1928. – № 5. – С. 101 – 105.
 2. Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П. Епістолологія. Короткий історичний нарис. – К., 1998. – 52 с.
 3. Гирич І.Б., Ляхоцький В.П. Археографічне опрацювання епістолярної спадщини українських громадських і політичних діячів кінця XIX – першої третини ХХ ст. // Архіви України. – 1995. – № 4 – 6. – С. 81 – 88.
 4. Житецький І. З листування Костомарова // Україна. – 1925. – № 3. – С. 69.
 5. Забіяка І.М. Епістолярна спадщина В.П. Горленка як історико-культурологічне джерело: Дисерт. ... канд. іст. наук. – К., 1998.
 6. Історичне джерелознавство / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
 7. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
 8. Особові архівні фонди ІР НБУВ (Путівник) / О.С. Боляк, С.О. Булатова, Т.І. Воронкова та ін. – К., 2002. – 770 с.
 9. Старовойтенко І.М. Листування Є. Чикаленка як історичне джерело.: Дисерт. ... канд. іст. наук. – К., 2004.

В.Ю. Степенко

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ щодо СЕЛЯНСТВА СУМЩИНІ У 20 – 30 рр. ХХ ст.

Дослідженням політики радянської влади щодо сільського господарства кінця 20 рр. ХХ ст. займається багато науковців, істориків, та правовиків, які намагаються з'ясувати причини, які привели до голоду 1932 – 1933 рр. Однією з основних причин голоду є запровадження політики суцільної колективізації та проведення розкуркулення селянських господарств. Розкуркулення виступає в цій політиці як одна із форм терору на селі, до якого вдалася радянська влада. Актуальність вивчення цієї теми пояснюється не тільки тим, що стан розробки цього питання є недостатнім, але й тим, що правдивий аналіз уроків минулого допоможе розв'язати важливі проблеми сьогодення, а серед них і проблему сільської економіки. Перші оцінки соціально-економічних перетворень 20 – 30 рр. були дані по гарячим слідам подій. Однак перетворення, які здійснювались вожді ВКП(б), були елементом поточної політики, а тому не могли досліджуватися в аналітичному і узагальнюючому ракурсі. Нечисленні аналітичні праці були, як правило, проблемно-вузькими. З відкриттям архівів у другій половині 50 рр. з'являються серйозні історичні дослідження, на базі яких написана ця стаття.

У даній статті зроблено спробу систематизувати та проаналізувати процеси, що відбувалися в сільському господарстві в зазначеній період, у вигляді історичної розвідки регіонального масштабу.

Досвід хлібозаготівельних кампаній 1928 – 1929 рр., попри ганебний успіх, переконливо доводив небажання значних мас селянства добровільно принести себе в жертву грандіозним планам індустріалізації та стати безкорисливим постачальником хлібного золота державі. Стрімке зростання впродовж другої половини 1929 р. антирадянських виступів свідчило про поступове «сповзання» країни в прірву громадської непокори. Сталінське керівництво вирішило розрубити гордіїв вузол складних взаємовідносин між владою та селом: прискорити темпи колективізації та водночас нанести нищівний удар по селянському повстанському руху – позбавити його ініціативної основи – так званих куркульських елементів [3, 341].

Здійснюючи розроблену Й. Сталіним програму закріпачення селянства, партія на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р. проголосила курс на колективізацію сільського господарства. Посилювалися репресії проти сільськогосподарських підприємців та заможних господарів, яких більшовики називали куркулями. Про перехід від «політики обмеження експлуататорських тенденцій куркульства до політики ліквідації куркульства як класу» Й. Сталін заявив, виступаючи наприкінці грудня 1929 р. на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів. Однак минуло більше місяця, перш ніж ця широкомасштабна кампанія перейшла в площину реальних дій. 30 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) видав таємну постанову «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», що давала старт і містила розгорнуту програму наступу на куркулів [3, 341].

Куркульські господарства, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії. До першої віднесли «учасників і організаторів антирадянських виступів, терористичних актів», які мали бути «ізольовані» у тюрмах або концтаборах.

Друга група (родини господарів, віднесені до першої) підлягала засланню на Північ, Урал, до Сибіру, Казахстану або у віддалені райони місцевості, де проживали до цього покарані. Секретна інструкція від 12 лютого 1930 р. наказувала здійснити конфіскацію їхнього майна поступово, щоб це в часі збігалося з їх депортациєю.

Представників третьої категорії (loyalних) належало частково експропріювати і переселити з колгоспів в інші райони місцевості їхнього проживання – під урядовий контроль та із залученням до праці у «трудових загонах і колоніях, у лісах, на дорогах, для поліпшення якості земель» [5, 135].

Отже, проголошуючи лозунг «ліквідації куркульства як класу» на початку 1930 р., Й. Сталін декретував терористичні методи колективізації й викачування

хліба та грошей саме у трудового і найбіднішого селянства. Ряд фактів і згадок самовидців, членів репресованих родин і колишніх в'язнів радянських концтаборів свідчить про те, що репресії, розкуркулення й депортациі мільйонів українських селян, жертви голоду, що вибухнув у 1932 – 1933 рр., – усе це винесли, головним чином, найбідніші трудівники українського села [6, 120].

Але як саме це робилося, засвідчують документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та Управління України (ЦДАВО), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО), обласних державних архівах. Звернемось до деяких із них, які стосуються долі селян Сумщини.

Пропонуємо витяг із протоколу загальних зборів комнезаму Улянівської сільради, що відбулися 28 січня 1930 р. „Присутніх членів КНС 250 чоловік, голова зборів Маношенець, секретар Ільяшенко. Слухали: поточні справи. Чистка списків куркульських господарств. Ухвалили: означених глитаїв розкуркулити за 24 години після затвердження загальними зборами. Майно передати в безкоштовне користування артілям та СОЗу (товариство по спільному обробітку землі), а цих куркулів вислати за межі округи” [1, 26].

Далі йде список сімей куркулів Улянівської сільради. Повинні бути розкуркулені – 22, вислані за межі СОЗу – 14, за межі України – 7.

Витяг з іншого протоколу – засідання Улянівської сільради разом з активом 19 лютого того ж року: «Ухвалили: підтримати вимоги бідняцько-середняцьких мас про виселення за межі УСРР (так тоді писали – С.В.) 11 сімей куркулів та про розкуркулення 19 господарств. Прохати Вирівський райвиконком затвердити цю постанову» [1, 186-187].

Водночас такі акції проводились і в інших сільрадах району. Акт від 2 березня: «Ми, що нижче підписалися, комісія в складі Дятлова, Тютчева, Сірячинка, Онищенка в присутності виконавця Котенка склали цього акту в наступному: виконуючи постанову загальних зборів громади с. Миколаївки, зробили розкуркулення гр. с. Миколаївки Сірячинка Петра Давидовича. При розкуркуленні були вилучені такі речі: хата дерев'яна, крита соломою, 13 x 6 – 300 крб., хата така ж 10 x 6 – 150 крб., комора під залізом, дерев'яний сарай, підхат лісяний, саж дерев'яний, критий соломою, солома яра, полови кормова, корова ряба, свині білі англійські – 2, віялка «Українка», вівса – 13 мішків. Зазначене майно передане до Миколаївського СОЗу на схорону, всього майна на суму 1150 крб. 50 коп.» [1, 125].

Акції ретельно готовувалися, на кожного кандидата до розкуркулення в сільраді заздалегідь заповнювали спеціальну анкету, потім писалась приблизно

така характеристика: «Характеристика на жителя Сергієвської сільради Великоднього Олександра Миколайовича. До революції забезпеченість землею була незначна. Його батько мав зв'язок з поміщиками, орендував рибну водойму. Возив по селах рибу, продавав.

За Радянської влади мав молотарку, круподерню, просорушку... Зараз майно продане, за винятком хати» [1, 58].

Як бачимо, з чоловіком вмить вчинили розправу, майно його встигли продати. Грішний він перед властями тим, що його батько до революції, маючи обмаль землі та аби з чого-небудь жити, орендував у поміщика ставок, ловив там рибу і продавав. А після революції син, одержавши від Радянської влади землю, не лінувався, не пропивав, надбав кінну молотарку, злагодив потрібну людям просорушку і круподерню.

Після характеристики була так звана «звірка» на зразок такої: «Цим Улянівська сільрада свідчить, що гр-н с. Улянівка Нижнichenko Андрій Камстратович є дійсно куркуль, що мав з батьком до революції 25 десятин землі, 2 коней, 2 корови, користувався найманою працею, мав складні сільськогосподарські машини, чим і впливав економічно на бідноту».

Згодом наставав опис майна й торговий лист про його розпродаж.

Були і такі документи: Заява Улянівського активу щодо проведення колективізації Сумським окружним виконавчим комітетом: «...считаем, наш долг перед государством – работать, расчищать место для великого здания, в котором будут жить наши потомки, т.к. мы поставлены в необходимость работать для будущего, потому что плоды наших начинаний могут созреть через несколько лет, а цель нашей работы – дать возвышенность, невзирая на то, что эта возвышенность предоставляет нам слабое утешение в жизненных передрязгах... Зато наши «потомки» будут жить в своё удовольствие» [1, 53].

Автори заяви твердо переконані: майбутнє благоденство своє і своїх нащадків можна будувати на нещасті інших. Виганяти з рідної хати дев'яносторічну бабусю, викидати з колиски на мороз шестимісячну дитину – це все «жизненные передрязги».

Заява багатослівна, а зводиться все до висловлення обурення на райвиконком і окрвиконком: чому не затвердили розкуркулення Бражника Івана Миколайовича і Долі Єгора Микитовича.

І хоч «Правда» від 15 січня 1930 р. і доводила, що «кожний чесний колгоспник уникає куркуля, коли бачить його на відстані», це було видаванням бажаного за дійсне. Багато джерел свідчить про те, що люди намагалися допомагати «куркулям». Значна кількість незаможників і середняків виступали

проти розкуркулювання, відмовлялися голосувати за нього, переховували «куркульське» майно й попереджали «куркулів» про обшуки.

Наприклад, селянина-бідняка виключили з партії і заслали, як «куркульського прихильника», тільки за те, що він поховав свого брата «куркуля», якого розстріляли (той опирався депортациєю). Газета «Більшовик» писала про одного селянина, який, захищаючи іншого, заявив: «Якщо його друга наміряються розкуркулити, то те саме треба вчинити і з ним, оскільки їхні господарства однакові за розмірами». Йому наказали викласти це письмово, а тоді також розкуркулили [5, 178].

3 лютого 1930 р. на позачерговому засіданні президії Ямпільського райвиконкому була прийнята постанова, один з пунктів якої зазначав: «В селах суцільної колективізації (а таких було 6 на район), аби не допустити розбазарювання майна куркульськими господарствами, сільрадам взяти на облік, простежити, аби ці куркульські господарства в жодному разі не знищували своє майно» [2, 15]. Наступного дня райвиконкомом було розглянуто кілька актів Ямпільської, Шатринської, Імшанської сільських рад про опис майна «куркулів» за продаж корів зі своїх власних господарств.

Наведені факти лише конкретизують загальну картину нищення трудового селянства в Україні.

Перша хвиля розкуркулення, що тривала в Україні з кінця січня до початку березня 1930 р., охопила 309 із 568 районів республіки з населенням 2 млн. 524 селянських дворів. За цей час були позбавлені майна приблизно 2,5% загальної кількості селянських дворів (61 тис. 887 господарств) [7, 147].

Восени 1930 р. почалась нова кампанія колективізації у районах, де вже відбулося розкуркулення, знову на порядок денний винесено питання «ліквідації куркуля як класу». На роль куркуля властям доводилося підшукувати все нові кандидатури вже з числа більш заможних селян. Забезпечити життя розкуркулених на місці виявилося не такою легкою справою: бракувало коштів на будівництво спеціальних поселень за межами колгоспних масивів. Проблему розв'язали найпростішим способом: усіх почали виселяти на Північ. За 1930 р. з України було депортовано не менше 75 тис. сімей, а до середини 1931 р. – ще 23,5 тисяч.

Усього було експропрійовано до 200 тис. селянських господарств шляхом продажу майна з торгів за невиконання «зобов'язань» із хлібозаготівлі, за несплату репресивних дуже завищених податків, за немотивований забій власної худоби, а найчастіше – через внесення до списків на розкуркулення. Загалом у 1928 – 1931 рр. зникло 352 тис. господарств. Не маючи можливості

прийняти новий порядок, селяни самі розпродували своє майно, кидали землю, виїздили на новобудови.

Ужитих владою заходів явно не вистачило, щоб, з одного боку, в масовому масштабі привернути селянство на бік радянської влади, а з іншого – ізолювати «класового ворога». Навпаки, основна частина селян вороже ставилася до політики партії і у своєму опорі застосовувала всі досяжні засоби [3, 357].

Заходи проти куркульства зачепили значну частину середняків. Виступаючи на XI з'їзді КП(б)У в червні 1930 р. С.В. Косюор визнав, що «на Україні немає жодного округу чи району, де проводили розкуркулення і не зачепили так чи інакше середняка» [4, 31].

Починаючи з 1928 р., надходять повідомлення про грабунки, випадки громадської непокори й опору владі, бунти, а також численні напади на партійних та інших активістів, зростає кількість зареєстрованих «куркульських терористичних актів».

До кінця березня 1930 р. карально-репресивними та політико-ідеологічними засобами сталінському керівництву все ж таки вдалося опанувати ситуацію в українському селі. Про жорстокий характер протистоянь між владою і селянами свідчили численні втрати з обох сторін: з 20 лютого по 1 квітня 1930 р. в 33 округах України було вбито 46, поранено 84, побито 763 представників радянської влади. Водночас у ході зіткнень з військами загинуло 90 селян, 177 було поранено, 105 побито [3, 357].

Звичайно, декларування принципу добровільності проведення колективізації, призупинення в 7 прикордонних округах України масового виселення «куркульських сімей», демонстративне покарання ряду відповідальних партійних керівників за «перегиби» та інше, не могли не сприйматись багатьма селянами як доказ перемоги у боротьбі за свої права. Але насправді це не відповідало дійсності. Усі ці поступки носили тимчасовий характер. У черговий раз, переконавшись у неможливості добровільним шляхом соціалізувати селян та усвідомивши пряму небезпеку для себе з боку «дрібнобуржуазної селянської стихії», сталінський режим обрав більш дієвий спосіб упокорення села, вдавшись до терору голодом.

Джерела та література

1. Державний архів Сумської області (ДАСО) – ФР. – 1192. – Оп.1. – Спр. 4.
2. ДАСО. – ФР. – 2308. – Оп.1. – Спр. 262.
3. Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.; Нью-Йорк: М.П. Коць, 2003. – 596 с.
4. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / За ред. Ф.М. Рудич. – К.: Політ. літ. України, 1990. – 281 с.

-
- 5. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993. – 382 с.
 - 6. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). – К.: Смолоскип, 1995. – 120 с.
 - 7. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.). – К.: Наукова думка, 1999. – 356 с.
 - 8. Смерть смерть подолати. Голодомор в Україні 1932 – 1933 / За ред. П.П. Панченко. – К.: Україна, 2003. – С. 224.

В.В. Турков

ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ СТРАТЕГІЇ СРСР НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1944 – 1945 рр.)

Питання про возз'єднання Закарпаття з УРСР в українській радянській історіографії висвітлювалося досить тенденційно. У багатьох наукових виданнях процес приєднання розглядався як повна свобода волевиявлення, «яка була забезпечена народним масам після вигнання окупантів». Міжнародний аспект цього процесу було визначено як мудру зовнішню політику уряду Союзу РСР, коли «було досягнуто дружньої угоди з Чехословацькою Республікою, підписаної в Москві 29 червня 1945 р.» [2, 525].

Звичайно, що в сучасних умовах, коли були введені в обіг документи з раніше закритих спецфондів колишніх радянських архівів, стало можливим дати більш виважену оцінку процесу “возз'єднання” і зовнішньополітичної стратегії Москви з цього питання.

Слід відзначити, що загальні контури стратегії щодо Закарпатської України вироблялися ще на початку 1944 р. Зокрема керівник Комісії Народного комісаріату іноземних справ (НКІС) СРСР з відшкодування збитків, що були нанесені Радянському Союзу гітлерівською Німеччиною та її союзниками, І.М. Майський у доповідній записці народному комісару іноземних справ В.М. Молотову від 10 січня 1944 р. з питань майбутнього миру та післявоєнного устрою пропонував: «...необходимо, прежде всего, чтобы СССР вышел из нынешней войны с выгодными стратегическими границами. В основу этих границ должны быть положены границы СССР в 1941 году. Это не исключает, конечно, возможности частичной модификации данных границ... в зависимости от нашей выгоды или необходимости считаться с политикой США и Англии» [9, 24].

Враховуючи зазначені рекомендації, вище керівництво Радянського Союзу здійснило низку практичних заходів щодо реалізації своєї політики на території Чехословаччини та Закарпатської України. 8 травня 1944 р. у Лондоні була підписана Угода про відносини між радянським головнокомандуючим і Чехословацькою адміністрацією, яка вступала в силу після визволення цієї

території від німецьких військ. З боку СРСР угоду підписав радянський посол при союзних урядах у Лондоні В.З. Лебедев, а з іншої сторони – статс-секретар чехословацького МЗС Г. Ріпка [3, 29].

Підписана угода сприяла активізації дій перед початком визволення чехословацької території. Москва була зацікавлена у розгортанні на цих землях партизанського руху під радянським контролем.

Для виконання цього завдання було вирішено залучати український штаб партизанського руху (УШПР) та його представництва при Військових радах фронтів. Так, представництво УШПР при Військовій раді 1-го українського фронту отримало завдання посилити діючу на території Чехословаччини партизанську групу Г.Т. Мельникова та передислокувати в район Прешова групу Л.Є. Беренштейна, організувати на їх базі площацки для прийому нових загонів та груп. Перед представництвом УШПР при 2-му Українському фронті було поставлено завдання про виведення в райони Рахова та Ужгорода партизанських загонів під командуванням П.Г. Саложинського В.К. Циганкова, а також виокремити для самостійних дій у цих районах мобільні загони чисельністю 75 – 100 чоловік із з'єднань М.І. Шукаєва та В.М. Макарова [4, 282].

Із травня по жовтень 1944 р. на територію Закарпатської України було переправлено 262 досвідчених народних месників. Організаторські групи, що складалися із 15 – 20 чоловік, включали, як правило, кількох українців. У червні-вересні 1944 р. у Закарпатті діяли загони під командуванням І. Косіка, В. Лаврова, Г. Маслова, С. Сонілкова, А. Танка, В. Русіна, В. Буянова, В. Хоменка, В. Магоріти. Партизани встановили контакти із п'ятьма підпільними комуністичними організаціями, що нараховували 720 чоловік. Бойові операції велися в районах Вел. Березнова, Перечина, Ужгорода, Мукачева, Сваляви [8, 417].

Крім того, свої диверсійні та розвідувальні групи на територію Закарпаття направляло радянське командування та НКВС. Керівництво партизанськими загонами здійснювали кадрові офіцери Червоної Армії. Чехословацький емігрантський уряд не мав впливу на партизанський рух [4, 30].

9 вересня 1944 р. розпочалась Карпато-Ужгородська операція 4-го Українського фронту, яка повинна була розгромити німецькі війська у Східних Карпатах та вийти в район Ужгород – Мукачеве – Чоп. Війська фронту, подолав 9 жовтня 1944 р. Головний Карпатський хребет, просунули вглиб території Чехословаччини від 20 до 50 км. 23 жовтня частини радянських військ визволили м. Хуст, 26 жовтня визволили м. Мукачеве, а 28 жовтня – Ужгород. У ході двух місячних запеклих боїв радянські війська втратили вбитими і пораненими 90 тис.

солдат та офіцерів, а 1-й чехословацький армійський корпус під командуванням генерала Л. Свободи – до 6,5 тис. військовослужбовців [1, 359].

На визволеній території радянська сторона, не узгоджуючи своїх дій з чехословацьким еміграційним урядом, почала проводити мобілізацію в Червону Армію. Дії Москви знайшли своє відображення у звітах військових формувань, що знаходилися на території Закарпаття. Так, у звіті про бойову діяльність військ з охорони тилу 4-го Українського фронту за листопад 1944 р. було відзначено: «... Молодёжь русской и украинской национальности с огромным подземом и воодушевлением идёт добровольно в ряды Красной Армии. Так, за первые три дня записалось и принято в Красную Армию 5 тыс. добровольцев...» [6, 591]. Наприкінці 1944 р. на території Закарпатської України діяло 520 пунктів набору добровольців, які охоплювали 640 населених пунктів краю. У лави Червоної Армії було мобілізовано 15-16 тис. чоловік [4, 33].

Поповненню лав Червоної Армії сприяли, безумовно, місцеві комуністи, що вийшли з підпілля. Вони очолювали місцеві національні комітети, які виникали на визволеній території.

Роль місцевих комуністів була відзначена в матеріалах, що були підготовлені для керівника відділу міжнародної інформації ЦК ВКП(б) Г. Дімітрова у січні 1945 р. Зокрема у цьому документі йшлося: «Коммунистическая партия является единственной политической партией на территории Закарпатской Украины, которая сохранилась организационно как единое целое. Коммунистическая партия в своей практической работе с первого дня освобождения Закарпатской Украины от немецко-фашистских захватчиков проявила себя как руководящая и организующая сила народного движения за создание новой народной власти» [4, 33].

19 листопада у залі місцевого театру м. Мукачеве розпочала роботу перша конференція компартії Закарпатської України. На конференції були присутні 294 делегата і 124 гостя. Цей форум комуністів Закарпаття прийняв резолюцію «Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною».

Конференція направила листа Й. Сталіну, в якому йшлося: « Только Вы, Иосиф Виссарионович, только украинский и русский народы могут понять наши чувства и наши стремления ... Верните нас в лоно нашей матери-родины – Украинской державы. Народ наш вечно будет благодарен Вам за эту помощь» [4, 34].

На конференції було обрано Центральний комітет КПЗУ, що складався із 24 чоловік. У керівництво КПЗУ увійшли як місцеві комуністи, так і ті, хто прибув із СРСР. Саме вони розпочали організовувати роботу КПЗУ щодо

приєднання до Радянського Союзу території Закарпатської України. На зборах одночасно із виборами місцевих національних комітетів приймалися і резолюції про включення Закарпаття до складу СРСР. У цей процес активно включилася комуністична газета «Закарпатська правда».

На зборах і мітингах, що приймали резолюції про приєднання Закарпатської України до Радянського Союзу, одночасно виносилися рішення про вихід краю зі складу Чехословаччини.

26 листопада 1944 р. Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, що зібрався в Мукачеве, обрав Народну раду Закарпатської України (НРЗУ). Кількість обраних членів Ради становила 17 чоловік, але 10 із них були комуністами. Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України постановив:

«1. Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини.

2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки...

4. Уповноважити і зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною» [5, 263].

Слід відзначити, що роботою з'їзду керували представники політичних органів радянської армії: Мехліс, Л. Брежнєв, І. Тюльпанов, А. Чеканюк, А. Тканко [4, 37].

Після закінчення з'їзду НРЗУ видала декрети про державний гімн і державний прапор Закарпатської України: ними стали гімн і прапор Радянського Союзу. На прапорі був написаний лозунг такого змісту: «Да здравствует воссоединение Закарпатской Украины с Советской Украиной!». Згідно з постановою Ради, кожний номер газети, що виходила на території Закарпаття, повинен був мати той же розум [4, 38].

Постановою НРЗУ від 5 грудня 1944 р. в якості її місця розташування було визначено Ужгород.

Рада прийняла низку декретів, які стосувалися наділення безземельних селян землею, робітників лісом, паливом, про скасування надписів на німецькій мові в суспільних місцях, переход власності Угорського королівства та Чехословаччини у власність Закарпатської України, створення вищих навчальних закладів Закарпатської України, націоналізацію заводів виробництва спирту та алкогольної продукції.

5 грудня 1944 р. НЗРУ прийняла постанову про припинення зв'язків народних комітетів Західної України з уповноваженими уряду Чехословацької республіки [3, 38].

В Москву була направлена делегація духівництва Православної Мукачевсько-Прешовської Єпархії з проханням підтримати клопотання перед Священим Синодом Сербської Православної Церкви про передачу Єпархії в канонічне підпорядкування Московській Патріархії 13 грудня 1944 р. делегація вилетіла в Київ, де відбулася зустріч із екзархом України, митрополітом Київським і Галицьким Іоаном. Слід відзначити, що невідомо, де і коли була реалізована ця пропозиція, але ясно, що з точки зору політики щодо церкви питання про приєднання Закарпаття до СРСР було детально обмірковано [4, 39].

9 грудня 1944 р. НРЗУ видала постанову про припинення мобілізації в чехословацьку армію і підтримки вербування добровольців у Червону Армію.

Декретом Ради від 18 грудня 1944 р. створювався Спеціальний суд НРЗУ «для борьби с врагами нашего народа». Ця судова установа мала широкі повноваження, зокрема могла застосовувати тюремне ув'язнення терміном до 10 років та розстріл із конфіскацією майна.

На території Закарпаття впроваджувався у життя декрет про землю. До березня 1945 р. було конфісковано і передано у власність малоземельних селян 270 тис. га землі. До середини березня 1945 р. було наділено земельними угіддями 21080 селянських сімей. Установлювалась норма землеволодіння – 40 – 50 га. Залишки земель підлягали конфіскації [4, 40].

Навесні 1945 р. розпочали роботу 250 націоналізованих підприємств. У власність держави перейшли всі банківські установи. Було також створено Народний банк Закарпатської України.

Аналіз вищезазначених економічних заходів свідчить, що задовго до приєднання даної території до складу СРСР вона була інтегрована в систему соціалістичного господарства.

До політичної боротьби на Закарпатті була залучена і молодь. 17 грудня 1944 р. в Мукачеве відкрився 1-й з'їзд Союзу молоді Закарпатської України (ЗМЗУ). У його роботі взяли участь 552 делегата від 12 місцевих союзів і 210 запрошених гостей. Зазначимо, що організаційні положення Союзу співпадали з Уставом ВЛКСМ. До травня 1945 р. Союз налічував 10 тис. членів [4, 40].

Комуністи виступили ініціаторами створення единого профспілкового руху на території Закарпаття. Наприкінці травня 1945 р., згідно з довідкою Відділу міжнародної інформації ЦК ВКП(б), профспілкові організації були у всіх районах краю і виконували «такую же роль, как и профсоюзы в Советской стране» [4, 40].

Отже, у даній ситуації правлячі кола Чехословаччини стали заручниками ситуації, що реально склалася. Чехословацька адміністрація, відповідно до травневої угоди із СРСР та визнання країни в домюнхенських кордонах, виходила з того, що Закарпаття є складовою частиною ЧСР. Але Народна Рада, спираючись на волю більшості населення, вела політику приєднання цієї території до складу СРСР. Усі спроби чехословацького керівництва, зокрема особисто Бенеша, вирішити це питання на свою користь закінчилися безрезультатно. До програми першого уряду Національного фронту чехів і словаків, що була сформована в Москві, було внесено пункт: «Правительство будет заботиться о том, чтобы как можно скорее был решен вопрос Закарпатской Украины, поставленный самим населением этой области. Правительство желает, чтобы этот вопрос был решен согласно демократическому волеизъявлению народа Закарпатской Украины, в духе полной дружбы между Чехословакией и Советским Союзом» [4, 47].

Через півтора місяці, коли Чехословаччина була визволена від німецьких військ, цей пункт програми було виконано.

29 червня 1945 р. у Москві було підписано радянсько-чехословацький договір про Закарпатську Україну. У договорі було записано: «Закарпатська Україна, яка на основі Договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермені, увійшла як автономна одиниця в рамки Чехословацької Республіки, возв'єднується, згідно з бажанням, проявленим населенням Закарпатської України, і на основі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, із своєю споконвічною батьківщиною – Україною та включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки».

«Кордони між Словаччиною та Закарпатською Україною, які існували на день 29-го вересня 1938 року, стають кордонами між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою». Приєднана до України територія, яка стала Закарпатською областю УРСР, становила 12,9 тис. км² і мала 0,9 млн. населення. На цьому остаточне формування північно-західного державного кордону закінчилося. Загальна площа території УРСР досягла 577 тис. км² [7, 557].

Таким чином, завершилися зовнішньополітичні заходи сталінського керівництва, які були пов’язані з підготовкою приєднання Закарпаття до складу Радянського Союзу.

Джерела та література

1. Всемирная история: Итоги Второй мировой войны / А.И. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Мн., 2000.
2. Історія Української РСР: У 2-х т. / Ред. колегія: П.П. Гудзенко, І.М. Мельникова, Л.В. Олійник та ін. – К., 1967. – Т. 2.

3. Курас И.Ф., Кентий А.Ф. Штаб непокорённых: (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – К., 1988.
4. Марьина В.В. К событиям в Подкарпатской Руси (Закарпатской Украине) осенью 1944 – зимой 1945 года // Славяноведение. – 2001. – № 3. – С. 27 – 48.
5. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / Упор.: М.І. Панчук, І.Л. Гошулян, С.С. Діброва та ін. – К., 1994.
6. Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сборник документов / Под ред. П.И. Зырякова – М., 1968.
7. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – К., 2003. – Т.4: Україна у Другій світовій війні, 1939 – 1945.
8. Пушкаш А.И. Венгрия в годы Второй мировой войны. – М., 1966.
9. Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953. В 2-х тт. Документы. / Отв. ред. Т.В. Волокитина – М., 1999. – Т. 1. 1944–1948.

О.В. Шрамченко

РОЗВИТОК ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У контексті національного і культурного відродження України особливої актуальності набувають питання вивчення історії рідного краю, залучення широких верств населення до пізнання величезної історико-культурної спадщини, зростання національної свідомості громадян, піднесення їх духовності.

Ідея необхідності вивчення рідного краю та використання краєзнавчих матеріалів у процесі навчання була обґрунтована у працях видатного чеського педагога Я.А. Коменського. У першій половині ХХ ст. на позитивну роль краєзнавства у вихованні дітей вказували українські вчені і педагоги Г. Ващенко, В. Геринович, О. Духнович, А. Макаренко, М. Мостовий, О. Музиченко, С. Рудницький, С. Русова, В. Сухомлинський і К. Ушинський.

Теоретико-методичні засади освітнього краєзнавства висвітлені у працях Я. Жупанського, П. Корнєєва, М. Костриці, І. Мельничука, І. Пруса, А. Сиротенко, К. Строєва, Є. Шиповича та інших.

Розвиток сучасного краєзнавства висвітлюється у працях Ю. Данилюк, П. Іванова, Б. Ковбаси, П. Кузіна, О. Савчука, В. Семешук, А. Сиротенко, К. Строєва, О. Тімець, П. Троњка та інших дослідників-краєзнавців.

Мета даного дослідження – подати обґрунтований аналіз процесу розвитку шкільного краєзнавства в Україні. Відповідно до мети поставлені такі завдання:

- визначити етапи еволюції шкільного краєзнавства;
- установити суспільно-політичні та науково-педагогічні особливості розвитку шкільного краєзнавства на різних етапах.

У поняття «краєзнавство» входить сукупність наукових дисциплін спрямованих на комплексне дослідження краю, складова частина історичної науки та великий громадський рух [14, 5]. Увібралши значний потенціал різних наук, краєзнавство вивчає історію окремих регіонів з урахуванням їх локальних відмінностей, географію, літературу, мистецтво, етнографію з пізнавальною, науковою, навчально-виховною і практичною метою [12, 30]. У сучасному розумінні краєзнавство визначається як освітньо-виховна робота, яка полягає у всебічному вивченні на уроках і в позакласній роботі частини країни (області, району, міста тощо).

Передумови застосування краєзнавства у виховному процесі мають свої витоки, історію становлення і розвитку. Зародження наукового підходу до ідей застосування краєзнавства в освіті мали праці видатного чеського педагога-гуманіста і просвітителя XVI ст. Яна Амоса Коменського. Він розмірковуючи над змістом освіти, зауважував, що дитина повинна пізнати насамперед те, що «...простягається перед нею при спогляданні цього дивовижного видовища світу...» [7, 96].

В Україні, на думку сучасної дослідниці В. Бенедюк, становлення шкільного краєзнавства починається ще за часів Київської Русі: підлітки залучались до ремесел і домашньої роботи, вивчали побут, культуру рідного краю, видовий склад та особливості місцевої флори і фауни. Формування краєзнавчих понять нерозривно пов'язувалось з образним розкриттям історичних подій, географічних та етнографічних особливостей рідного краю [2, 30].

У XVI – XVII ст. у братських школах південно-західної Русі широко пропагувались краєзнавчі ідеї. Навчальні посібники того часу були насычені фактами про історичні події, етнографію, географічні особливості рідного краю. З метою засвоєння учнями елементів природничих знань проводилися спостереження за погодними умовами, сезонними змінами в природі. Усе це поєднувалося з дослідженням навколишнього середовища [9, 130].

Одне з чільних місць у краєзнавчо-педагогічній спадщині належить українській козацькій педагогіці, головна мета якої – формування козака-лицаря з українською національною свідомістю. Головне місце в навчальних закладах відводилося ідеям і засобам народної педагогіки, українознавства і краєзнавства. Усі вихованці разом з батьками, педагогами дбали про використання народних традицій, звичаїв, обрядів; досліджували особливості рідного краю; навчалися військової справи, зокрема орієнтуватись на місцевості, складати її прості плани тощо [2, 29].

Подальшому становленню краєзнавства сприяло запровадження викладання географії в школах (початок XVIII ст.). Починаючи з другої половини XVIII ст., у педагогічній думці України з'являються філософські узагальнення Г. Сковороди, в яких він висловлює певні погляди на проблеми виховання. Відстоюючи народність виховання та критикуючи схоластичну школу, Г. Сковорода важливою умовою свідомого і кращого засвоєння знань вважав безпосередній показ учням предметів і явищ суспільного життя рідного краю. Він наполегливо піклувався, щоб ознайомлювали учнів з історичними місцями, пам'ятками культури рідного краю, вимагав вивчення усної народної творчості [2, 30].

У другій половині XIX ст. важливу роль у поповненні даних про рідний край відіграли Кирило-Мефодіївське братство (1845 – 1847 pp.), «Російське географічне товариство» (1845 р), до якого залучалось і місцеве населення. Основними напрямами їх роботи було збирання стародавніх книг, рукописів, усного фольклору. У цей час особливо виразно простежується тенденція до використання краєзнавства і організації пошукової діяльності в установах освіти. І це зрозуміло, адже розвиток господарства того часу вимагав відомостей про стан економіки, торгівлі, освіти в кожній губернії, повіті, волості України. Виникла необхідність регулярного збору обширної статистичної інформації, відомостей про природу, історію, фольклор, етнографію. У цей час різні аспекти життя свого краю досліджують учителі гімназій, вчені, краєзнавці. Цю роботу спрямовують Імператорське географічне товариство і товариства природодослідників.

Краєзнавство як наука і громадсько-культурний рух набуває активного розвитку із середини XIX ст. Як зауважує В.П. Іванов [6, 112], в європейській педагогіці краєзнавство було відоме як навчальний предмет, а його ідеї набули поширення в Росії і були розвинуті Д. Семеновим, Н. Бунаковим та іншими вченими і просвітителями.

Інтенсивною розробкою питань з краєзнавства, яке в ті часи називалось родинознавством і батьківщинознавством, у 60 рр. XIX ст. займались видатні педагоги К. Ушинський і Н. Вессель, які були авторами перших методичних посібників з предмета.

У педагогічних працях К.Д. Ушинського здійснено найбільш повне теоретичне обґрунтування краєзнавчого підходу у навчанні та вихованні учнів. Він зазначав, що дитину треба привчати знаходити цікаве в тому, що її постійно і скрізь оточує, розвивати бажання пізнати свою місцевість, як «...здібність надзвичайно корисну і у навчанні, і у практичному житті» [15, 83].

На території України краєзнавству у XIX ст. приділяли багато уваги вчені, письменники, дослідники, зокрема Т. Шевченко, П. Куліш, А. Метлинський, Я. Маркович і В. Полетика.

У 1872 – 1878 рр. була проведена етнографічно-статистична експедиція П. Чубинського, яка започаткувала систематичну краєзнавчу роботу в Україні.

Значну роль у розвитку краєзнавства на Західній Україні відіграла організація «Руська трійця». Під час народознавчих мандрівок учасники «Руської трійці» вивчали ремесла і архітектуру, одяг і господарство, торгівлю і релігію, розшифровували рукописні книги та давні документи, вивчаючи за допомогою цього історію і розповідаючи про неї сучасникам.

Носієм нових педагогічних ідей в галузі виховання на західноукраїнських землях у XIX ст. був О.В. Духнович. Спираючись на зарубіжний педагогічний досвід, він відстоював ідею народності школи, зближення навчання з життям, запровадження елементів краєзнавства в навчальний процес [8].

На початку ХХ ст. ідеї виховання засобами краєзнавства були зафіксовані у рішеннях з'їздів народної освіти, на яких педагоги робили доповіді про зближення шкіл із життям через внесення краєзнавчих знань у навчальні програми [3, 10]. У цей час активним прихильником краєзнавства як засобу виховання виступає С. Русова. У 1911 р. вона видає підручник «Початкова географія», який став першою спробою створення систематизованої навчальної книги з цього предмета. Краєзнавча робота, на думку С.Ф. Русової, розкриває широкі можливості для виховання у дітей та молоді національних почуттів, а також виступає ефективним засобом всебічного розвитку особистості, сприяє зв'язку теоретичних знань із навколишньою дійсністю. Саме краєзнавча діяльність дає можливість бачити «сучасне життя не як щось одіране, випадкове, а як частину чогось великого, суцільного, що має зв'язок із майбутнім» [9, 130].

Проблему краєзнавчого вивчення особливостей конкретної території досліджували і гуртки товариства «Просвіта», які створювалися в Україні в 1905 – 1907 рр. У статуті товариства йшлося про піднесення культурного рівня і етнографічного добробуту населення України, організацію бібліотек, шкіл, поширення знань про свій край, його історію, фольклор. Таким чином, на початок ХХ ст. завершується етап становлення шкільного краєзнавства.

Під час національно-культурного відродження у 1917 – 1920 рр. зрос інтерес до пізнання своєї історії, духовних і матеріальних багатств рідного краю. На необхідність дослідження саме місцевості свого краю вказував М.С. Грушевський: «Між завданнями і обов'язками цивілізованої держави звичайно враховується також і збереження та роблення доступними для досвіду й вивчення культурних

цінностей, які служать і можуть послужити до пізнання краю та його людності. Потрібні музеї зразків природних багатств краю, історичних споминів...» [11, 57].

На початку 20 рр. Наркомат освіти України відводив краєзнавству важливу роль в освітньо-виховному процесі. У 1921 р. краєзнавство було введено до переліку обов'язкових навчальних дисциплін і, у першу чергу, до географії, де учні, починаючи з четвертого класу, «...вивчали своє село (місто), повіт, губернію, а наприкінці карту України» [1, 78].

Краєзнавство у 20 – на початку 30-х рр. стало основою навчально-виховного процесу. На першому концентрі воно виступало основним дидактичним матеріалом, а на другому використовувалося як метод навчання.

У 1925 р. у Харкові була проведена I Всеукраїнська краєзнавча конференція, на якій було утворено державний централізований орган – Український комітет краєзнавства. Серед фундаторів і активістів Українського комітету краєзнавства були відомі діячі української науки та культури Д. Багалій, Д. Яворницький, В. Геринович, М. Криворотченко, Б. Пилипенко, С. Рудницький, М. Шарлемань, М. Яворницький, О. Яната. Вони вважали, що саме під час шкільного навчання повинні закладатись основи вмінь вивчати особливості рідного краю [11, 59]. Значну увагу краєзнавчій освіті у цей період приділяли: Ф. Ернст, А. Макаренко, М. Макаренко, П. Постоєва, П. Сапухіна [4].

Отже, 20 – початок 30-х рр. були етапом найбільшого піднесення шкільного краєзнавства.

У 30 – 50-х рр. краєзнавство в Україні та інших республіках розвивалось досить складно і суперечливо. Незважаючи на значні досягнення в галузі наукового і шкільного краєзнавства, до кінця 30 рр. масовий краєзнавчий рух пішов на спад.

У другій половині 30-х рр. наукове краєзнавство зазнає значних утисків: у 1937 р. ліквідовується краєзнавча комісія при ВУАН і її місцеві організації, закривається журнал «Краєзнавство», а вивчення рідного краю в середніх школах було виведено за межі навчального процесу. Дослідженням довкілля займаються лише поодинокі ентузіасти-аматори [11, 59].

У Західній Україні вивчення рідного краю тісно пов'язувалося із національним вихованням молоді завдяки таким об'єднанням, як «Сокіл», «Пласт», «Луг», «Сум». У цей час у Львові відбувався Перший педагогічний конгрес, учасники якого висловлювали думки про цілісність національного виховання. Щоб наповнити його конкретним змістом, зазначалось в резолюціях конгресу, «...треба плекати знання рідної духовної і матеріальної культури,

розвивати ідею української духовної і культурної свободи, виховувати любов до рідного краю» [5, 47].

Таким чином, у 30-х рр. починається етап занепаду шкільного краєзнавства, який ще більше поглиблюється в період фашистської окупації.

На рубежі 40 – 50 рр. у педагогічній науці України з'являються перші наукові праці українського педагога В. Сухомлинського, у яких визначалося, що учень, щоб стати справжньою людиною, патріотом, повинен разом із вихователем пройти шлях від «...почуття прив'язаності до рідного куточка до розуміння історичних долів народів» [9, 141]. Завдяки діяльності Василя Олександровича та його послідовників починається етап відродження шкільного краєзнавчого руху.

У 1960 – 1980-х рр. найінтенсивніше краєзнавча робота велася у формі екскурсійно-туристичної діяльності. Краєзнавчі експедиції досліджували територію за такими напрямами: місця бойової слави, географія, історія, екологія краю та інше. Таким чином, виконувався державний закон «Про зв'язок школи з життям» (1958 р.) [10, 59].Хоча тогочасна робота краєзнавців була заполітизована, але, незважаючи на це, їх досвід посідає значне місце у розвитку краєзнавчої науки.

У 80-х рр. опубліковані праці з методики організації краєзнавчих досліджень (М. Костриця), туристично-краєзнавчої роботи (М. Крачилло), розвитку краєзнавчої освіти (В. Біленкін, В. Левін). Акцент у ці роки робився на розвиток шкільного краєзнавства передусім у позакласній роботі.

Із набуттям Україною незалежності розпочинається етап всебічного оновлення краєзнавчої справи, появи великої кількості регіональних досліджень [13, 84]. Активізувалася робота наукових, громадських, освітніх організацій і товариств, що культивують краєзнавчу справу. Авангардну роль у розвитку вивчення довкілля займає Всеукраїнська спілка краєзнавців.

Загалом бурхливий розвиток краєзнавчого руху привів до його подальшої демократизації та розгортання на нових організаційних засадах і формах діяльності, консолідації, координації і вдосконалення. Особливо важливо те, що вивчення рідного краю на сучасному етапі увібрало весь набутий попередній досвід науково-попушкової роботи та звільнилося від ідеологічних догм [13, 85].

Краєзнавчими осередками на сьогодні є наукові установи, школи, позашкільні заклади, музеї тощо. Варто зазначити, що важливою тенденцією розвитку краєзнавства на сучасному етапі є дедалі більше виокремлення його в особливу наукову галузь.

Таким чином, у розвитку шкільного краєзнавства нами виділено такі етапи, що мали свої особливості і суперечності: 1) становлення (ІХ – початок ХХ ст.); 2)

піднесення (20 – початок 30 рр. ХХ ст.); 3) занепад (30 – 50 рр. ХХ ст.); 4) відродження (60 – 80 рр. ХХ ст.); 5) оновлення (90 рр. ХХ – початок ХХІ ст.).

Особливістю краєзнавства є його непересічне значення: в усі часи науковці, педагоги, школярі та інші верстви населення звертались до матеріальних і духовних скарбів рідного краю, до його історії і культури, в яких зосереджений могутній виховний потенціал кращих рис особистості. На сучасному етапі краєзнавча робота виступає потужним засобом підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Всебічне вивчення природних, соціально-економічних умов та історичних особливостей рідного краю виступає як один із найбільш дієвих інструментів всебічного розвитку особистості, формування активної життєвої позиції молоді на ґрунті поліспектного сприйняття ними змісту національної ідеї, підвищує інтерес і глибину розуміння навчального предмета, сприяє міцному і усвідомленому засвоєнню основ наук, формуванню світогляду, вихованню високих загальнолюдських гуманістичних якостей, почуття громадянського обов’язку і відповідальності перед суспільством.

Література

1. Бабенко Л.Л. Школа і краєзнавство в Україні в 20-х – на початку 30-х років // Історичне краєзнавство і культура. – Харків – Київ: Рідний край, 1997. – С. 81 – 86.
2. Бенедюк В. Краєзнавчий принцип навчання: історичний аспект // Географія та основи економіки в школі. – 1998. – № 1. – С.28 – 31.
3. Березовська Л.Д. Проблема реформування шкільної освіти у працях українських педагогів 1917 – 1919 рр. // Історія в школі. – 2003. – № 4. – С. 10 – 12.
4. Бугрій В.С. Проблеми шкільного краєзнавства у педагогічній думці представників Сумщини 20-х рр. ХХ ст. // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2001. – С. 3 – 7.
5. Гупал Р.К. Освітньо-виховна діяльність Українських молодіжних товариств у Галичині. – К., 1999. – 79 с.
6. Иванов В.П. Педагогические основы школьного краеведения. – Петрозаводск, 1974. – 120 с.
7. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2: Великая дидактика. – 475 с.
8. Науменко Ф.П. Основи педагогіки О.В. Духновича. – Львів, 1964. – 13 с.
9. Русова С. Краєзнавство в народній школі // Шляхи виховання і навчання. – Львів. – 1993. – VII річник. – Кн.1. – С. 83 – 85; С. 129 – 135.
10. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. – К.: Радянська школа, 1988. – 175 с.
11. Тімець О. Значення краєзнавства на різних етапах розвитку суспільства // Рідна школа. – 2002. – № 8 – 9. – С. 57 – 59.
12. Тімець О. Сучасні аспекти підготовки майбутніх вчителів до інноваційної краєзнавчо-туристичної діяльності // Рідна школа. – 2004. – № 12. – С. 30 – 33.
13. Тронько П. Краєзнавчий рух в Україні: шляхи його подальшого розвитку // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 82 – 93.
14. Тронько П.Т. Краєзнавство України: до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців. – К., 2003. – 57 с.
15. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1974. – Т. 1. – 584 с.

ІСТОРІЯ НАУКИ, ОСВІТИ ТА РЕЛІГІЇ

О.В. Артем'єва
ДО ПИТАННЯ ПРО АВТЕНТИЧНІСТЬ НЕОЯЗИЧНИЦТВА

З кінця 1980-х рр., у розпал перебудови, починають відроджуватись традиційні та з'являється цілий ряд нових релігійних вченъ. Одночасно з відродженням характерних для України православ'я, греко-католицизму, протестантизму з'являється нове явище – українське неоязичництво. Термін «неоязичництво» означає рух за відродження дохристиянських релігій. Відсутність історичного вивчення цієї проблеми, висвітлення теми лише ідеологічно зацікавленими особами створює необхідність дослідження неоязичництва з позицій історичності. Інтерес до цієї проблеми викликаний тим, що творці сучасного язичництва наполягають на його автентичності. Апелюючи до традицій, вони заявляють, що відроджують етнічну релігію українців. Мета дослідження – встановити, чи є відроджувана релігія традиційною для українців, на що претендують більшість українських неоязичницьких громад.

Проблема сучасних неоязичницьких рухів в Україні розглядається в праці «Історія релігій в Україні» [6]. Цікаву інформацію про українське неоязичництво можна зустріти в розділі «Нові релігійні течії й організації в Україні».

У роботі «Історія релігій» автор лише констатує наявність неоязичництва як явища та перераховує існуючі неоязичницькі громади [6]. У монографії «Нові релігійні течії в Україні» Н. Дунар висвітлює соціальні і політичні чинники виникнення нових релігійних течій взагалі [4].

В. Шнірельман у своїй праці зосереджує увагу на історії та умовах виникнення неоязичництва на території Євразії [16]. Зокрема він піддає критиці неоязичництво з ідеологічної точки зору та відкидає ідею його автентичності. Автор частково вказує на джерельну базу неоязичництва в пострадянських країнах, хоча не ставить собі за мету її досліджувати. Але все ж таки в цих роботах історичний аспект неоязичництва мало висвітлений і потребує більш ґрунтовного дослідження.

Сучасне українське язичництво є громадсько-релігійним рухом, що, як ідейне вчення, своїм корінням сягає фольклорних та народознавчих студій ХІХ ст. У цей час з'являється ціла низка етнографічних досліджень

дохристиянських вірувань [1]. Спроби практичного відродження язичництва розпочались у 40 рр. ХХ ст. та досягли окреслених форм у 70 – 80 рр. ХХ ст.

Уперше відродити та запровадити в практику «дохристиянський світогляд», як повноправну релігію спробував В. Шаян, професор відділення УВАН у Лондоні. У 1943 р. ним було створено «Орден Бога Сонця» – релігійно-політичну організацію, що була заснована на засадах язичництва. Проте у 1948 р. ця організація припинила своє існування.

Початок організованого руху сучасного українського язичництва відноситься до 1971 р., коли в Канаді була офіційно зареєстрована перша неоязичницька громада (Соборний храм Рідної Віри).

Першою з язичницьких громад в Україні була зареєстрована у 1993 р. київська Громада українських язичників «Православ'я». До того часу діяльність українських язичників поширювалась лише в межах діаспори (Соборний Храм Рідної Віри, об'єднання Дажбожих Синів і Дочок України, громада Рідної Віри при святині Дажбожій). До 1993 р. в Україні діяла малочисельна група «Трипільське Братство» [5, 2]. Зараз неоязичництво в Україні представлене багатьма течіями (Рідна Віра, РУН Віра, Ладовіра, Ягновіра, орантійці тощо) [7, 647].

Незважаючи на відмінності, що існують в ідеології всіх цих течій, в них є ряд характерних спільних рис. Насамперед це звернення до традицій та прагнення створити етнічну релігію українців як об'єднуючу ідеологію українського народу в боротьбі проти російського імперіалізму. Ця ідеологія повинна виправдовувати та благословляти таку боротьбу заради згуртування української нації та бути противагою християнському інтернаціоналізму [16].

Говорячи про етнічну релігію, неоязичники посилаються на її автентичність, розуміючи під цим поняттям традиційність [8, 9]. Цікаво, що ідейні вожді дуже часто суперечать один одному, коли кажуть, що їх віра створена [15, 140], але при цьому наголошують все ж на її незмінності та традиційності.

Перш за все потребує висвітлення методологія та джерельна база цієї ідейної течії. Серед джерел походження сучасного язичництва можна виділити кілька:

- 1) особиста духовна практика проповідників, а не фактично штучно створені концепції, домисли;
- 2) писемні («Велесова книга», твір В. Шаяна «Віра Предків наших», руські літописи, західноєвропейські хроніки);
- 3) українська обрядовість, матеріали етнографічних досліджень;
- 4) іndoєвропейські вчення.

Окремо необхідно зупинитися на письмових джерелах та методі запозичень із іndoєвропейських вченъ. Однією з найхарактерніших ознак українського неоязичництва є його синкретизм. Не маючи можливості відтворити втрачені елементи дохристиянських вірувань, неоязичники звертаються до різних іndoєвропейських релігійних традицій. Чи не найбільший вплив на сучасне неоязичництво справили індуїзм, а також брахманізм і ведизм. В. Шаян, виходячи із подібності деяких елементів слов'янської віри та індуїзму, переносить цілі комплекси міфологічних уявлень індо-арійців, зокрема вводить у систему своєї релігії персонажів сuto індійського епосу – Ушас, Врітра, Вішна та ін. Ці явища не мали факту побутування у світогляді наших дохристиянських предків. Намагаючись співставити елементи вірувань, неоязичники проводять псевдоетимологічні паралелі та переносять запозичені з інших культур явища. Так, В. Рубан виводить назву свого вчення з понять ЯНЬ–ЯМА (Ягновіра) і пов’язує його з Рамою [11, 258]. Характерно, що більшість паралелей пов’язано з джерелом, автентичність якого ще досі залишається спірною – Велесовою Книгою [10]. Взагалі, це джерело займає центральне місце у створенні російського та українського неоязичництва, при цьому смислове навантаження, яке вкладають представники різних неязичницьких груп при тлумаченні дощечок (письмове історичне джерело), є відмінним одне від одного.

Методика автоматичного перенесення елементів інших культур, звичайно, може виправдовувати себе при відсутності таких елементів у своїй культурі. Але чи можна наголошувати в цьому випадку на відроджені автентичного варіанту релігії? Вважаємо, що претендувати на автентичність можна лише маючи достовірні історичні джерела та користуючись визнаними історичними методами.

Дуже цікаво неоязичники підходять до факту двоєвір’я, що склалося на території Русі після насильницького введення християнства. Не зумівши побороти язичництво, християнство змушене було синтезувати його елементи [9, 26]. Тому вони вважають доцільним ці елементи повернути. У процесі такого повернення неоязичники по-новому трактують християнську термінологію («православ’я» від «Права» – божествений закон і «славити») [2, 11], включають ідеї, розповсюджені в інтернаціональних релігіях (наприклад, месіанство) [3, 25].

В неоязичницькому русі також виразно простежується вплив теософії та інших езотеричних шкіл. Вважаємо, що синкретичний характер неоязичництва робить доволі сумнівною його автентичність.

Літописні джерела та згадки про слов'янську релігію іноземних авторів, зокрема Саксона Граматика та Гельмольда, використовуються частково і обережно, зважаючи на те, що ці пам'ятки були написані християнами.

Використовуючи етнографічний матеріал, неоязичники не зважають на те, що культово-обрядова традиція язичництва перервана у Х ст. Це також приводить до християнських запозичень у культову й світоглядну систему деяких сучасних неоязичницьких течій.

Питання територіальної та часової варіативності релігійних традицій слов'янського населення не враховується. Язичницька теологія як явище не була чимось одноманітним та незмінним [12, 305]. Верховне божество однієї соціальної або етнічної групи могло займати зовсім відмінні позиції в іншій групі. Введення єдиного пантеону Володимиром не виправдало себе саме через зазначену вище причину.

Язичництво – це цілий пласт вірувань, де більш застарілі комплекси не витісняли нових, які з'являлись у відповідь на певні процеси в суспільстві [12]. При використанні ретроспективного методу та методу історичної реконструкції потрібно враховувати, який саме пласт досліджується, його хронологічні рамки. Той факт, що неоязичники намагаються створити культ єдиного божества як верховного (часто відкидаючи навіть політеїзм) або відтворити генеалогію дохристиянських богів як ідеологічне, а не хронологічне питання, засвідчує, що вони порушують вимоги історичного дослідження. При цьому неоязичники не враховують, що для кожного історичного періоду був характерний свій «пантеон».

Розглядаючи всі недоліки методологічної та джерельної бази неоязичництва, можна зробити висновок про неможливість відтворення дохристиянської релігії слов'ян в рамках цієї єдиної течії. Синкретизм, слабкість джерельної бази вказують на штучність неоязичництва як релігії. Апеляції ідейних лідерів до традиційності та автентичності неоязичництва не є виправданими. У статті розглядаються лише окремі складові джерельної бази та методології, а отже, тема потребує подальшої систематизації та розробки.

Література

1. Антонович Д.В. Українська культура. – К., 1993.
2. Асов А.И. Атланти, арии, славяне. История и вера. – М., 1999.
3. Безверхий О. Наука рідної віри. – Вінниця, 1993.
4. Дунар Н., Филипович Л. Нові релігійні течії в Україні. – К., 1995.
5. Записки Доброслав'я. Віра, вчення, спосіб життя Самостійної України. – К., 1996.
6. Історія релігій в Україні / За ред. Колодного А.М., Яроцького П.Л. – К., 1999.
7. Історія релігій. «Нові релігії» ХХ сторіччя. – К., 2002.
8. Лозко Г. Етнорелігія як наукове поняття // Українське релігієзнавство. – 2001. – № 18.
9. Лозко Г. Рідна Віра // Дивослово. – 1996. – № 5 – 6.

-
10. Наливайко С. „Велесова книга”: індійські паралелі // Індоєвропа. – К., 2002. – С. 269 – 289.
 11. Рубан В. Внутрішня суть відання арійської віри українського обряду // Космос древньої України. – К., 1992.
 12. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М., 1987.
 13. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 2002.
 14. Собор Рідної Української Віри // Релігійна панорама. – 2002. – № 4. – С. 59 – 64.
 15. Шаян В. Віра Предків Наших. – Гамільтон, 1986.
 16. Шнірельман В. Неоязичництво на євразійських обширах // Людина і світ. – 1999. – Листопад-грудень.

А.Є. Лебідь

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ МІСТИЦІЗМ: СПЕКУЛЯТИВНИЙ ДОСВІД СВІТООСЯГНЕННЯ

Що може людина? На що вона здатна заради втілення своїх задумів? Які способи реалізації задуманого вона може і має право застосовувати? Ці та інші співзвучні питання, а також ймовірні способи їх розв'язання, насамперед, цікавлять того, чия нестимана жага пізнання доляє перепони свідомого та позасвідомого, бінарного та абсурдного тощо. Дехто покладає багато сподівань на науку, як чи не найдосконаліший механізм, спосіб вирішення екзистенційних викликів часу. Дехто здебільшого намагається застосовувати потенційний результат єднання вольового та фатального у людині, раціональних та іrrаціональних форм сприйняття та розуміння, нарешті, розв'язати дилему гармонійного поєднання віри та розуму у процесі світоосягнення. Філософська спадщина людства виокремлює численні варіації тлумачення та вирішення подібних світоглядних завдань. Не останнє місце, а наш погляд чи не найпомітнішими, посідають середньовічні концепції співвідношення вищезазначених дихотомій. Особливого значення серед усієї середньовічної практики світоосягнення, світорозуміння набуває спекулятивний містицизм XIV – XV ст. як неперевершений за своєю масштабністю, глибиною думок період у розвитку світової філософської думки.

Зростання зацікавленості до містичних вченъ характерно для періодів світоглядних криз та напружених пошуків якісно оновлених мотивацій людського життя. Звертання до духовного сприяє розширенню сфери людського буття від прагматичних обмежень соціуму до трансцендентних модусів існування.

Так, у XIV ст. в Європі як реакція на крайню раціоналізацію схоластикою теологічних вченъ «розквітає» християнська католицька містика, що продукує життездатні для Нового часу антропологічні цінності у вигляді неповторності

особистості та її самосвідомості в Божественному. З новою силою проявляється зацікавленість містикою, теософією і в наш час, коли злам застарілих форм раціонально-прагматичного мислення обумовив потребу розширення сучасної свідомості до іrrаціонально-трансцендентних першовитоків буттєвості людини.

Саме тому звертання до містичних вчень пізнього середньовіччя, що несуть у собі квінтесенцію спекулятивної екзегетики Святого Писання, теолого-схоластичних вчень про Бога та живого індивідуального досвіду Богоодкровенних істин вищої мудрості являє собою цінний духовно-філософський досвід для якісного відновлення парадигми світосприймання людини ХХІ століття.

Періоди розквіту містичної діяльності відповідають особливо значущим сплескам художнього, матеріального й інтелектуального розвитку цивілізації. Розквіт містицизму, як правило, наступає за прогресом в інших сферах життєдіяльності людини і, очевидно, є їхнім завершенням. Сплески життєвих сил, на хвилі яких людина починала нові спроби підкорити Всесвіт, на завершальній стадії приводили до появи видатних особистостей, які намагалися закріпити досягнення у сфері духу. Коли наука, політика, література і мистецтво, в яких незмінно і з достатньою повнотою відображався характер епохи, досягали своїх вершин, де геній даної епохи втілювався в найбільших здобутках, з'являлися містики, у творах яких знаходив своє повне вираження характер історичної епохи.

Так, наприклад, XIII століття в досконалості відтворило середньовічні ідеали релігії, мистецтва і філософії. До цього часу відноситься поширення готичної архітектури, формування лицарських орденів і розквіт схоластичної філософії. У XIII ст. жила безліч святих, яких можна назвати власне містиками, хоча до кінця сторіччя їх кількість значно зросла. Однак XIV ст. дає численні приклади напрацювань великих споглядальників, що переносять свою діяльність на духовний рівень, направляючи інтелектуальну енергію, романтизм і пристрасність середньовічного складу психіки на розкриття найглибших таємниць трансцендентного життя. У XVI ст. спостерігається найсильніший підйом життєвих сил, що не залишив шансів колишньому укладу. Це був час Ренесансу, коли відбувалася перебудова усього середньовічного світу відповідно до принципів гуманізму, антропоцентризму, секуляризації. І навряд чи цивілізація в цей період досягла б такого розквіту, якби не з'явилася ціла плеяда великих містиків пізнього Відродження на чолі зі св. Терезою.

Кожен самобутній містик багато в чому зобов'язаний спадщині своїх духовних предків. Навряд чи хто буде заперечувати, що саме цей фактор

формує його світогляд – у своїх предків він запозичує мову, якою розповідає світові про свої ідеали та принципи. Крім того, звичайно, саме за допомогою письмових свідчень, залишених його попередниками, містик прояснює для себе значення темних одкровень, виявлених у процесі збагнення його власної душі.

Спекулятивна практика великих містиків, особливо в перші десять сторіч християнської ери, часто розділена значними проміжками часу. Це, звичайно, не означає, що відповідні сторіччя були «бідні» на містику, адже до нас дійшло дуже мало документів того часу. Ми, наприклад, не можемо знати, якою мірою містицизм був розвинutий у грецьких і єгипетських таїнствах. Скільки безвісних великих спогляdalьників було серед олександрійських неоплатоніків, у дохристиянських громадах, описаних Філоном (евреєм-містиком з Олександрії), або в незліченних сектах гностиків, що в ранньохристиянському світі прийшли на зміну орфічним і діонісійським таїнствам – культам Греції й Італії. Усі вони, очевидно, були джерелами містичного натхнення, саме з цих центрів духовного життя вийшло багато доктрин, що одержали популярність серед пізніших містиків. Зокрема уявлення про Чисте Буття і Єдине запозичені в неоплатоніків, а «нове народження» і «духовний шлюб» беруть свій початок у згадуваних таїнствах і, нарешті, Філон передбачив теологію Четвертого Євангелія.

На самому початку християнської ери спостерігаємо три великих джерела, з яких, у принципі, могли розвитися традиції містицизму, – це доктрини або умоглядні системи Греції, Сходу і Християнства, тобто ранньої апостольської традиції. Ці три джерела зробили значний внесок, однак там, де християнство вдихнуло нові сили в трансценденталізм, грецький і східний тип мислення породили основні форми, в яких він зміг відобразитися. За своєю суттю християнство глибоко містичне. Якщо залишити за межами нашої дискусії особистість самого Засновника цієї релігії, то уже св. Павло й автор Четвертого Євангелія, – одні із самих ранніх місіонерів християнства – є очевидними прикладами містиків найвищого рангу. Значна частина духовної історії раннього християнства усе ще залишається невідомою, однак, у доступних свідченнях знаходимо численні, хоча і розсіяні вказівки на те, що містичне життя було зовсім природним для Церкви й містикові не було нестатку шукати натхнення за межами свого віровчення. Не тільки послання св. Павла і твори Іоанна Богослова, але також і ранні літургійні фрагменти, що дійшли до нас, і такі приклади примітивної релігійної поезії, як «Гімн Ісусові», засвідчують, як близько за духом містичне вираження підходить до образу

думки Церкви і як легко Церква могла б поглинуть і перетворити містичні елементи філософії орфічних тайнств і неоплатонізму.

До кінця II ст. така тенденція отримує близькуче письмове вираження в працях Клиmenta Олександрийського, який вперше використав термінологію язичницьких тайнств для вираження християнської теорії духовного життя, а також його великого учня Орігена. Проте після св. Павла перша людина, про яку сьогодні можна з визначеністю говорити як про містика-практика найвищого рангу й у чиїх творах знаходимо центральну доктрину містицизму про єднання з Богом, була язичником. Йдеться про Плотіна, великого філософа-неоплатоніка з Олександриї. Його містицизм нічим не зобов'язаний християнській релігії, яка ніколи не згадується в його творах. З інтелектуальної точки зору він ґрунтуються на платонізмі, крім того, у ньому відчувається вплив тайнств і, ймовірно, деяких східних культів і філософських систем, що процвітали в Олександриї у III ст. Проте справжній метафізик Плотін був значною мірою наділений трансцендентним дарунком і знаходився під впливом полум'яної пристрасті до Абсолюту. Твори Плотіна цікаві для нас, оскільки його інтелектуальні побудови сприяли створенню засобів для вираження містичного досвіду. Послідовник великого філософа Порфирій залишив у своїх записках свідчення про те, що чотири рази бачив свого вчителя в екстазі єднання з «Єдиним».

Неоплатонізм, яскравим представником якого був Плотін, став тим середовищем, в якому християнський і язичницький містицизм знаходили своє вираження протягом перших шести сторіч нашої ери. Однак, оскільки містицизм – спосіб життя, переживання Реальності, а не її філософський опис, не слід ототожнювати неоплатонізм і містицизм, який лише використовував його мову. Порфирій – улюблений учень Плотіна – також, очевидно, успадкував певною мірою містицизм свого наставника, однак, неоплатонізм в цілому варто відносити до запутаних, напівлігійних філософських вчень, що містять безліч неузгоджених елементів. З'явившись у той час, коли руйнація язичництва як системи була практично завершена, а християнство ще не встигло завоювати інтелектуальний світ, це вчення було дуже привабливим для людей духовного складу, а також для тих, хто бажав наближення до таємничого й оккультного.

Неоплатонізм настільки категоричний у твердженнях про ілюзорність усього минулого, що навіть виходить за рамки ідеалізму свого духовного прабатька – Платона. Він також учиє про існування Абсолютного Бога, «Необумовленого Єдиного», якого можливо піznати в спогляданні або екстазі, і тут він прямо зголошується до містичних інстинктів людства. Таким чином,

природні містики, що жили в часи найбільшої популярності цього філософського вчення, знаходили в ньому готовий засіб для вираження свого власного інтуїтивного відчуття реальності.

Плотін справив величезний, хоча і непрямий вплив на пізніший християнський містицизм. У часи поширення патристики все краще, що було властиве неоплатонізму, влилося в християнську церковну традицію. Св. Августин і Діонісій Ареопагит можуть бути названі духовними синами Плотіна. Саме вони першими ознайомили середньовічний світ з ідеями неоплатонізму. Прокл, останній з язичницьких філософів, також дуже багато чим зобов'язаний Плотіну. Завдяки цим трьом інтелектуалам раннього Середньовіччя, навряд чи можна знайти серед європейських споглядальників містика, який не зазнав би впливу всевладного духу великого мислителя.

Містицизм св. Августина частково прихованний від нас надзвичайним багатством його інтелектуального і практичного життя, і той, хто читає «Сповідь», захоплюється напруженістю і реальністю його духовного досвіду, типово містичними формулами, у рамках яких він сприймає реальність. Очевидно, ще до моменту написання цієї праці Августин був зрілим споглядальником. Величезна інтелектуальна міць, що в першу чергу простежується із його здобутків, є закономірним підсумком духовних мандрівок його душі. Жоден літературний талант не зміг би створити чудесні глави VII і VIII книг його „Сповіді” або незліченні пасажі, в яких тріпотить велика пристрасть Августина до Абсолюту. Усвідомлюючи цей факт, пізніші містики постійно зверталися до його авторитету, і тому вплив, що він справив на формування середньовічної схоластики, можна порівняти з впливом Біблії.

Такий же авторитет мав автор, що приписував свої роботи Діонісію Ареопагиту. Псевдо-Діонісій був, очевидно, сірійським ченцем, а фрагменти з творів Отців Церкви, які він цитував, засвідчують, що його праці не могли бути написані раніше 475 року. Найімовірніше, розквіт його діяльності можна віднести до початку VI ст. До його основних робіт відносяться трактати про небесну ієрархію й імена Бога, а також короткий, але безцінний твір про містичну теологію. Середньовічний містицизм пронизаний концепціями Діонісія. Зокрема у XIV ст. – золотому столітті містичної літератури – фраза «Діонісій говорить» часто зустрічається в багатьох мислителів того часу і є вагомою нарівні з цитатами з Біблії і думками Отців Церкви.

Значення праць Діонісія полягає в тому, що він був першим і протягом довгого часу єдиним християнським автором, який спробував широко і точно описати діяльність містичної свідомості і природу екстатичного зображення Бога.

Ці праці сприяли тому, що, читаючи їх, пізніші споглядальники знаходили в них відображення і часткове пояснення своїх найпотаємніших переживань. Тому для опису власного досвіду вони переймали мову і метафори Діонісія, що стали згодом класичними термінами науки про споглядання. Саме Діонісію християнська література зобов'язана уявленням про Абсолютне Божество як про «Божественну Пітьму» і безумовним запереченням «усього, що є», тобто всього сприйманого свідомістю. Крім того, завдяки Діонісію набув поширення так званий «шлях заперечення» –вчення, відповідно до якого душа досягає Абсолюту, занурюючись у «божественне неведення». Подібна ідея присутня також у грецькій та індійській філософії. Завдяки Діонісію вона стала одним із принципів католицького християнства.

Паралельно з неоплатоністським містицизмом св. Августина та Діонісія розвивається інша лінія духовної культури, що справила не менший вплив на розвиток споглядальної практики. Вона бере початок від Патріархів єгипетської пустелі, чиє духовне подвижництво стало однією з причин християнізації Августина. Ця концепція чудово була відображеня у творах св. Макарія Єгипетського – учня св. Антонія. Захід ознайомився з ними завдяки одному з найбільш значних документів в історії християнського містицизму – «Діалогам» Іоанна Кассіана. Цей твір є результатом семирічного паломництва по єгипетських монастирях і численних бесід із ченцями на духовні теми. У «Діалогах» вперше знаходимо класифікацію і докладний опис послідовних стадій споглядальної молитви. Рекомендовані св. Бенедиктом як складова регулярної «духовної їжі» для ченців, «Діалоги» вплинули на монастирський містицизм Середньовіччя. Стримане і систематичне навчання «Діалогів», якому було призначено стати відмітною рисою доктрини Римсько-Католицької Церкви, знайшло відображення в працях св. Григорія Великого, що також вплинули на духовний розвиток наступних поколінь споглядальників.

Таким чином, на зорі середньовіччя бачимо два великих напрями духовної культури: бенедиктинський – помірний і практичний, сформований насамперед під впливом Кассіана і св. Григорія, а також неоплатонічний, представлений Діонісієм Ареопагитом і менш за все св. Августином. Праці Діонісія були перекладені з грецької на латину близько 850 р. н.е. ірландським філософом і богословом Іоанном Скотом Еріутеной, одним зі схоластів, близьких до двору Карла Великого. Саме ця подія свідчить про початок повноцінної традиції містицизму в Західній Європі. Еріутена, чиї власні твори виявляють тяжіння до містицизму, – єдине ім'я, яке можна згадати в історії містицизму цього періоду.

Уперше великий потік середньовічного містицизму виявляє свою силу в XI ст. і в основному пов'язаний із діяльністю Ордену Бенедиктинців. Реформи, проведені такими великими реформаторами монастирського життя, як св. Ромуальд, св. Петро Даміані, були в дійсності спробами споглядальників створити середовище, в якому могло б безперешкодно протікати духовне життя. Тут ми також повинні взяти до уваги тенденцію до самоти, яка відобразилася у збільшенні кількості пустельників, що характерно для релігії Заходу цього часу. Тоді містицизм не виділявся на тлі іншого релігійного комплексу, а, найімовірніше, втілював реалістичний досвід зображення Істини, на якому «спочиває» релігія. Він в основному поширювався як усна традиція, персональне наставлення учня вчителем. До цієї епохи відноситься дуже мало літературних пам'яток. Найважливішою з них, що дійшли до нашого часу, є «Міркування» Ансельма Кентерберійського, що стали в період раннього Середньовіччя основним джерелом передачі августинівського містицизму.

Містицизм зробив помітний внесок у загальне релігійне відродження XII ст. На цей період припадає життя чотирьох діячів, що відіграли велику роль в історії тієї епохи. Це бенедиктинці Бернард Клервоський та Йоахим Флорський, а також августинець Ричард Сен-Вікторський, якого Данте вважав «надлюдиною у вищій з наук». Учитель і сучасник Ричарда, філософ-схоласт Гуго Сен-Вікторський також досить часто згадується містиками цього періоду, однак з меншими на те підставами, оскільки споглядання не було характерним для його теологічних творів. Завдяки цим іменам виникло те, що власне називається тепер літературою середньовічного містицизму.

Ця література поділяється на два класи – особистісну і дидактичну. Іноді, наприклад у знаменитій проповіді св. Бернарда, ці дві риси поєднуються. Роботи вікторіанців ґрунтуються на дидактичній, можна навіть сказати науковій, позиції. У них містицизм – як споглядання і розвиток духовного чуття – займає місце звичного викладу теології мовою символізму.

Хоча Ричард Сен-Вікторський вважав містицизм «наукою серця» і не відчував поваги до світської вченості, завдяки глибокій інтелектуальності його праць середньовічний містицизм практично не постраждав від нападів ортодоксальних критиків. Він систематизував і передав середньовічному світові античну містичну традицію, що починається від Плотіна й Ареопагита. Як і його вчитель Гуго Сен-Вікторський, Ричард Сен-Вікторський був відданий середньовічній пристрасті до ретельно розроблених алгорій, митецьким побудовам, чіткій класифікації і нумерологічним конструкціям. Подібно до

того, як Данте з математичною точністю окреслив Рай, Чистилище і Пекло, так і ці автори ретельно класифікували стадії споглядання, стану душі і ступені Божественної Любові. Вони намагалися визначити нескінченно мінливі прояви духовного генія людини в упорядкованих і рівнобіжних рядах, що підкоряються містичній владі чисел 7, 4 і 3.

Яким би великим не був вплив особистості Ричарда, він поступається масштабністю фігурі св. Бернарда Клервоського – «духовного короля XII ст.». Його безустанна і багатобічна діяльність є достатньою для спростування тверджень про „ледарство” спогляdalного індивіда. Бернард продовжив і наповнив новим духом бенедиктинські традиції: його твори дуже швидко зайняли чільне місце серед праць, що обумовили розвиток пізнішого містицизму.

Серед яскравих представників останнього сучасні дослідники усе більше схильні виділяти абата Іоахіма Флорського, якого Данте помістив серед великих спогляdalників у сфері Сонця, серед тих, хто найбільше вплинув на розвиток містицизму в Італії. Значення його пророцтв, що закликали до заміни ортодоксального християнства містичним, було оцінено тільки після його смерті. Їхній вплив, однак, зростав протягом усього XIII ст., особливо після появи жебрацьких орденів, які втілювали, здавалося, пророкування Іоахіма про те, що нова ера Святого Духа почнеться близько 1260 р. завдяки двом орденам, які будуть жити духовним життям і проповідуватимуть біdnість.

Починаючи з цього часу, іоахімізм знайшов спосіб вираження у францисканському містицизмі найбільш революційного типу. Хоча не існує свідчень про те, що св. Франциск Асизький знов про пророцтва «Вічного Євангелія», але до нього не могли не дійти якісь свідчення про них, також про катарів та інші напіvmістичні ересі, що приходили в Італію з півночі. Багато ерессей робили особливий акцент на євангельському уявленні про біdnість, але містичний геній Франциска, що цілком міг одержати духовну «їжу» з цих джерел, був сам по собі надзвичайно оригінальним. Св. Франциск був особистістю, яка самовиражається, великим духовним реалістом, що не допускав ніяких альтернатив духовній біdnості і радісному містичному життю. Св. Франциска не торкнувся вплив чернечої дисципліни і творів Діонісія і Бернарда. Єдиним літературним твором, що, безумовно, вплинув на нього, був Новий Завіт. Разом із Франциском містицизм вийшов у «відкритий простір», спробував трансформувати повсякденне життя, «заговорив» народною мовою і став оспіувати Божественну Любов у піснях трубадурів, залишаючись при цьому цілком лояльним до Католицької

Церкви. Нікому після нього не вдалося пізнати його секрет – секрет духовного генія виняткового типу. Він залишив свій слід в історії, мистецтві і літературі Західної Європи.

У цілому можна сказати, що італійський містицизм бере свій початок від св. Франциска й у подальшому практично є прерогативою його послідовників, особливо групи „спірітуалів”, які намагалися зберегти його ідеали. Тут бачимо францисканську западливість і цілеспрямованість у поєднанні з апокаліптичними уявленнями, виведеними з ідей послідовників Іоахіма Флорського.

На початку Золотого Століття містицизму (середина XIII – середина XIV ст.), завдяки надзвичайному сполученню інтелектуальних і духовних здібностей, панують фігури «серафіма й ангела» – францисканця Бонавентури і домініканця Фоми Аквінського. Як і у випадку св. Августина, інтелектуальна велич св. Фоми затмрює містичний бік його діяльності. Стосовно проповідника мудрої помірності Бонавентури, то він може здатися найменш містичною фігурою серед містиків-францисканців. Проте обидва вони були споглядальниками, що дало їм можливість інтерпретувати для середньовічного світу великі духовні традиції минулого. Звідси і їхній величезний вплив на містичні школи XIV ст. Іноді стверджують, що ці школи в основному зазнали впливу Бонавентури і були прямо протилежними схоластичному богослов'ю, однак у дійсності найяскравіші особистості цих шкіл, зокрема Данте і німецькі домініканці, пройнялися духом Фоми Аквінського і на кожнім кроці зверталися до його авторитету.

В історії духовного життя Західної Європи 1300 рік – життєво важлива подія. Уже з'явилися або повинні з'явитися містики найвищого рівня. Близький до завершення довгий життєвий шлях схоласта-містика Раймонда Луллія. У цей же час в Італії Данте зумів людською мовою висловити одне з найбільш піднесених бачень Абсолюту. Він поєднав у єдине ціле і художнє прочитання реальності, що складало серцевину францисканського містицизму, і те упорядковане бачення трансцендентного світу, яке домініканці, завдячуучи св. Фомі, внесли в потік європейської думки. Для одних духовний світ був втіленням любові, для інших – втіленням закону. Для Данте він був і тим і іншим. У «Раї» його дивний геній показує нам Божественне Бачення, що включає і пояснює символічні системи усіх великих містиків, а також вчення Діонісія, Річарда, Бернарда, св. Фоми і незліченої кількості інших мислителів і споглядальників, яких не прийнято зараховувати до містиків.

Час написання «Божественної комедії» збігається з пробудженням містичної діяльності в Німеччині і Фландрії. Між 1280 і 1309 рр., ймовірно, в районі Льєжа і, можливо, під впливом францисканців, з'являється анонімна праця, що в даний час відома тільки в латинському й англійському перекладах – «Дзерцало лагідних душ» («The Mirror of Simple Soul»). Цей трактат, на який вплинули ідеї Діонісія, вікторіанців, є прикладом, справді містичної літератури, що часто захищає вкрай ортодоксальні позиції. Імовірно, автор цього трактату був сучасником засновника рейнської школи – великого схоласта-домініканця Мейстера Екхарта, що нагадує Данте сполученням містичної інтуїції і могутніх інтелектуальних здібностей. Необхідно зазначити, що Екхарт заклав основи не тільки німецького містицизму, але і всієї німецької філософії. На початку XIV ст. ці дві величні постаті стоять поруч як представники «тевтонського» і «латинського» підходів до трансцендентної реальності.

Містичний геній Екхарта сформував і надихнув тих споглядальників, що були в безпосередній близькості від нього. Німецькі і фламандські містики XIV і XV ст., які відрізнялися за складом характеру як від свого вчителя, так і один від одного, мали, проте, одну загальну рису – те, чого не було ні в одній з інших шкіл. Це те, що прямо пов’язане з Екхартом, тому що всі ці містики були або його безпосередніми послідовниками, або його друзями чи учнями. Погляди Екхарта відомі нам в основному з його проповідей у Страсбурзі, тодішньому релігійному центрі Німеччини. Тут бачимо його повчаючим містиком, повним пасторської западливості, однак таким, який потребує від своєї аудиторії в однаковій мірі високого інтелектуального і духовного рівня.

Однак більше до кінця життя Екхарт впав у немилість. Велика кількість його промов, що нібито представляли його найбільш крайні погляди, були засуджені церквою як такі, що ґрунтуються на пантегізмі і сповідують інші еретичні принципи. Шаленство і зухвалість його мови, безсумнівно, відкривали можливості для мінливого тлумачення. У своїх спробах говорити про те, що неможливо висловити словами, він постійно виражався так, що це могло здатися парадоксальним і перебільшеним. Проте осуд офіційної Церкви практично не позначився на авторитеті Екхарта. Його учні, залишаючись відданими католиками, зосталися і його вірними учнями. В їхніх повчаннях був помітний вплив великого схоласта і, можливо, еретика, перед яким вони благоговіли, як перед святым.

Цікавий контраст між Екхартом і його двома найбільш відомими послідовниками. Усі троє належали до ордена домініканців, були

благочестивими послідовниками св. Августина, Ареопагита, св. Бернарда і св. Фоми. Усі троє вчилися в Кельнській школі, де викладали Альберт Великий і Фома Аквінський і де дотепер живе їхній «могутній вплив». Містицизм Екхарта, тією мірою, якою він виявляється в його проповідях і уривках, об'єктивний і майже догматичний. Він описує з приголомшливою визначеністю і відвертістю рівні буття, що він пізнав, «пустелю Божества, де ніхто не почуває себе вдома». Перед нами великий схоласт і талановитий метафізик, жагуче поглинений пошуком Абсолютної Істини.

Перший із його послідовників, Йоганн Таулер, брат-проповідник зі Страсбурга, був уродженим місіонером, людиною, що поєднала великі теологічні пізнання і чудовий містичний дарунок з жагучою запопадливістю до проповідництва. Він невпинно працював над тим, щоб пробудити в людях доступні їм трансцендентальні переживання. Позбавлений твердого інтелектуалізму, що часом присутній в Екхарта, а також тенденційного самоаналізу і надлишкової артистичної чуттєвості Сузо, Таулер – найбільш зрілий тип німецького містика. Його гуманність може зрівнятися тільки з глибиною його духовності. Проповіді Таулера – єдині його автентичні здобутки – це трубний глас, що закликає до подвигів духу.

Таулер – не просто письменник. Читаючи його роботи, можемо легко переконатися в тому, що він пише на основі особистого досвіду. Іноді його називають попередником Реформації, але подібні заяви можуть робити тільки ті, хто дивиться на все самобутнє християнство як на форму протестантської ересі. Таулер критикував зловживання офіційної церкви того часу, однак його твори, принаймні їхні повні видання, показують його як ревного ортодоксального католика. Він був одним із духовних лідерів великого неформального суспільства «Друзів Бога», що виникло в Страсбурзі, поширилося по Рейнській області і далі у Швейцарію і Баварію і служило в часи занепаду цілям духовного відродження. Сповнені ентузіазму і широї самовіданості, «Друзі Бога» присвячували себе містичному життю як єдино гідному іменуватися Життям. У цей час спостерігаємо спалах містичної діяльності, зустрічаємо численні повідомлення про бачення, екстатичні стани і дивні звертання.

Рух мав дуже багато спільногого з квакерами, за винятком того, що він розвивався всередині, а не поза офіційною Церквою, що було частково спрямовано проти доктрини братерства Вільного Духу й інших еретичних сект. З цим рухом був пов'язаний і останній із трійки великих німецьких містиків-домініканців – блаженний Генріх Сузо, за своєю природою пустельник і аскет.

Для такого суб'єктивної, романтичної, глибоко зануреної у власну душу і свої особисті відносини з Богом людини, як Сузо, містицизм був не стільки доктриною, призначеною для передачі іншим людям, скільки інтимною особистою мандрівкою. Хоча він і був досвідченим філософом і богословом, а також відданим послідовником Екхарта, його автобіографія – документ набагато більш докладний і відвертий. Навіть його містичні трактати побудовані у формі діалогів, ніби-то він не міг відірватися від особистісних і драматичних аспектів духовного життя.

Навколо цієї трійки – Екхарта, Таулера і Сузо – групуються інші особистості, менш чітко видимі крізь призму століть члени містичного суспільства «Друзів Бога». Усіх їх об'єднують героїчні зусилля поновити зв'язок перекрученого і безладного релігійного життя XIV ст. з духовною реальністю. Вони прагнуть занурити сучасників в атмосферу Божества. Таким чином, реконструкція ідей середньовічних містиків наголошує на необхідності введення в науковий обіг текстів, на підставі яких можна було б переглянути аксіоматику сучасного наукового знання, а головне – уявлення про символ.

Література

1. Бонавентура Д. О возвращении наук к теологии // Вопросы философии. – 1993. – № 8. – С. 132 – 171.
2. Бородай Т.Ю. Критика гностицизма у Плотина // Вопросы философии. – 2000. – № 10. – С. 128 – 154.
3. Волинка Г.І. Філософія стародавності і середньовіччя в освітньому контексті. – К.: Вища школа, 2005. – 544 с.
4. Жильсон Э. Философия в средние века. – М.: Республика, 2004. – 678 с.
5. Кондзолька В.В. Історія середньовічної філософії. – Львів: Світ, 2001. – 320 с.
6. Коплстон Ф. История философии. Средние века. – М.: Центрполиграф, 2003. – 494 с.
7. Мудрагей Н.С. Средневековые и научная мысль // Вопросы философии. – 1989. – № 12. – С. 16 – 26.
8. Реутин М.Ю. Блаженный Генрих Сузо и его «Апология» Майстера Экхарта // Вопросы философии. – 2000. – № 7. – С. 105 – 113.
9. Соколов В.В. Средневековая философия. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 325 с.
10. Сузо Г. Книжица Истины // Вопросы философии. – 2000. – № 7. – С. 114 – 131.
11. Таулер Й. Проповеди [Електронний ресурс] // http://www.antology.rchgi.spb.ru/Johannes_Tauler/tauler.html#3
12. Хор'ков М.Л. Майстер Экхарт: Введение в філософию рейнського мистика. – М.: Наука, 2004. – 278 с.
13. Шабанова Ю.О. Метафізичні виміри практичної теософії Іоганна Таулера // Філософська думка. – 2004. – № 1. – С. 27 – 54.
14. Экхарт М. Духовные проповеди и рассуждения. – СПб.: Азбука, 2000. – 224 с.
15. Underhill E. *Mysticism. A study in the nature and development of man's spiritual consciousness.* – N.-Y.: The Noonday Press, 1955.

I.П. Мозговий

НА СВІТАНКУ ФІЛОСОФІЇ: ПРОБУДЖЕНИЙ ДУХ

Велична й незбагненна Античність!.. Вона вражає дослідників, зокрема їх захоплює один із найрозвинутіших і найобдарованіших народів цієї доби – грецький, що стояв тоді на чолі культурного розвитку людства. Адже від нього ми успадкували такі духовні здобутки, завдяки яким завжди будемо залишатися вічними боржниками цього благородного народу. «Якщо характеризувати грецьку історію як юнацький вік людства, то грецький народ буде в такому випадку високообдарованим юнаком, ранніми успіхами якого ще й тепер живиться нині змужніле людство» [3, 13].

До одного з найвизначніших досягнень мислячого духу греків належить започаткований і випестуваний в Елладі унікальний феномен філософії (φιλοσοφία). Саме в Стародавній Греції склалися, а в Римі набули загальноєвропейського значення, і класичний образ філософа як мудреця, і філософії як вищої форми теоретизування. Неупереджений аналіз засвідчує, що в античному світі сформувалися чи не всі провідні напрямки філософствування, представниками яких у тій чи іншій мірі можна вважати переважну більшість мислителів подальших часів. Справді, саме в культурі доби Античності простежуються витоки «мудрування» І. Канта і Г. Гегеля, Г. Сковороди і П. Юркевича, В. Соловйова і П. Флоренського, М. Бердяєва і С. Булгакова та багатьох інших. Тому вивчення античної, передусім грецької, філософії дає можливість більш глибоко з'ясувати сутність багатьох явищ духовного життя, що мають місце в наступні епохи, аж до нашого сьогодення включно.

Можна виділити чотири етапи в розвитку грецької філософії: а) ранній чи спогляdalnyj (поч. VI – кін. V ст.); б) класичний чи аналітичний (кін. V – кін. IV ст.); в) елліністичний чи доктринальний (кін. IV – кін. I ст.); г) пізній чи сакральний (кін. I ст. до н.е. – поч. VI ст. н.е.). На першому етапі, представленому найдавнішими школами, що склалися на окраїнах грецького світу (Лонійська й Ефеська на Сході, Піфагорійська й Елейська – на Заході), в балканській Греції (атомісти) та окремими «фізіологами» (за визначенням Арістотеля), коли метафізика ще не відокремилася від фізики, розглядаються питання сутності світу. Надалі, після «сократівського повороту», філософія переорієнтовується з космологічних проблем на пізнання духовного «Я» людини і, в тяжінні до ідеального, досягає свого апогею. Третій період характеризується посиленням доктринальної, боротьбою й діалогом різних шкіл, а

останній – формуванням синтетичних і спіритуалістичних систем, аж до неоплатонізму.

За умов панування марксистської методології в радянській історико-філософській літературі, як правило, домінувала тенденція заідеологізованого тлумачення античної мудрості. Зокрема категорично стверджувалося, що «філософія в Елладі зародилася як стихійний матеріалізм», що не лише її перші представники «були стихійними і наївними матеріалістами», але й весь досократівський період розвитку філософської думки «був періодом розвитку матеріалістичного світорозуміння» [11, 122; 2, 174; 4, 61]. Надуманість подібних оцінок очевидна – адже на світанку грецької філософії «не було ще ні понять духу і матерії, ні усвідомлення їх протилежності. Абстрактне поняття матерії вироблялося століттями, виділивши із первісної невизначеності стихійного хаосу. Стародавня ж стихія була жива безпосередньо», тому особливість світоспоглядання мислителів-досократиків полягала в безпосередньому нерозрізенні духовного і фізичного.

Отже, що ми знаємо про античну філософію? Донедавна ці знання черпалися з переважно заідеологізованих монографій, джерелознавча база яких отримана з третіх-четвертих рук, є суперечливою, переінтерпретованою в дусі уподобань епігонів і доксографів. Адже серед грецьких мислителів повний «канон» маємо лише від Платона, до якого додаються також діалоги неоплатоніків. Дійшла й значна частина філософської спадщини Арістотеля, проте, лише уривки від творів Епікура, жалюгідні фрагменти з праць піфагорійців, Демокріта, стоїків тощо. Деяшо кращою є ситуація щодо філософії Римської доби (збереглася основна частина творів Ціцерона, Сенеки, Марка Аврелія, Епіктета, Лукреція Кара, Секста Емпірика). Але Рим не породив жодної нової філософської течії, і спадщина його мислителів може лише допомогти в усвідомленні напрямків еволюції еллінства як духовного явища.

Те, що залишилося від філософської спадщини Античності, є лише крихіткою льоду від потужного айсберга давньої мудрості, ідеї якої, відображені в папірусах і пергаментах, спізнали вогонь пожеж і міжусобиць, свавілля варварів і безумство учасників завойовницьких походів. На цьому тлі дивовижним є факт збереження основних творів неоплатоніків (Плотіна, Порфирія, Ямвліха, Прокла, Дамаскія, Олімпіодора та ін.), що пояснюється особливим інтересом до них з боку отців церкви (від Клиmentа Александрійського до Іоанна Дамаскіна), які зверталися до ідей пізніх язичників у процесі обґруntування системи богослов'я.

Правда, маємо ще історико-філософські компіляції – як язичницькі (Афіней, Геллій, Еліан), так і християнські (Євсевій, Іоанн Стобей, Фотій, Свіда), праці доксографів (Псевдо-Плутарх, Псевдо-Гален, Діоген Лаертський, Іпполіт), численні коментарі. Але вони часом постають як витяги з попередніх творів чи як реакція коментатора на критику з боку попередніх філософів (тому їм властивий несистемний характер) або спираються на втрачені синкретичні виклади академічного, перипатетичного та стоїчного вченъ. До того ж часом навіть ці витяги подаються в християнській обробці.

За таких умов іноді доводиться спиратися на свідчення учнів, щоб зрозуміти погляди вчителя (Платон і Ксенофонт про Сократа, Арріан про Епіктета), хоча й учні бувають небезпристрасними. Певною мірою за джерело дослідників слугують праці істориків (Геродота, Фукідіда, Таціта, Светонія, Амміана Марцелліна, Геродіана та ін.), але міра деформації філософських ідей не-філософами нерідко буває ще більшою. Тому історики часом змішують ідеї платонізму й епікуреїзму, стоїцизму і перипатетизму, неопіфагореїзму і кінізму.

Для вітчизняних дослідників актуальною є ще проблема перекладу. По-перше, українською мовою видано надто мало з філософської спадщини Античності. По-друге, опора на російськомовні переклади є не завжди надійною, бо самі ці переклади нерідко є, у свою чергу, перекладами з видань німецькою, французькою, англійською, італійською мовами. А буває, коли, наприклад, Плотіну доводиться почергово проходити через латинське, французьке, російське «чистилища», щоб у непізнаваному вигляді постати перед нашим науковцем. Проте й російською мовою перекладено тільки близько половини трактатів фундатора неоплатонізму і ще менше – Прокла.

Слід враховувати й ту обставину, що навіть «першопереклади» зроблені не з античних рукописів (які в силу відповідних історичних обставин не збереглися), а із зібрань християнських переписувачів. Останні, ізолювавшись від світу та його культури, могли бути далекими від тонкощів грецького теоретизування, тим більше що сам дух тієї епохи, характер її освіти в часи переписувачів давно вивітрилися. Отже, достатньо було внести в речення (або вилучити з нього) кілька літер чи розділових знаків – і Марк Аврелій ставав «атеїстом», а Епікур – «релігійним фанатиком». Свого часу одним дослідником (жартома чи всерйоз) була навіть висунута неймовірна ідея про те, що вся антична література (у тому числі філософська) була породжена в середньовічних монастирях. Якщо мати на увазі якість відтворення першоджерел, писаних-переписаних ченцями, то ідея дослідника-«новатора» буде не такою вже й нісенітницею з погляду на достовірність текстів.

То ж чи є підстави сподіватися на адекватне розуміння проблем історії античної філософії? Так, але за умови глибокого, неупередженого, всебічного аналізу різноманітних джерел, їх співставлення між собою і з мовою оригіналу (тобто тексту, що дійшов), конкретно-історичного підходу до оцінки духовних явищ. Важливо при цьому залучати до наукового вивчення також археологічні дані, пам'ятки мистецтва, які можуть сприяти з'ясуванню філософом істини.

І тоді можна переконатися, наскільки часом у міфологізованому вигляді подавалася нам антична мудрість. Один із таких міфів – жива до сьогодні ленінська теза про «дві лінії у філософії» (матеріалістичну й ідеалістичну). Вона не витримує елементарної критики, оскільки в добу Античності мали місце потужна ріка ідеалістичного напрямку в його численних проявах і жалюгідний струмінь матеріалізму – непослідовного, наївного, несамостійного. Не бачимо матеріалістичної тенденції і біля витоків грецької філософії – адже ретельний аналіз першоджерел дає можливість збагнути, що, наприклад, «вода», «повітря», «апейрон» для мілетців – не матерія, а Бог! А це в кращому разі пантеїзм, а не матеріалізм. Нарешті, не бачимо і занепаду філософії в пізньоантичну добу: навпаки, перед своєю насильницькою смертю давня мудрість спромоглася породити один із найдосконаліших філософських синтезів – неоплатонічний.

Оскільки обмеженість рамками публікації не дає можливості детально зупинитися на питанні походження стародавньої філософії, усе ж зазначимо, що філософія починається там, де пробуджується людська думка. Виникаючи з міфології шляхом заперечення останньої, філософія постає як «продукт загострення і вирішення суперечностей між міфологією і емпіричним знанням» [7, 26]. Правда, виростаючи на родючому ґрунті грецької культури, пронизаної міфологією, філософія тривалий час не могла відмежуватися від неї, оперувала її ідеями. При цьому філософія не сковувалася грецькою релігією, оскільки в останній були відсутні елементи, необхідні для забезпечення духовної монополії – поняття ортодоксальності й догми, замкнута каста жерців і духовна ієрархія тощо.

Грецький політеїзм – це складне і строкате явище, сукупність величезної кількості культів найрізноманітнішого походження без їх внутрішньої єдності. Грецький пантеон сформувався в процесі тривалої еволюції, під час якої спочатку вішановувалися місцеві боги, потім персоніфіковані сили природи, почуття, види діяльності. Зрештою складаються міфологічні системи, в яких домінують 12 олімпійських богів (Зевс, Посейдон, Гефест, Аполлон, Гермес, Арес, Гера, Афіна, Деметра, Афродіта, Гестія, Артеміда), що відтіснили на

другий план старих грецьких богів (Гею, Урана, Ереба, Ероса, Ефіра, Нікс, Хаоса, титанів). До пантеону входили також підземні та астральні боги. окремі групи складали нижчі божества (дріади, німфи, нереїди, наяди, ореади, океаніди), напівбожества-герої. Пізніше до грецького пантеону проникають і східні боги (Осіріс, Ісіда, Кібела та ін.).

Звичайно, давньогрецькі божества в цілому усвідомлювалися обмеженими істотами, не здатними захистити себе за будь-яких обставин, оскільки їх самі вони залежали від долі, фатуму. Правда, «одухотворившись» у процесі еволюції релігії, олімпійські боги піднеслися над природою, проте, тепер вони безмірно віддалися від людини. Отже, «боги мали релігійно-політичне значення, але окремі особі вони давали надто мало» [8, 28]. Тому передові уми шукають більш високих принципів, в яких би уособлювався всемогутній Бог, що завжди здатний захистити від зла, але водночас допускає можливість особистого спілкування з собою, викликає почуття любові до себе.

Пробуджене в процесі духовної еволюції морально-релігійне почуття не влаштовувала також відсутність у греків віри в безсмертя душі – такою вірою не можна було вважати уявлення про те, що після смерті людини душа веде жалюгідне існування як привид. У результаті на ґрунті вимог часу з'явилося серйозне прагнення вирішити питання про початок і кінець душі і світу, пристрасне бажання звільнитися від земного життя, сповненого скорботи і страждань. Так у Греції зародилася тенденція богошукання.

Особливо значну роль в «очищенні» релігійних форм зіграв містицизм, на думку В. Липинського, – «одна з найбільших сил, яку, в боротьбі за своє існування, має у своєму розпорядженні людина. Без нього людина не поширила би свого панування на цілу земну кулю, вона б не завоювала її, не стала би «царем природи», отже, без містицизму «не можна помислити цілої людської культури і цивілізації» [5, 22]. Містицизм розквітнув у період загострення політичної боротьби і кризи гомерівської релігії у VII – VI ст. до н.е., що спричинило ламання архаїчних устоїв Еллади. Соціокультурний переворот цієї доби знищив залишки родового ладу в Греції і ознаменував перехід у способі мислення від теогонії до космогонії, що зумовило розгортання боротьби з традиційною міфологією. Отже, перший конфлікт раціоналізму і містики став конфліктом старих і нових богів.

Оскільки нові ідеї сприймалися як незвичайні, носіями релігійного реформаторства виступали ясновидці й пророки, чудотворці й містагоги. У цей час великого значення набувають різні містерії (елевсинські, самофракійські тощо), тобто таємні культу з оргіями – обрядами, що збуджували «ентузіазм» і,

надаючи безпосереднього відчуття натхнення, одержимості, спілкування і єднання з Божеством, з яким пов'язувалася надія на потойбічне блаженство, допомагали їх учаснику довести себе до екстазу, який означав вихід за межі розуму.

Місти (μίστις) не лише здійснювали символічні дії, очищувальні жертвоприношення і заклинання, але й зобов'язані були тримати в таємниці від непосвячених учнів, що вважалося одкровенням Бога. При цьому діонісійська нестяжність була настільки заразливою, що оргії поширювалися «з силою якоїсь релігійної епідемії» [8, 28]. А зцілення від шаленства гарантувало те, що Діоніс утверджувався в оргіях одночасно з Аполлоном. Проте не менше за зцілення місти потребували логічного обґрунтування і виправдання своїх таїнств. Адже, не виходячи в містеріях за межі антропоморфного політеїзму, релігія все-таки «утримувала життєздатні зародки, які залишалося тільки розвинути, щоб вийти за межі цього політеїзму» [10, 21].

Важливі кроки в реформуванні міфологічних уявлень у напрямку до монотеїзму були здійснені в езотеричному вчені орфізму, питання про походження і сутність якого є одним із найбільш заплутаних і темних в історії грецької культури. За традицією його засновником вважається міфічний співець Орфей, син Аполлона, хоча орфічна література була започаткована в період духовного перевороту VII – VI ст. до н.е. Спираючись на реформований містичний культ народного Бога-спасителя Діоніса-Загрея, сина Зевса, орфізм протистояв аристократичним олімпійським богам і традиційним містеріям. Правда, часто з орфіками пов'язували поетів-«богословів» (θεόλογοι), які, починаючи з Ферекіда із Сіроса (бл. 600 – 530 рр.), Гермотіма з Клазомен (VI ст.), Ономакріта з Афін (VI ст.), або сповідували культ, або в алгоричній формі інтерпретували гомерівські, гесіодівські й приписувані стародавнім «теологам» (Ліну, Орфею, Мусею, Евмолпу) поеми й гімни, нерідко вкладаючи в вуста міфічних поетів власні релігійно-філософські ідеї.

До речі, досить цікавими є спроби окремих дослідників віднести до джерел орфізму вчення індійських брахманів. Сьогодні, справді, є багато підстав вважати стосунки греків із жителями Стародавньої Індії набагато тіснішими, ніж про це стверджувалося донедавна. У цьому відношенні важливим є навіть збіг у часі (VII – VI ст.) процесів виникнення релігійно-реформаторських учень на Сході, таких, як маздеїзм і зороастризм (Персія), джайнізм і буддизм (Індія), даосизм і конфуціанство (Китай) та соціокультурного перевороту в Елладі. Утім, ця тема виходить за рамки даного питання, до якого ми й повернемося.

В орфізмі піднімається питання про природу божественного начала, про долю світу, відношення духа до Божества. У деміфологізованих, дезантропоморфізованих положеннях його теорій уже помітні проблиски ідеї субстанції, яка є «первісним началом, що народило світ» і вважається «найвищим благом» [9, 86]. Це первісне Божество, багатоіменний Фанес («сяючий») чи Пан (від грец. πάν – «все»), з'являється зі «світового (космічного) яйця» і утримує в собі «сім'я», зачатки всіх світів і богів, істот і речей, називаючись одночасно, як джерело їх народження, «Еросом». Надалі окремі боги виступали лише як абстракції, форми одного й того ж універсального Бога Зевса. Завдяки цьому богословська система орфізму набувала монопантеїстичного характеру.

Ідея обожнення природи простежується і в орфічних гімнах:

«Ти, о Природо, богине все-мати, все-вмілиця мати...

Всіх приборкуючи, ні кому сама не півладна, ти – керманич!» [1, 190].

Значну роль у міфологічному розумінні орфіками процесу виникнення світу й богів відіграла музика-гармонія. Поступово, під впливом східних мотивів, у космогонії орфіків набувають значення різні тріади, що, на їх думку, відповідали «трилику Богові» [9, 48].

Метою космічного процесу в орфізмі виступає дуалістична за своєю природою людина. Тому новий культ містив у зародку цілком новий спосіб бачення взаємин між людиною і світом. Вважалося, що створена Зевсом з «титанодіонісійського» попелу людина поєднує титанічний (тілесний) і діонісійський (духовний) початки. В орфізмі чи не вперше стверджується, що «душа людини безсмертна», хоча, впавши в гріх, вона «понесла відплату за справи зовсім не праведні» [9, 44, 86]. Після втрати небесного блаженства душа була скинута на землю. Тепер, за ученнем орфіків, на знак «покарання за деякі злочини... душа похована в ньому (тілі, σώμα) ніби в могилі (σήμα)» [9, 40], у зв'язку з чим життя перетворюється на страждання. І навіть смерть не приносила звільнення, оскільки душа була приречена на «метемпсіхоз» – переселення, перехід з однієї тілесної оболонки в іншу. Таким чином, «душі змінюють життя через певні періоди й багаторазово вселяються в різні людські тіла», причому «повертаються до (нового – I.M.) народження з підземних місць і тамтешніх судилищ» [9, 60-61].

Кінцевою метою життя орфіки вважали вивільнення душі з тілесної в'язниці й уникнення нею нових перероджень («мокш» в індуїзмі). Цьому повинні були сприяти аскетичний спосіб життя в громадах орфіків, посвята в таїнства, утримання від уживання м'ясної їжі й бобів, кодекс моральних правил

тощо. Орфізм розробив теургію як магічну практику спілкування з божественною силою, де поєднувалися діонісійське буйство й аполлонійська гармонія. Вважалося, що, очистившись від гріха через релігійне захоплення, безсмертна душа посвячених зможе повернутися до свого джерела, вічної батьківщини, злитися з Діонісом, щоб трапезувати з богами в їх царстві, тоді як решта буде приречена на нові народження та потойбічні страждання. Так орфізм «замінив фізичне сп'яніння духовним» [6, 27].

На грецькому ґрунті орфізм виявився першою релігією спокути, що засновувалася на пессимістичному поглядові на життя, була санкціонована міфічним одкровенням і здійснювала на практиці містичні священні обряди й аскетичний спосіб життя. Водночас він став провідною формою передфілософії, що дала могутній поштовх розвитку грецької мудрості. Адже «філософія, що існує в можливості, це і є натурфілософія» [12, 177].

Тому хоча дослідження проблеми й ускладнюється обмеженістю джерелознавчих даних, оскільки, як уже зазначалося, більша частина творів давньогрецьких філософів утрачена, а від досократиків узагалі дійшли лише нечисленні фрагменти, і то з третіх рук, пізнішого походження (компілятори, коментатори, доксографи), все ж навіть такі свідчення дають змогу констатувати, що на перших порах грецька мудрість була зайнятіа пошуками субстанції всіх речей, яка постає як безмежне, невизначене начало в його первісній нерозчленованій єдності.

Одночасно, під впливом попередньої релігійної традиції, в філософії не збіднюється містичний струмінь і проявляється тяжіння до універсалізації міфологічних понять. У своїх космологічних побудовах рання грецька філософія керується основними началами міфологічних теогоній, з хаосу яких вона сама виникла. Правда, це не означає, що філософія виступала простим продовженням язичницької релігії. З перших кроків вона набула antimіфологічного характеру, протиставляючи міфу й епосу “розумне слово” чи «логос» ($\lambdaόγος$), тобто міркування «Про природу» (Περὶ φύσεως), як називалися навіть твори багатьох ранніх грецьких мислителів.

Але філософія завжди цікавилася питанням про основи всякого буття, про найвище, «абсолютне» буття, яким і є Бог. Інтерес до цієї проблеми як однієї з основних проблем філософії неминуче мав привести її в контакт із богословським мисленням. Тому філософські течії часто черпали свої питання та відповіді на них зі сфери релігії. Саме містицизм справив великий вплив на багатьох філософів, а пізніше відіграв значну роль у формуванні християнства.

Більшість дослідників виводить початки грецької філософії з діяльності «семи мудреців» (кін. VII – поч. VI ст.), серед яких називають Фалеса з Мілета, Солона з Афін, Періандра з Корінфа, Біанта з Прієни, Піттака з Мітілени, Хілона з Лаконіки, нашого земляка – скіфа Анахарсіса [9, 91-94; 11, 119].

Оскільки в грецькій міфології було відсутнє уявлення про Бога-творця Всесвіту, то й перші натурфілософські вчення, згідно з якими боги й світ походять із первісної стихії, не суперечили основам релігії. Під час своїх мандрівок на Схід грецькі мудреці (Фалес, Солон, Піфагор, Геродот та інші) немовби наслідували орфікам, що, здається, цікавилися індійською міфологією і самі прагнули «отримати від єгиптян більш точні знання з богослов'я...» [9, 508]. Звичайно, значення подібного впливу не слід переоцінювати, тим більше, що для Сходу була характерна езотерична (*εσώτερικος*) мудрість, тобто доступна лише посвяченим і закрита від інших, тоді як розвинута еллінами мудрість тривалий час виявлялася переважно екзотеричною (*εξώτερικος*), відкритою і зверненою до звичайної людської свідомості, здатної сприйняти її результати.

Усе це в повній мірі стосується представників мілетської школи в Іонії, що прагнули виділити в цілому Всесвіті одухотворене чи божественне першоначало (*αρχή*). Адже не природу досліджують мілетські філософи, а все сутє, яким воно є за своєю природою. Разом з іншими в їх систему входить поняття «Нуса» (*Noúς*'а). Якщо, наприклад, перший з грецьких філософів і один із «семи мудреців» Фалес (бл. 624 – бл. 546), вважає, що «найстарший з усього – Бог, бо він не народжений», що «Ум» (*Noúς*) є Божество світобудови», а для Анаксімена (бл. 588 – бл. 525 рр.) без'якісне «повітря (*αήρ*) є Бог (*Θεός*)», з якого все виникає і до якого все повертається, то Анаксімандр (бл. 610 – бл. 546 рр.) виявляє спекулятивне прагнення відштовхнутися від поняття Бога в філософському сенсі, – на його думку, невизначене, «безкінечне» першоначало – «апейрон» (*άπειρον*) – є Божеством (*Θείον*), адже він безсмертний і нешвидкоминучий» [9, 103]. При цьому апейрон виступає як Єдине (*έν*), як єдність протилежностей. Згодом Гегель в «Історії філософії» зазначить, що з самого цього Єдиного, згідно з Анаксімандром виділяються протилежності, що є в ньому.

Тривалий час радянські дослідники керувалися тезою, що в матеріалізмі мілетців чітко виражені «атеїстичні тенденції». Насправді ж у своїх космологічних концепціях мілетці виступали як релігійні мислителі, що перебували на позиціях гілозоїзму (від грец. *ύλη* – «речовина», *ζωή* – «життя»), оживотворення природи. Тому «вода» для Фалеса – не речовина, не субстрат, а

філософська метафора, початок буття, сила тілесного й містичного народження. Вона дає буття світу не сама по собі, а через посередництво своєї «душі». Світовою Душою, яка знаходиться у вічному рухові чи саморухові, виступає Божество, що, як необхідність, править Все світом. Тобто тут наявні елементи духовної субстанції. Ця моністична тенденція, з якої в пошуках єдиного першоначала виходили мілетці, вступала в суперечність із політеїстичною міфологією. Критично сприймаючи народні вірування, грецькі мислителі під впливом орфізму визнавали безсмертя душі, ідею спокути та інші положення, що згодом будуть розвинуті в християнстві. Завдяки контактам греків із Причорномор'ям їх ідеї із самого початку проникали і на територію України.

Таким чином, саме релігійне пробудження стимулювало народження філософії, яка потім тривалий час завдячувала своїй матері-релігії ґрунтовним логічним осмисленням піднятих в релігії проблем.

Література

1. Античные гимны. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 362 с.
2. Асмус В.Ф. Античная философия. – М.: Высш. шк., 1976. – 543 с.
3. Браш М. Классики философии.– СПб.: Вестник знания (В. Битнера), 1907. – Т. 1. – 512 с.
4. Залесский Н.Н. Очерки истории античной философии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – 103 с.
5. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Нью-Йорк: Булава, 1956. – 111 с.
6. Рассел Б. Історія західної філософії. – К.: Основа, 1995. – 759 с.
7. Семушкин А.В. Мифологический и эмпирический истоки философского знания // Ист.-филос. ежегодник: 1989. – М.: Наука, 1990. – С. 26 – 39.
8. Трубецкой С.Н. История древней философии. – М.: Типо-литогр. В. Рихтер, 1903. – 337 с.
9. Фрагменты ранних греческих философов.– М.: Наука, 1989. – Т. 1. – 575 с.
10. Целлер Э. Очерк истории греческой философии. – М.: Творчество, 1913. – 342 с.
11. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М.: Высш. шк., 1981. – 374 с.
12. Чанышев А.Н. Эгейская предфилософия. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 240 с.

Н.А. Потапенко **НА ШЛЯХУ ДО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Проблеми сутності національної ідеї, людини, людиноцентризму в суспільстві і державі широко обговорюються в сучасному науковому та інформаційному просторі. Свобода, демократія, цивілізація ніколи не поставали окремо від людини. Подолання абстрактності та творення людини конкретної, живої, енергійно напруженої, діяльність якої обумовлена єдністю розуму і душі, – головне завдання сучасного суспільства. Гуманістично орієнтована політика й ідеологія повинністати основним виміром державної політики України на практиці. Розбудова громадянського суспільства, демократизація

всіх сфер суспільного життя – стратегічна мета нашої держави, що набуває особливого значення на шляху просування України в європейський та світовий простір, наближення до світових стандартів демократії.

Завданнями даної статті є проаналізувати зазначене суспільство на сучасному етапі його розвитку, розглянути окремі проблеми останнього, які потребують першочергового розв'язання, взаємодію громадянського суспільства і правової держави, забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Більшість вчених вважають, що у світі не існує єдиної моделі громадянського суспільства, однаково придатної для всіх країн, а є конкретно-історичні моделі, що залежать від специфіки окремих культур та цивілізацій. Кожне громадянське суспільство завжди з'являється на базі інститутів і принципів співжиття, які складалися протягом багатьох віків конкретного історичного розвитку кожного народу. На побудову правової держави та формування громадянського суспільства значний вплив здійснює національний менталітет. Менталітетом, що виник у певній спільноті, керується поведінка людини. За допомоги його складових вона відбирає імпульси і враження, що йдуть від зовнішнього світу, і перетворює їх на дані свого внутрішнього досвіду, передує світогляду, який формується у членів спільноти. Тому засадовими для всієї спільноти є обов'язкові поняття та уявлення, без яких неможлива побудова ніяких ідей, теорій, політичних концепцій і систем [6, 74]. Мова йде про несвідоме нав'язування спільнотою і настільки несвідоме сприйняття уявлень її членами. Для побудови менталітету не менш важливими категоріями культури, поряд із головними, є соціум, праця, багатство, власність, свобода, право, справедливість.

Будуючи правову державу, виходячи з первинності свідомості, слід враховувати відкриття її змісту через тип мислення і стиль життя людей, тобто все те, що є підставою соціальної динаміки. Засадовою для світогляду і світорозуміння є ідея православ'я. Прагненням до вічного й абсолютного просочена етика православ'я, у ній завжди йдеться про долю і майбутнє людства, оскільки окремий індивід може знайти моральне заспокоєння і порятунок тільки разом з людством. Відриг ідеї від повсякденної реальності перешкоджає утвердженню юридичних початків, так як відводить думку від емпіричної дійсності, без урахування якої не може розвиватися юриспруденція. Необхідно зазначити, що середовище досить легко може поглинуть людину, так як вона звикла покладатися не на себе, не на свою активність, не на внутрішню дисципліну особистості, а на органічний колектив, на щось

зовнішнє, що повинно її підносити й рятувати. У громадськості можна спостерігати повне придушення свободи індивіда деспотизмом маси. Загальне благо – ось формула, в якій стисло виражені завдання і цілі держави. Соборність, поєднана з громадівською психологією «рівності в злиднях», сформувала тип українця, згідного на самопожертвування заради поставленої мети [6, 90]. Правова норма немислима поза виокремленою індивідуальністю. Вона припускає усвідомлення суб'єктами своїх прав та обов'язків, в яких вміщена і втілена державна воля. Тільки розвинена індивідуальність відчуває потребу в юридичній нормі. За правої системи усі відносини особи мають найбільшу свободу діяльності і самовизначення. Для розв'язання проблеми дієвості закону необхідно розглянути як індивідуальність, так і ту державу, що видає закони, які регламентують дії цієї індивідуальності. Існування держави підпорядковане праву, її повноваження та обов'язки мають правовий характер і тому владні відносини стають правовідносинами. Держава, вийшовши за межі права, не зможе підтримувати правопорядок і жадати від громадян покірності праву. Найбільш істотно державна влада може бути обмежена наявністю громадянської спільноти, рівнем її свободи. Дія системи юридичних стримувань для влади означає, що вона поставлена в правові рамки. Правова держава створює ті умови, за яких можлива гармонія між суспільним цілим та особистістю. У ній державний службовець не придушує індивідуальність окремої особистості. Утвердження правових зasad і розвиток вільної особистості, оскільки за роки радянської влади вони були перекручені до невпізнання, у нашій спільноті найімовірніше відбудутимуться більш-менш одночасно [7, 27].

Таким чином, сучасна спільнота відчуває цілу низку ускладнень при утвердженні правових зasad життя. У спільноті впродовж тривалого часу була відсутня інституція власності й у масовій свідомості не було подано гуманістичне ставлення до людини, а тим більше розуміння людської особистості. У наш час йде активний процес денаціоналізації власності. Проблема створення інституції приватної власності є однією з найактуальніших, оскільки забезпечує матеріальне підґрунтя для появи вільної особистості. Масова свідомість поступово засвоює аксіому: в кожному нормальному індивіді бачити людину.

Кожний, хто причетний до людської долі, повинен пам'ятати, що душа причетна до абсолютного, до істини, і при цьому намагається бути на межі минулого і майбутнього, зберігати почуття часу, в якому вона живе. У душі зберігаються загальнолюдські цінності і смисл. Людина хоче бути і стане

людиною тоді, коли теоретичні цінності оволодіють її серцем [3, 17]. Стверджується особистість через одне із духовних утворень, таке як «національна свідомість», на основі якої виникає й функціонує національна ідея. Духовний досвід тоді є особистісним, коли його введено в контекст культури – національної. Саме «нація» є позначенням усього конкретного, наділяє творчими можливостями людину. Головне ж у тому, що усвідомлення національної самобутності, яке передбачає розуміння глибинного змісту національного, сприяє виникненню духовної людської особистості. Тільки на такому рівні виникає вільна особистість. Система поглядів і цінностей, інтегрованих у національній ідеї, сприяє розумно виваженим орієнтаціям. Національна ідея стає мірою духовності, світоглядним забезпеченням способу вільного існування особистості, несе її ключові цінності, протистоять ідеологіям, що орієнтовані на уніфікацію переконань. Вона є продуктом досвіду власного народу, його менталітету. Тому так важливо духовно залучити людину до її змісту, акцентувати увагу на особистісних цінностях. Основні з них – справедливість, свобода, гідність тощо – повинні стати ядром національної ідеї. Духовність є тим життєво необхідним інгредієнтом для гідності людини, без якого неможливо створити сучасне стабільне суспільство і державу. Її специфіка повинна полягати в осмисленні підходів щодо мети національного розвитку. В Україні ця ідея не принесла бажаного результату. Національна ідея в державі не стала символом згуртованості та консолідації всього народу, творення і реформування [1, 124]. В Україні відсутня здорова пропаганда націоналізму як абсолютно природної політичної доктрини. Для створення і конструктивної дії національної ідеї в ринкових реформаторських процесах необхідною є прогресивна політична організація з національною програмою відродження України. Істотне місце в ній мають займати основи правового та соціально-економічного будівництва держави. Влада і народ повинні усвідомити, що тільки завдяки вимогливій праці і законослухняності вони зможуть перетворити країну в розвинуту європейську державу, а себе зробити забезпеченими громадянами. Саме через неї будуть визначатися головні орієнтації й цінності державотворення в контексті євроінтеграції. Збереження буття починається з урахування душі та духовності людини. Розвиток і втілення в практику життя філософії людиноцентризму є однією з головних умов формування і становлення нової української демократії, правової держави та громадянського суспільства, а вироблення національної ідеї стає справою надзвичайної ваги та актуальності. Національна ідея сучасної

України зводиться до формування «чесної влади», деолігархізації влади та відділення її від великої власності.

Як субстанція демократизації та гуманізації громадянського суспільства виступає дискурс. Поняття виникло в західній лінгвістиці ХХ ст. у працях З. Харриса і означало спочатку логічно послідовну (сукцесивну) форму усного чи письмового тексту і лише в 90-х роках стало характеризувати також інтерсуб'єктивну комунікацію, спрямовану на досягнення консенсусу шляхом аргументативного обґрунтування спільноті нормативних позицій учасників діалогу. Визначальними рисами дискурсивного спілкування є:

- 1) щире прагнення його учасників до істини та взаємопорозуміння;
- 2) взаємне визнання рівнозначності та зрілості його суб'єктів, відсутність інших інтересів, крім інтересу досягнення виваженого консенсусу [8, 94].

Демократичне суспільство можна розглядати як комунікативно-дискурсивний простір, в якому панують міжособистісні соціальні відносини, що ґрунтуються на засадах справедливості, самокритичності та взаємної поваги. Дискурси – головний механізм комунікативного процесу демократизації соціуму. Перетворення народу на реального суб'єкта влади означає насамперед розкриття потенційного багатства дискурсів і максимальне освоєння їх більшістю громадян певного суспільства. Влада може надавати підтримку одним дискурсам і не підтримувати інші, але ніяка державно-правова інституція не має повноважень їх забороняти. Вона заохочує перш за все правителів, якщо не всіх громадян, до напруженої та постійної дискурсивної роботи (нічого не сприймати на віру, за традицією, все піддавати аналітичному осмисленню у комунікативному діалогічному процесі), виробляючи такі алгоритми соціально-політичної діяльності, які оптимально відповідають інтересам людей.

Таким чином, дискурс є така ідеальна комунікативна субстанція, яка виключає примус або нав'язування ззовні будь-якими політичними, правовими чи ідеологічними інституціями демократичних норм співчасті людей у творенні та збереженні гуманістичних зasad і способів соціальної діяльності. Демократизм стає наслідком «вирощування кристалів» нової культури людської взаємодії на ґрунті внутрішніх комунікативних механізмів формування громадської думки і врешті-решт національного менталітету. Розкрити, зрозуміти й віднайти шляхи практичного використання дискурсу як засобу створення демократичної і гуманістичної ціннісної орієнтації людей – величне надзвдання сучасної юриспруденції. Лише у дискурсивній діяльності,

яка є головним чинником становлення діалогу рівнозначних суб'єктів нормотворення, відбувається визнання кожного як громадянина – співтворця нормотворчого процесу. І це зміцнює регулятивні механізми демократичного суспільства. Тому державна влада запроваджує цілий апарат для створення і виголошення великого розмаїття дискурсів, використовуючи інституції науки, освіти, виховання, засобів масової інформації. Весь спектр людських відносин стає об'єктом дискурсів. Інструментальна цінність дискурсу полягає перш за все в тому, що це – двобічний процес: з одного боку, логічне обґрунтування зasad і норм стосунків між людьми, а з іншого – комунікативне їх затвердження і засвоєння, перевірка на істинність і практичність у ході їх перманентного обговорення і закріplення у мові та у загальновизнаних зразках мислення. Це означає, що для формування практично функціонуючих у соціумі демократичних, гуманістичних норм і зasad, стосунків між людьми абсолютно недостатньо, щоб вони були логічно обґрунтованими, правильними і доцільними. У такому стані вони можуть залишатися на езотеричному рівні, тобто функціонувати лише серед обмеженого кола інтелектуальної чи політичної еліти, фахівців, бути визнаними лише меншістю громадян. Для справжньої демократизації суспільства необхідним є вихід відповідних стереотипів мислення і соціальної взаємодії на езотеричний рівень, коли вони стають надбанням консенсусно-комунікативної дискурсивної діяльності, що стверджує в соціальній практиці демократичні моральні норми без будь-якого політичного примусу та ідеологічного маніпулювання громадською думкою «згори» [7, 20].

Українському народу, як і будь-якому іншому, притаманна людська енергія, управління якою та витрачання на творення нових форм буття є справжнім покликанням державної влади. Головний дисбаланс в Україні, як з'ясувалося, пов'язаний з енергетикою народу і масштабом особистостей більшості нових володарів. Точніше, особистісний масштаб представників нового політичного режиму не відповідає тим колосальним завданням, які стоять перед Україною. Масштаб особистості політика – це дуже тонка й ефемерна категорія, це не професіоналізм і не ділові якості, це унікальний «надлюдський» дар – поєднання в одній особистості рис мудрого інтелектуала й вольового політика – «знаючого» і «здатного» одночасно [5, 4]. Для грандіозних змін у країні необхідні наднапруження і колосальний особистісний масштаб носіїв влади. Будь-яка соціально-політична модернізація тримається на надмасштабних особистостях. А без цього виникають дві небезпеки: або анархія, коли влада йде в себе і державне

життя схоже на саморегулюючий процес, або авторитаризм, коли головні носії влади, люди слабкі й закомплексовані, намагаються самоутвердитися за рахунок «крутой» політики, як їм здається. Для представників державних інституцій сучасної України характерна нездатність швидко зорієнтуватися в ситуації, чітко усвідомити проблеми, які стоять перед країною, та вдатися до рішучих дій, щоб розв'язати їх і перетворити Україну на нову країну. Перед Україною ж постали такі проблеми, як: по-перше, публічні документи повинні перестати бути формальними ідеологічними завісами, а створюватися як реально дієві політичні інструменти, що забезпечують політиків повним розумінням своєї відповідальності за наслідки рішень, які вони приймають. По-друге, новий бюрократичний апарат повинен аналізувати всі інтереси. По-третє, має бути запроваджена нова система прийняття і виконання рішень для того, щоб влада була прозорою та підзвітною. По-четверте, нова адміністративна спроможність в уряді необхідна для забезпечення змістового політичного дискурсу [4, 8].

Не менше важливою є і роль вчених, філософів, політологів, соціологів та інших, які, виступають ідеологами спільноти. І від того, наскільки чітко вони розумітимуть національну ідею, зміст змін, що відбуваються у житті країни, і мету, до якої повинна просуватися наша спільнота, залежатиме й розуміння всього, що відбувається з народом, що, у свою чергу, приведе до більш усвідомлених і менш трагічних змін у структурі суспільної свідомості.

Література

1. Коростей В. Правові проблеми національної демократії // Право України. – 2003. – № 1. – С. 123 – 126.
2. Кравченко Л. Розбудова українського громадянського суспільства: крізь призму бачення окремих проблем // Право України. – 2003. – № 10. – С. 17 – 21.
3. Кремень В. Філософія людиноцентризму як теоретична складова національної ідеї // Дзеркало тижня. – 2005. – 13 серпня. – С. 17.
4. Нанівська В. Чи достатньо політичної волі для незворотних демократичних перетворень // Дзеркало тижня. – 2005. – 19 березня – С. 8.
5. Окара А. Кінець «помаранчевої» казки: 100 днів по тому // Дзеркало тижня. – 2005. – 7 травня. – С. 4.
6. Поплавська Г. Особливості національного менталітету та побудова правової держави в Україні // Філософська думка. – 2004. – № 1. – С. 73 – 92.
7. Третяк С. Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства // Право України. – 2005. – № 4. – С. 26 – 28.
8. Чугуенко В. Дискурс як субстанція демократизації суспільства // Філософська думка. – 2001. – № 5. – С. 90 – 101.

И.А. Снегирёв

**ТЕОРИЯ САМООРГАНИЗАЦИИ: ДИАЛОГ МЕЖДУ
ГУМАНИТАРНЫМИ И ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫМИ
ДИСЦИПЛИНАМИ**

В начале нового тысячелетия четко обозначились основные проблемы, с которыми столкнулось человечество, и сценарии дальнейшего развития. С одной стороны, его численность и суммарное техногенное воздействие на экосистему Земли стали настолько значительными, что вплотную приблизились к пороговым значениям. С другой стороны, человечество вступило в этап своего развития, который называют информационным обществом. Главные его характеристики – компьютерная революция и экспоненциальное нарастание информационных потоков. В этих условиях появление новых парадигм познания вполне закономерно, и наиболее интегральной из них становится синергетика, которая, на наш взгляд, выступает в данном контексте как мировоззренческий мост между общественными науками и науками, изучающими природу.

Общественные науки XVII – XIX вв., изучая исторические и социальные процессы и явления, занимались экстраполяцией законов физики на социокультурные системы, что является сильнейшим упрощением. Современная же наука и технологическая деятельность имеют дело со сложными саморазвивающимися системами, которые являются предметом исследования теории самоорганизации. Их важно отличать не только от малых (простых) систем, но и от больших (сложных) саморегулирующихся систем. В 70 гг. уже прошлого века Г.Н. Поваров предложил различать эти типы систем по числу элементов и характеру их связей. Согласно его подходу, малые (простые) системы включают порядка 103 элементов, большие саморегулирующиеся – до 106 элементов, саморазвивающиеся – 1010-1014 элементов. Характеристики системных связей каждого из этих типов, которые в первом приближении были намечены в рамках предложенного подхода, сегодня можно уточнить и дополнить. «Связи и отношения элементов, присущие каждому из типов систем, характеризуются в категориях части и целого, вещи и процесса, причинности, случайности, возможности, необходимости, пространства и времени» [9, 5]. Тогда как научные подходы, основанные на классической механике, отличались жёстким детерминизмом, а следовательно, отрицанием роли случая и всякой стохастичности.

Личность и социум также являются „открытыми, сложными и саморегулирующимися системами” [2, 115]. На сегодняшний день уже возможно подвести промежуточные итоги междисциплинарной работы по использованию концептуального аппарата синергетики в гуманитарном знании. Не претендуя на исчерпывающий охват темы, выделим ряд теоретических результатов, представляющихся наиболее существенными иозвучными общим тенденциям развития современной науки.

Прежде всего, распространение синергетической парадигмы стало одним из мощных факторов, обеспечивающих стирание границ между естествознанием и обществоведением и построением универсальной эволюционной картины мира. При этом характерная для классической науки стратегия редукционизма – интерпретация эволюционно высших форм взаимодействия по аналогии с низшими – дополняется и частично снимается противоположной стратегией элевационизма: эвристические аналогии распространяются сверху вниз, и простейшие взаимодействия рассматриваются сквозь призму их эволюционных перспектив [6, 25]. Указанная стратегия возрождает в современном естествознании и обществознании ряд фундаментальных установок «догалиеевской» натурфилософии, включая новый синтез парадигм причинной и целевой детерминации, субъектного и объектного подходов и т.д.

В свою очередь, это сопряжено с органичным перерастанием дисциплинарной стадии развития науки в постдисциплинарную (проблемную). Такая смена стратегических установок превращает человека в центральное звено исторического процесса в научной картине мира. В рамках классического и неклассического (квантово-релятивистского) естествознания принцип жесткого детерминизма отрицал влияние личности на исторический процесс. Поскольку все подчинено причинно-следственным связям, постольку роль случая не учитывалась, а в социуме носителем случая является человек.

Напротив, постнеклассическая наука, проникнутая идеей самоорганизации, хотя и не отрицает полностью принцип детерминизма, но привносит в него качественно новое понимание. В синергетической интерпретации принцип причинно-следственной связи выходит на более сложный уровень понимания неоднозначности будущего и с возможностью выхода на желаемое будущее. „Это – детерминизм, который усиливает роль человека” [3, 20]. Не случайно, спецкурсы по синергетике рассматриваются как средство гуманитаризации образования, с одной стороны, и для естественнонаучного образования гуманитариев – с другой.

Методологически важно также и то, что диалогизм концепций самоорганизации вполне гармонирует с мировоззренческими установками постнеклассической науки, содержащей в своём арсенале принцип дополнительности, принцип неопределенности, теорему Геделя о неполноте, закон необходимого разнообразия, многозначные логики и т.д. Диалогическая подоплека синергетики способствует продуктивному использованию её аппарата при исследовании процессов массовой психологии, а также механизмов творчества.

Нелинейное мышление становится характерной отличительной чертой обновляющейся методологии истории, и здесь оказываются продуктивными такие категории, как «устойчивость и неустойчивость», «бифуркация», «аттрактор». «Они способствуют превращению истории из преимущественно описательной (констатирующей) в теоретическую науку...» [7, 159]. Это предполагает оценку действий исторических персонажей и масс, во-первых, в их собственных культурно-психологических координатах, а во-вторых, в контексте альтернативных сценариев. В частности, «синергетически» мыслящие историк, политолог, экономист уже не могут оценивать то или иное решение посредством прямолинейного сравнения предыдущего и последующего состояний: он обязан сравнивать реальный ход последующих событий с вероятным ходом событий при альтернативном ключевом решении. И в таком понимании история творится живыми людьми, и каждый выполняет при этом свою роль. «Функция гения, субъекта культуры в системе социокультурного строя ключевая: он обеспечивает поступление нелинейных импульсов, расширяющих границы многомерного виртуального пространства эволюции социума» [5, 45].

Разумеется, такое мышление требует несравненно большего количества информации и больших интеллектуальных усилий, что вообще отличает научное рассуждение от обыденного, более зависимого от влияния сиюминутных настроений, политических симпатий и антипатий. Можно ожидать, что мощным инструментом нелинейного исторического мышления в недалёкой перспективе станут компьютерные программы, предназначенные для «просчитывания» гипотетических вариантов развития при различных ключевых событиях. Например, механизмы самоорганизации общественных структур уже на данном этапе исследуются с помощью моделирования на «клеточных автоматах» (его иначе называют клеточным моделированием). Клеточное моделирование дает хорошие результаты при отслеживании динамики социальных процессов в бинарных измерениях типа «порядок – хаос», наличия или отсутствия каких-либо других признаков [4, 45].

Соответственно, синергетика углубляет и методологию футурологических исследований. Прямолинейная экстраполяция тех или иных частичных кратковременных тенденций, на которых по большей части строились прогнозы и проекты социального переустройства, уступает место конструктивистским моделям: будущее видится как паллиативное пространство возможностей, а настояще – как напряженный процесс выбора. При этом вырабатывается надежное средство диагностики утопических проектов по степени их концептуальной совместимости с парадигмой самоорганизации. Едва ли не главный родовой признак утопических моделей состоит в том, что они игнорируют неизбежные издержки даже самых оптимальных решений, а также задачу превентивного отслеживания и подготовки к негативным последствиям. Сказанное позволяет увереннее ориентироваться в настоящем, отличая серьёзные политические и экономические программы от популистских. А главное, на новый научный уровень выводятся дискуссии как об обозримых, так и о долгосрочных перспективах цивилизации, культуры, интеллекта.

Становлению научной футурологии способствует также выявление ряда фундаментальных механизмов и стержневых эволюционных тенденций, связанных с последовательными переходами материи от более вероятных (хаотических) к менее вероятным состояниям. Универсальный эволюционный вектор, образуемый поэтапным наращиванием уровней устойчивого неравновесия – „удаление от естества”, настолько глубоко пронизывает историю общества, биосфера и физической Вселенной в ретроспективе, что представляется логичным распространить его и на перспективу, причём такая концептуальная операция решающим образом влияет на построение сценариев будущего.

В модели самоорганизации общество (или цивилизация в самом широком, «космосоциологическом» значении) предстаёт как неравновесная система особого типа, устойчивость которой обеспечивается искусственным опосредованием внешних (с природной средой) и внутренних отношений. Соответственно, вся совокупность опосредующих механизмов – орудия и прочие материальные продукты, языки, мифологии, мораль и т.д. – объединяется понятием „культура”. Трактовка культуры как комплексного антиэнтропийного механизма акцентирует внимание на изначальной противоречивости социоприродных и внутрисоциальных отношений, а также на вытекающих отсюда феноменах нелинейности, бифуркационных фаз и эволюционных катастроф. Поскольку стабилизация неравновесного состояния возможна только за счёт роста энтропии и в других системах, существование социального организма [1] сопряжено с неизбежными разрушениями среды и с

антропогенными кризисами. Последние пронизывают историю почти любой культуры и предельно обостряются, когда монотонное усиление антиэнтропийных механизмов делает их чересчур затратными, то есть разрушительным для среды. В результате механизмы, обеспечивавшие относительно устойчивое состояние на прежнем этапе, становятся контрпродуктивными и обрачиваются своей противоположностью – опасностью катастрофического роста энтропии. Фаза неустойчивости завершается либо деградацией системы, либо формированием более сложных, «щадящих» механизмов, позволяющих достигать полезного результата меньшими разрушениями природы.

Ориентированное данной концептуальной схемой изучение конкретного исторического материала позволило выявить общезначимую зависимость между развитием инструментального и гуманитарного интеллекта – закон техно-гуманитарного баланса (или закон эволюционных корреляций): чем выше потенциал производственных и боевых технологий, тем более совершенные средства сдерживания агрессии необходимы для выживания общества. С увеличением диспропорций между «силой» и «мудростью» культуры начинается очередная фаза экологической и geopolитической экспансии, сопровождающаяся соответствующей психологией и идеологией. В прошлом такая фаза чаще всего завершалась надломами и гибелью социального организма, подорвавшего природные и (или) организационные основы собственного существования.

Закон техно-гуманитарного баланса, построенный на более масштабных временных и сопоставительно-культурных обобщениях, учитывает также исторические эпизоды принципиально иного содержания и в целом делает картину не столь безысходной. В ряде случаев, когда антропогенный кризис охватывал обширный, социально насыщенный регион, его обитателям удавалось найти кардинальный выход из тупика, достойно ответив на исторический «вызов», обусловленный последствиями деятельности предыдущих поколений. Такие эпизоды становились переломными вехами в развитии общечеловеческой культуры: возрастили удельная продуктивность производства (объём полезного продукта на единицу разрушений), информационный объём индивидуального и социального интеллекта; расширялись организационные связи; совершенствовались мораль, право, приёмы межгруппового и внутригруппового компромисса. Специальный анализ показывает, что многое в этих комплексных прогрессивных изменениях оказывалось по большому счёту необратимым при всех последующих исторических коллизиях. В целом же синергетическая модель, будучи дополнительной, к равновесным моделям функциональной социологии

способна служить связующим звеном между ними и «диалектической» концепцией (ориентированной на социальные конфликты как движущую силу развития) либо основой для органичного синтеза изначально конкурирующих традиций обществоведения.

Однако для того чтобы представить гипотезу техно-гуманитарного баланса в качестве общезначимой закономерной зависимости, необходимо было сконцентрировать внимание на антиэнтропийной функции культуры, а также на обратной (разрушительной) стороне антиэнтропийных механизмов. Соответственно, синергетическая модель развития позволяет в новом ракурсе смотреть на предысторию и содержание современного глобального кризиса, представляющего собой характерное выражение закона техно-гуманитарного баланса (несоразмерность выработанных предыдущим историческим опытом ценностно-нормативных регуляторов наличному технологическому потенциальному), а также перспективы решения наиболее острых проблем и вероятную цену, которую придётся за это платить.

Здесь полезно указать на ещё одну общесистемную закономерность, раскрытую в рамках теории самоорганизации и имеющую принципиально важное значение для понимания глобальных проблем.

Анализируя динамику организационных связей в сложных развивающихся системах, отечественный учёный Е. Седов доказал, что эффективный рост разнообразия на верхнем уровне структурной иерархии всегда оплачивается ограничением разнообразия на предыдущих уровнях, и наоборот, – рост разнообразия на низшем уровне оборачивается разрушением высших уровней. Поскольку сказанное относится к системам любого типа: природным, социоприродным, социальным, семиотическим, духовным [8], – закон иерархических компенсаций (закон Седова) приобретает общен научное значение. Он решающим образом дополняет закон необходимого разнообразия, сформулированный У.Р. Эшби в 50 гг., и продуктивно завершает многовековой спор философов, социологов, этиков (начиная, как минимум, с Анаксагора и Эмпедокла) о том, сопряжено ли поступательное развитие с ростом или, напротив, с ограничением разнообразия.

Планетарная цивилизация, овладевшая беспримерным технологическим потенциалом, сможет избежать самоистребления на очередном крутом витке эволюции только в том случае, если человечество успеет своевременно усовершенствовать систему базовых ценностей, норм и механизмов самоорганизации в соответствии с новыми требованиями истории. Это предполагает, в частности, что разнообразие макрогрупповых культур,

самоорганизующихся по модели «они – мы», будет исходить на нет, трансформируясь в растущее разнообразие микрогрупповых и индивидуальных культур. Данному процессу могут способствовать развитие и широкое распространение компьютерных сетей, которые освобождают человеческие контакты от пространственных зависимостей, преобразуют содержание товарно-стоимостных отношений (последовательно повышая удельный вес информационной составляющей), размывают государственные, таможенные и прочие границы и тем самым превращает в анахронизм само существование государственных, национальных и прочих макрообразований.

Таким образом, синергетическая парадигма – нечто большее, чем новое научное направление, объектом которой являются сложные самоорганизующиеся системы. Синергетика – нелинейный метод, сближающий гуманитарные науки и естественнонаучное знание в процессе изучения и описания явлений и процессов неорганической, органической и социальной природы. В этом контексте история человечества не мыслится вне истории всей Вселенной, а человек предстаёт как закономерный этап её эволюции. Теория самоорганизации за счёт использования нелинейного мышления и синтеза достижений различных наук обогащает современную науку качественно новым методом познания при конструировании образа мироздания.

Література

1. Бех В.П. Социальный организм: философско-методологический анализ. – Запорожье: «Тандем – У», 1998. – 186 с.
2. Делокаров К.Х. Системная парадигма современной науки и синергетика // Общественные науки и современность. – 2000. – № 6. – С. 110 – 117.
3. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 3 – 20.
4. Котельников Г.А. Теоретическая и прикладная синергетика. – Белгород: БелГТАСМ: Крестьянское дело, 2000. – 162 с.
5. Лесков Л.В. Синергетика культуры // Вестник Московского Университета. Сер. 7. Философия. – 2004. – № 4. – С. 35 – 57.
6. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории: Синергетика, психология и футурология. – М.: ПЕРСЭ, 2001. – 239 с.
7. Сапронов М.В. Синергетический подход в исторических исследованиях: новые возможности и трудности применения // Общественные науки и современность. – 2002. – № 4. – С. 158 – 172.
8. Седов Е. Информационно-энтропийные свойства социальных систем // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 92 – 100.
9. Стёpin В.С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность // Вопросы философии. – 2003. – № 8. – С. 5 – 17.

Н.М. Токаренко

ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СУЧASNУ НАУКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Інновації – невід'ємний атрибут свободи, творчості, пошуку. Але слід віднайти в інноваційно подібних методиках зерна по-справжньому новаторських ідей. Вважають, що вперше це слово з'явилося наприкінці XIX ст. і походить від латинського *in* – «в» та *novus* – «новий», що в перекладі означає «оновлення, новина, змінювання» [18]. Спочатку це поняття вживалося в етнографії як уведення елементів однієї культури в іншу. На початку XX ст. філософ і економіст Й. Шумпетер поширив поняття інновація у сферу макроекономіки, де воно закріпилося у значенні нововведення в галузі техніки, технології, організації праці та управління [2, 17].

Поняття нового розглядається не тільки як філософська, а також як і педагогічна, соціальна, політична, психологічна категорії. Нове відображає перехід від одного якісного стану до іншого в процесі розвитку. Під новим розуміють не тільки те, що виникає вперше, а, головним чином, те, що має майбутнє, що за певних історичних, соціально-економічних, фінансових умов рухає і спрямовує розвиток явища, те, що є більш прогресивним порівняно з попереднім і в той самий час допомагає зберегти оточуюче середовище, класичні суспільні цінності. Під час розробки категорії нового особливо в педагогічній теорії доцільно не забувати загальновідому тезу: «Нове – це давно забуте старе» і більш ретельно поставитись до законів розвитку суспільства.

Виникає суперечлива ситуація: лише людина, вихована за інноваційною системою, може вивести країну на гідні щаблі розвитку, а з іншого боку, саме такій людині з іншими, цінностями, ніж панують у суспільстві, важко влаштувати власну долю.

Техніка і технологія в історії людства починається з того часу, коли люди стали використовувати штучні знаряддя ручної праці. Грецьке слово «технє» у перекладі українською мовою означає «мистецтво, майстерність, уміння». Його вживали вже Платон та Арістотель, аналізуючи штучні знаряддя праці. Вихідним моментом техніки є природні продуктивні органи людини, передусім руки [18]. Ще у 1934 р. Н. Бердяєв висловив думку, яка була обґрунтована не тільки філософськи, а й науково: «Главная космическая сила, которая сейчас действует и перерождает лицо земли и человека, дегуманизирует и

обезличивает его, есть... техника... Наша эпоха стоит прежде всего под знаменем техники и может быть названа технической эпохой” [1, 107-116].

Заміна індустріалізму інформаційними технологіями вже привела до того, що віднині «головний засіб виробництва – не земля, не фізична праця, не заводи, не техніка, а знання». Оскільки старі підприємства не розраховані на особливості управління інтелектуальним капіталом і, як засвідчує практика, поступаються тим, де залишилися керувати знаннями, зростає попит на фахівців-інтелектуалів (виникла навіть професія «полювання за головами»), але вражає й те, що «закордон» задешево скуповує наш золотий інтелектуальний фонд, щоб нам же його продати, але вже втричі дорожче. А винаходи українців, які залишилися займатися науковою на Батьківщині, будучи потенційно конкурентоспроможними самі по собі, зазнають нестачі фінансування. Між вітчизняним бізнесом і науковою вакуум, який на Заході заповнюють спеціальні організації, що допомагають упроваджувати винаходи в практику [14, 10-11].

Матерія. Життя. Розум. Ці три елементи є стовпом сучасної науки. Першою революцією була квантова революція, найфундаментніша з усіх. Саме вона дала поштовх двом іншим науковим революціям – біомолекулярній і комп’ютерній. ХХІ сторіччя – це нова ера, ера синергії між цими трьома революціями.

Спираючись на результати найновіших досліджень, Мічіо Кайку у своїй книзі зазначає: «Очевидно, що ми стоїмо на порозі ще однієї революції. За минуле десятиріччя з’явилось більше наукових знань, ніж за всю попередню історію людства. Переворот у технологіях змітає цілі промислові галузі, на місці яких виникають нові, й кардинально змінюють стиль життя людей. Утім, ці стрімкі зміни, приголомшують зміни не лише кількісні. Вони знаменують народження нової ери» [6, 25].

Новий зв’язок між цими трьома науковими революціями надзвичайно динамічний, бо коли в одній сфері науковці заходять в глухий кут, часто якісь абсолютно несподівані відкриття в іншій сфері несуть у собі розв’язок. Наприклад, біологи колись зневірилися, що зможуть розшифрувати мільйони генів, які містять програму життя. Тим часом недавнє відкриття в лабораторіях великої кількості нових генів зумовлюється передусім важливим досягненням в іншій сфері – експоненційним збільшенням комп’ютерної потужності, що дало змогу механізувати й автоматизувати процес секвенування ДНК. Завдяки новим досягненням у досліджуваних ДНК вже стає можливою нова комп’ютерна архітектура, що, фактично,

функціонує на органічних молекулах. Гени, які спричиняють хвороби, можна замінити на «здорові», а гени, які дають імунітет до таких захворювань, як, наприклад, СНІД, можна буде додавати.

Озброєна технікою медицина дозволяє сьогодні замінити частини людського організму, пересаджувати органи, ліквідовувати недосконалості. На думку науковців, наприклад президента Німецького товариства дослідження Е. Віннакера, уже через два роки це завдання може бути вирішено [4, 74]. Тоді виявиться, що можна не тільки генетично проаналізувати людину, але й рано чи пізно маніпулювати нею.

Так, на зміну нинішнім силіконовим матеріалам, які використовуються у виробництві комп’ютерів, прийде низка інших біохімічних сполук, що дасть можливість створити комп’ютери, здатні взаємодіяти на звичному для людини рівні – сприймати емоції, рухи і мову [9, 73-74].

Можливість створення штучного інтелекту, який був би рівним або навіть переважав людський розум, зводиться до традиційного філософського питання про природу людського розуму взагалі. Без його вирішення навряд чи можливе створення штучного інтелекту. У цьому контексті Г. Дрейфус, автор книги «Нащо спроможний комп’ютер? Межі штучного інтелекту», зазначає: «Те, що ми дізнаємося про межі розуму комп’ютера, засвідчить нам багато й про людський інтелект» [5, 13]. Відомий польський письменник-фантаст і філософ С. Лем запропонував незвичне розв’язання цієї дилеми, припустивши, що магістральним шляхом розвитку для комп’ютерів буде моделювання не інтелекту, а інстинктів і тропізмів [7]. На його думку, розвиток штучного інтелекту суперечить одній із головних домінант усього технічного прогресу – принципу доцільності. І оскільки більшість цілей, які постали перед розробниками сучасних інформаційних систем, можуть бути досягнуті без звернення до принципу штучного інтелекту, остільки створення самого штучного інтелекту стає другорядним завданням.

Сьогодні в науковий обіг входить ще й поняття «цифрова технологія». Це не тільки перехід до цифрових комунікацій, але й цілий «буket» нових методів та інструментів. Вирішальну роль у цьому процесі відіграв мікроелектронний переворот на початку вісімдесятих років, а також сучасна супутникова техніка та кабель зі скляного волокна. У зв’язку з цим постав цілий ряд нових пристрій: мобільний телефон, пейджер, електронні записники, плесери, портативні комп’ютери та магнітофони. Цей поштовх у розвитку технологій привів до нового «медіа-перевороту», який можна порівняти з винайденням

книгодрукування та початком ери технічних картин (фотографія, фільм, телебачення) [15].

Створено конкуренцію реальності: кіберсвіти відкривають нові перспективи праці, з'явиться нове покоління лазерів і голограмічне тривимірне телебачення, ядерний синтез. Надпровідники кімнатної температури можуть знайти застосування в комерційній структурі і спричинити «другу промислову революцію». Квантова теорія дасть нам можливість виготовляти механізми розміром з молекулу й відкрити таким чином абсолютно новий клас машин і опанувати так звані нанотехнології. Тобто спостерігається зміщення акценту науково-дослідного інтересу з мікро- та макросвіту до наносвіту, що проявляється, зокрема, у підвищенні увазі до такого феномена, як нанотехнології.

За визначенням, даним піонером цього напрямлення, Е. Дрекслера: «нанотехнология – ожидаемая технология производства, ориентированная на дешевое получение устройств и веществ с заранее заданной атомарной структурой» [13, 2-7]. «Пануючі нині технології – це, головним чином, технології переробки вже готових речовин..., які створила природа. Сума нанотехнологій дозволить продукувати будь-які речовини... безпосередньо з атомів та молекул» [8, 19]. Завдяки їх застосуванню можна створити матеріали з новими властивостями мікроскопічного розміру – менше 10 нанометрів (1 нанометр=10⁻⁹), інакше кажучи, на молекулярному рівні. Деякі такі матеріали мають ще менші розміри, приблизно 0,1 нанометра, тобто це вже атомний рівень, і можуть бути використані у всіх галузях виробництва (хімічній, металургії, фармацевтиці, мікроелектроніці, телекомуникаціях, автомобілебудуванні тощо). Саме перехід до нанотехнологій спричиняє глобальні, економічні, соціальні наслідки. Менше, швидше, точніше – гасло мікро- й нанотехніки.

Щодо впровадження інформаційно-освітніх технологій у процес навчання не тільки вчені, а й практики звертають увагу на позитивні та негативні сторони. Серед позитивних моментів роботи з інформаційними навчальними програмами вказуються: скорочення часу вироблення необхідних технічних навичок студентів; збільшення кількості тренувальних завдань; природним шляхом досягається оптимізація темпу роботи учня; легко досягається рівнева диференціація навчання; той, хто навчається, виявляється суб'єктом навчання, оскільки програма вимагає від нього активного управління; процес навчання можна забезпечити матеріалами з віддалених джерел, користуючись засобами телекомуникацій; діалог з програмою набуває характеру навчальної гри, і в

переважної більшості в тих, хто навчається, особливо у молоді, підвищується мотивація до навчальної діяльності.

Водночас робота з інформаційними навчальними програмами має і свої недоліки: діалог з програмою позбавлений емоційності і вже тому одноманітний; програмісти не можуть врахувати особливостей конкретної групи тих, хто навчається, а отже, вкрай важливою в такій ситуації виявляється роль педагога; не забезпечується розвиток мовної, графічної і письмової культури учнів; окрім помилок у вивчені навчального предмета, які можуть виникати під час його опанування традиційним шляхом, з'являються ще й технологічні помилки, насамперед у роботі з програмою; зазвичай матеріал подається в умовній формі, доволі стислій та одноманітній; не виправлено численних фактичних або граматичних помилок, а програмісти іноді просто не враховують змісту навчальних програм [10, 98-100].

Але чи зупиниться наука на цьому? Такі питання неухильно ведуть до дискусії про цінності й етичні межі. Участь у цих дебатах беруть тепер не тільки «чисті» техніки, але й етики, юристи, філософи, теологи, соціологи, наукознавці й історики. Оскільки в біотехнології стрімкий поступ досліджень все швидше втілюється на практиці, то тут не обйтися без інтенсивних спільніх дискусій на ці теми.

Ідею щодо того, що майбутнє можна планувати й детально прогнозувати, висунув «Ренд Корпорейшен» [4, 47-48], вперше розпочавши науково вивчати майбутнє. Велике за обсягом дослідження «фабрики думок» у 1963 р. стверджувало, що з 1985 р. використовуватиметься енергія злиття атомного ядра, а найпізніше у 1988 р. прогноз погоди стане надійним. Для того, щоб отримати уявлення про науку і техніку та зробити висновки з цих уявлень, найбільш ефективними виявилися дослідження «Дельфі». У багатьох країнах – Японії, Великобританії, Франції, Південній Кореї, Австрії та Угорщині тощо – їх застосовують для того, щоб окреслити перспективу розвитку. В Україні на сьогодні цими питаннями займається «Інтелектуальний форум України», Фонд інтелектуальної співпраці «Україна – ХХІ століття» [14].

Так, наприклад, Мічіо Кайку проводить межі майбутнього по-своєму, тобто говорить про те, що різні технології визріють у різний час [7, 38]. Часові межі прогнозів поділяє на три категорії: ті досягнення й технології, які з'являються до 2020 р., ті, що визріють від 2020 до 2050 р., і, нарешті, ті, що виникнуть після 2050 р. до кінця ХХІ сторіччя. За прогнозами, уже до 2020 р.

системи зі штучним інтелектом будуть доступні всім, а отже, будуть розміщуватися довкола.

Німецький вчений Ганс Моравес, професор робототехніки, відзначає: «Уже в середині століття на нас чекає механізований рай. Машини з подібним до людського розумом виконуватимуть усю роботу. Добробут, який важко собі уявити, дозволить людям жити в багатому неробстві. Людство відпочиватиме. Це стане першим кроком до постбіологічного суспільства» [7, 60].

Уже тепер помітно, як інформаційні технології проникають і в інші наукові сфери, наприклад, в екологічні дослідження. Вирішення екологічних проблем дослідження «Дельфі» вважає одним із найважливіших завдань майбутнього. Експерти очікують, що за допомогою інформаційної техніки джерела, обсяги й інтенсивність забруднення навколошнього середовища в багатьох випадках можна буде визначати і зменшувати. За прогнозами, між 2010 і 2015 р. буде встановлено всесвітню мережу контролю за шкідливими для довкілля впливами, яка цілодобово прийматиме актуальні дані, систематично їх аналізуватиме та розповсюджуватиме в цілому світі.

Майбутнє науки – в її переродженні, відмові від старих методологічних догм, вузького погляду на світ, як на сукупність виключно матеріальних об'єктів, апріорній допустимості нових, більш загальних законів Космосу, допущенні можливості існування багатьох універсальних взаємодій, визнанні Тонких енергій, Тонких світів [11, 2-3].

В останній монографії В. Вернадський передбачає: «Зараз спроби замінити політичним чи соціальним гнобленням вільний ріст наукових пошуків приречені на невдачу, тому що коріння їх лежить так глибоко, як лежить коріння релігійних вірувань, вікова боротьба з якими закінчилася перемогою наукової думки.

Однією з передумов сучасного перевороту стало звільнення наукової думки і наукового пошуку, звільнення її значною мірою від тиску релігійних, філософських і політичних структур... Але боротьба за можливість, яка відкрилася перед людством, нового майбутнього далеко не закінчилася, і пройде все ж декілька, ймовірно, небагато поколінь, поки воно неминуче як природний стихійний процес яскраво виявиться у ноосфері в дійсності» [3, 284].

На жаль, спадщина В. Вернадського не використовується на його Батьківщині так, як це робиться в багатьох країнах світу, хоча цього ученого міжнародна організація визнала Людиною ХХ століття.

Отже: «Звичайно, розвиток науки дає нам щонайменше дві дивовижно різні перспективи майбутнього. Одна з них ґрунтуються на „позитивних” результатах від розвитку новітніх технологій. Це перспектива довгого і здорового життя й достатку: скажімо, з допомогою генної інженерії ми позбудемося спадкових хвороб, із допомогою біоінженерії створимо нові ліки, щоб здолати інфекційні хвороби, і, пересаджуючи гени, виведемо нові породи тварин та сорти рослин. Але найгірша перспектива для людства – це цілеспрямоване зловживання цими технологіями, особливо використання науки для розв’язання війни. У багатьох дослідженнях основну увагу зосереджено тільки на технічних можливостях. Про якесь просування у сфері психіки, моралі абсолютно не йдеться. Тобто виникає таке враження, що його, просування, в таких науках, наприклад, як психологія, просто немає... Так, ми створили потужні засоби – ми навіть можемо клонувати людину... Але чи витримає психіка людства такі можливості? Ми бачимо, що навіть після чорнобильської катастрофи психіка людей змінилася, вони зрозуміли, що з витворами людського розуму не те що поводитися треба обережно, – потрібно з іншим рівнем відповідальності ставитися до їх реалізації» [17].

Але, припустимо, клонування функціонуватиме, тоді теоретично кожна людина зможе клонувати собі двійника-індивідуума. Друг, який бачив вас востаннє 20 років назад, впізнає вас одразу ж. Але його клон – ні. Пам'ять не пов'язана з генетикою. Це – межі, яких не переступити біології.

Опитування, думки багатьох експертів з численних тем дають можливість отримати приблизні уявлення щодо майбутнього розвитку і розпочати дискусії. Розмірковуючи про майбутнє, уже тепер можна вчасно загальмувати розвиток у неправильному напрямку і підштовхнути або просунути терміново необхідні інновації. Таким чином, дослідження «Дельфі» не мають на меті створення завершеної картини майбутнього, а тільки подають інформаційне підґрунтя для рішень: що треба сьогодні робити, а що не варто [7, 59]. Адже той, хто нині серйозно займається питаннями майбутнього, повинен враховувати у своїх роздумах і наслідки прогресу. Само по собі майбутнє нам невідоме, тому часто наступає щось цілком нове, а чисті прогнози дуже часто виявляються абсолютно неправильними.

У сучасному світі наука перетворилася на один із найважливіших факторів забезпечення ефективного економічного розвитку. Це пояснюється кількома причинами. Здатність генерувати і впроваджувати досягнення НТП стає одним з найголовніших факторів забезпечення конкурентоспроможності як національної економіки в глобальному конкурентному середовищі, так і

окремих товаровиробників на конкретних ринках. Наука перетворилася на «специфічну сферу товарного виробництва», що виробляє специфічний і дуже дорогий товар – об'єкти інтелектуальної власності (ОІВ). У другій половині 80-х р. експорт із США інтелектуальної власності перевищив 25% усього обсягу американського експорту [5]. Сьогодні у країнах із ринковою економікою комерціалізація стає одним із найважливіших факторів розвитку самої науки.

Отже, у ХХІ столітті у розвитку науки та техніки можна виділити певні закономірності: по-перше, змінюється об'єкт науково-дослідного інтересу, по-друге, внаслідок зміни об'єкта та предмета, виникає необхідність зміни принципів, норм та цінностей; з'являються певні проблеми етичного та морального характеру; по-третє, потребують переоцінки місце та роль науки в житті суспільства.

Інноваційний характер розвитку сучасної цивілізації привів до того, що світ стає все більш неврівноваженим, нелінійним, отже, відповідно непередбачуваним. Планетарне співтовариство знаходиться у стані переходу до глобального інформаційного суспільства. Це суспільство, в якому більшість тих, хто працює, зайняті виробництвом, збереженням, переробкою та реалізацією інформації, особливо її вищої форми – форми знань. У такому суспільстві інформація визнається головним ресурсом, а нові інформаційно-телекомунікаційні технології – провідними. В інформаційному суспільстві сфера знань – це вісь, навколо якої, на думку Е. Тоффлера, «організуються» нові технології, економічне зростання, соціальна стратифікація [16].

Література

1. Баландин Р.К. Ноосфера или техносфера // Вопросы философии. – 2005. – № 6. – С. 107 – 116.
2. Баханов К.О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії у школі. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 134 с.
3. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление. – М., 1991.
4. Гльотц П. На шляху до суспільства інформації і знань // Deutschland. Журнал про політику, культуру, економіку та науку. – 1999. – № 6. – С. 47 – 49.
5. Гохляйтнер Р. Перспективи стежини надії: як ми житимемо завтра Deutschland. Журнал про політику, культуру, економіку та науку. – 1999. – № 6. – С. 12 – 14.
6. Кайку М. Візії: як наука змінить ХХІ сторіччя. – Львів: Літопис, 2004. – 544 с.
7. Кульс К. Інновації для ХХІ століття. Основні тенденції в науці // Deutschland. Журнал про політику, культуру, економіку та науку. – 1999. – № 6. – С. 55 – 62.
8. Лукъянец В.С. Наукоемное будущее. Философия нанотехнологий. Загадка Silentium Universi // Практична філософія. – 2003. – № 3. – С. 10 – 27.
9. Михновский С. Java – яд для «динозавров» из силиконовой долины // Looks international. – 1997. – December/January. – С. 72 – 76.
10. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ сторіччя: Кн.1. Пріоритет інтелекту / В. Литвин та ін. – К.: Навч. книга, 2004. – 636 с.
11. Пугач О. Чи настане судний день науки? // Науковий світ. – 2005. – № 6. – С. 2 – 7.

-
12. Рыбачук Ю. «Нанобилем» по метастазам // Kyiv Weekly. Деловой общественно-политический еженедельник. – 2006. – № 1. – С. 24.
 13. Свидиненко Ю. Нанотехнологии в нашей жизни // Наука и жизнь. – 2005. – № 7. – С. 2 – 5.
 14. Ткаченко Н. Бізнес і наука сьогодні не бачать одне одного // Дзеркало тижня. – 2005. – № 23. – С. 10 – 12.
 15. Ткачук В. Інформаційні технології педагогіки співпраці // Вища школа освіта України. – 2003. – № 1. – С. 96 – 100.
 16. Тоффлер Е. Третя хвиля. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.
 17. Трачук О.В. Філософія майбутнього // <http://www.trypillya.kiev.ua>
 18. Філософський словник / Під ред. М.Т. Максименко – К: «Абрис2», 2002. – С. 580 – 581.

С.Н. Цымбал

ТЕОРИЯ САМООРГАНИЗАЦИИ В СТРУКТУРЕ СОВРЕМЕННОГО ГУМАНИТАРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Возможность успешного преодоления глобальных проблем во многом определяется уровнем образованности и культуры общества. Образование всегда играло ключевую роль в истории человечества. Давая толчок новым технологиям, формируя общественное сознание, оно было тем инструментом, который позволял сохранять цивилизацию. В этих условиях необходим пересмотр образовательных целей и создание такой образовательной системы, которая соединяла бы лучшие образцы человеческой деятельности, формировала бы мировоззрение общества, основанное на принципах единства существования человека и природы. В основе такой системы должны лежать фундаментальные знания, среди которых важное значение приобретают гуманитарные и междисциплинарные знания, которые формируют целостно-эволюционное мышление человека.

Мировоззренческие выводы из синергетических концепций, состоящие в идее целостности мира и коэволюционности развития всех его составляющих – природы, человека, общества – приводят к серьезным переосмыслениям сущности образования как неотъемлемой составляющей культуры. В этом направлении появилось много работ как зарубежных, так и отечественных авторов: В. Буданова, З. Грейфа, К. Делокарова, Г. Комиссаровой, С. Шевелевой, Г. Шеффера. Основная их идея состоит в необходимости в качестве основы связи человека с миром рассматривать его целостные психосоматические переживания, не исключающие его телесность, бессознательные психические структуры. Сегодня человек, являясь участником глобальных процессов, расширяя сферу своего взаимодействия с другими

людьми, должен обладать соответствующей степенью понимания окружающего мира и другого человека [5, 162-163].

Специфическая роль синергетики в системе образования определяется ее междисциплинарностью, ориентацией на выявление законов самоорганизации и коэволюции сложных систем любой природы. Междисциплинарность же означает, прежде всего, перенос методов исследования и используемых моделей из одной научной дисциплины в другую. Однако нельзя не отметить, что перенос синергетических методов из области точного естествознания в области, традиционно считавшиеся безраздельными владениями далеких от математики гуманитариев, вскрыли один из наиболее плодотворных аспектов синергетики и существенно углубили наше понимание ее.

Положение междисциплинарного направления обусловило еще одну важную особенность синергетики – ее открытость, готовность к диалогу на правах непосредственного участника или непримитивного посредника, видящего свою задачу в обеспечении взаимопонимания между участниками диалога [3]. Процедура обучения, способ связи обучаемого и обучающего, ученика и учителя – это не перекладывание знаний из одной головы в другую, не вещание, не просвещение и преподнесение готовых истин. Это нелинейная ситуация открытого диалога, прямой и обратной связи, это ситуация пробуждения собственных сил и способностей обучающегося, инициирование его на один из собственных путей развития, это стимулирующее или пробуждающее образование, открытие себя или сотрудничество с самим собой и другими людьми.

Узкий дисциплинарный подход без горизонтальных связей, жесткое разграничение гуманитарных и естественнонаучных дисциплин в современной системе образования ведет не только к фрагментарности видения реальности, но и ее деформация, что не позволяет обществу адекватно реагировать на обостряющийся экологический кризис, девальвацию нравственных норм, нестабильность политических и экономических ситуаций. Это чревато неспособностью человека охватить комплексность проблем, понять связи и взаимодействия процессов, находящихся для нашего сегментированного сознания в разных областях. Реформа образования должна быть связана с расширением понятия фундаментальности образования, дающего целостное видение природы, человека и общества в контексте междисциплинарного диалога, с распространением синергетической парадигмы как мощного фактора,

обеспечивающего стирание границ между естествознанием и обществоведением и построение универсальной эволюционной картины мира [2, 91]. Спецкурсы по синергетике рассматриваются как средство гуманитаризации образования, с одной стороны, и естественнонаучного образования гуманитариев – с другой.

Система образования – сложная, социальная система; она имеет цель, иерархическую и многокомпонентную структуру, способная к управлению и самоорганизации. Сложность и нелинейность развития системы образования проявляется в ее способности реагировать на малые резонансные изменения в большей степени, чем на прямые управляющие воздействия.

Существенной особенностью распространения синергетических идей является не только преподавание синергетики самой по себе, что противоречила бы ее установкам на междисциплинарность и открытость, а в реализации ее подходов, в контексте идеи управления и развития методической подготовки будущих специалистов. Построение лабильной, адаптивной к изменениям, функциональной и результативной системы методической подготовки профессионалов требует учета основных закономерностей ее развития как открытой и сложной системы. Одним из основных компонентов системы методической подготовки является содержание образования, которое включает в себя междисциплинарные связи, ориентацию на формирование целостной картины мира, создание комплекса базовых дисциплин на основе взаимодополнительности и единства цели и требований [4, 157].

Таким образом, междисциплинарный подход позволяет привить студентам целостный взгляд на мир. Это не только помогает им осваивать отдельные области знаний, но и самостоятельно устанавливать сложные связи между явлениями.

Исследователи в области педагогической синергетики отмечают, что синергетика дает возможность не только осмыслить по-новому эволюцию научных знаний, образовательных процессов, но и осуществить пересмотр существующих подходов и методов обучения. Это особенно важно для системы высшего образования, где все более возрастает поток учебной и профессиональной информации, их насыщенность, повышаются требования к качеству обучения и уровню подготовки выпускников вуза, уменьшается время, отводимое на изучение предметов учебного плана; где, в условиях роста потребностей общества в специалистах современного уровня, перед системой высшего образования стоит решение сложной задачи: с одной стороны,

сохранение фундаментальности на всех образовательных уровнях, а с другой – освоение новых образовательных технологий.

Таким образом, использование синергетических принципов при разработке новых образовательных технологий в обучении позволит кардинально расширить понятия фундаментальности образования, поможет создать целостное видение природы, человека и общества в контексте междисциплинарного диалога, что позволит личности развиваться гармонически.

Формулируя приоритетные направления развития высшей школы, мы обязаны учитывать ту роль и задачи образования, которые они должны играть и решать на современном этапе развития украинского общества и государства [1]. Экономические успехи государств определяются их системами образования, образованностью граждан, что привело страны мира в подавляющем числе к переоценке и пересмотру роли и места образования в обществе, к пересмотру миссии образования – оно становится определяющим фактором социального и экономического развития страны, фактором национальной безопасности, фактором его устойчивого развития. Это осознание обусловлено тем, что наиболее эффективным фактором производства становится человеческий капитал, выраженный в знаниях, духовности и нравственности людей.

Таким образом, сегодня наука переживает третий этап своего развития, так называемый постнеклассический, для которого характерен междисциплинарный синтез знаний, формирование целостного видения мира, синтез естественных и гуманитарных наук, перестройка образования, или, говоря языком синергетики, формирование новой самоорганизующейся среды, в которой новое видение мира, понимание личной ответственности за его судьбу станет условием выживания человечества и каждого индивида.

Поэтому для педагогики важно формировать в человеке способности активного творчества, социально новые качества, отвечающие динамичным и устремленным в завтрашний день переменам социума. Интенсификация образования и формирование личностных качеств все больше сливается с насущной общечеловеческой потребностью – гуманистической социализацией личности. В педагогике акцент переносится с культурно-образовательной модели, в которой доминирует усвоение систематизированных основ наук, на социальную и культурологическую роль образования и воспитания. Совершенствование образовательной

системы, расширение сферы социальной педагогики сопровождается отказом от авторитарной педагогики.

Синергетическое мировоззрение как видение мира сквозь призму законов его самоорганизации призвано показать современному человеку идентичность, синхронность законов мироупорядочения в природе, обществе, культуре, человеческом сознании, научить его распознавать в спонтанном разнообразии повседневности общие универсальные алгоритмы саморазвития, самоструктурирования и формообразования. Общество и природная среда образуют единую систему и должны развиваться гармонично. Поэтому образование и педагогика должны сформировать структуру личности, которая понимает эти правила.

Література

1. Андрющенко В.П., Лутай В.С. Про концептуальні засади філософії освіти України // Практична філософія. – 2004. – № 2. – С. 35 – 43.
2. Назаретян А.П. Синергетика в гуманитарном знании: предварительные итоги // ОНС. – 1997. – № 2. – С. 91 – 98.
3. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 312 с.
4. Сапронов М.В. Концепции самоорганизации в обществознании: мода или насущная необходимость // ОНС. – 2001. – №1. – С. 148 – 161.
5. Цикін В.А. Філософія самоорганизации сложных систем. – Суми: СДПУ, 2001. – 196 с.

С.В. Яременко

РОЗКОЛ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОСЛАВ'Ї ЯК ВИЯВ ЕТНОДЕЗИНТЕГРАЦІЇ

Сучасний стан православ'я в Україні – важливе й актуальне питання сьогодення. Те, що ми маємо, є висновком з історичних подій, які відбуваються не лише в Україні, а у всьому світі. Ці питання стали об'єктом дослідження з боку провідних вітчизняних дослідників-релігієзнавців (В. Бондаренка, А. Колодного, В. Лубського, І. Мозгового, О. Сагана та ін.). Проте загальною рисою православної історіографії можна вважати її регіональну роздробленість та описовість у підходах до характеристики Церков [6, 3]. Тому, щоб розглянути сучасний стан православ'я в Україні, слід звернутися до історичних подій, які починаються з доби Візантії і переходять у площину історії нашої держави.

Як відомо, православ'я є одним із відгалужень християнства, що оформилося після розколу християнської церкви в 1054 р. на Східну та Західну. Оформилося воно на території Візантії, а на сьогодні має мільйони

послідовників, переважно в країнах Східної Європи та Близького Сходу. На відміну від католицизму, православ'я не має єдиного церковного центру. Якщо католицька церква інтернаціональна щодо розуміння канонів, обрядів і свят, то в православній чітко простежуються національні аспекти: кожна з них виробляє свою традицію та свята. Наприклад, для української церкви Покрова – велике свято, в російському ж церковному календарі воно не виділяється, а в грузинському його взагалі немає. Якщо католицька церква дистанціюється від політичної влади, будучи понад нею, то православна наближена до неї, часто опиняється в залежному становищі [9, 5].

В основі православного віровчення – Біблія (Святе Письмо), Святий Переказ, Символ віри. Православні визнають триедність Бога, богоутілення, спокутну жертву Ісуса Христа, потойбічну відплату. Церква розуміється як посередник між Богом і людьми. Богослужіння відправляються у пішних храмах, з емоційним піднесенням, найважливіша роль в яких належить священику. Відвідування храмів, молитва, дотримання постів, таїнств для православних віруючих мають особливе значення. Православ'я визнає 7 таїнств – хрещення, причастя, священство, сповідь, миропомазання, шлюб і слеосвячення.

Історично перші християнські центри, які в майбутньому контролювали діяльність віруючих на великих територіях, формувалися як самостійні церковні утворення. Згодом, з розпадом Римської імперії, вони сформувалися в Александрії, Антіохії, Константинополі та Єрусалимі. Відцентрові сили, що діяли у Візантії, прискорили ослаблення взаємозалежності між цими територіями, а згодом кожний церковний центр перетворився на самостійну в християнському світі одиницю.

З часом православні церкви стали утворюватися і в інших регіонах, здобуваючи цілковиту самостійність у релігійно-церковному житті [6, 427]. Так, православна історія в Україні починається ще з хрещення княгині Ольги, дружини князя Ігоря, та з 988 р., коли було масове хрещення населення за наказом Київського князя Володимира Великого (Святого). Але перші згадки про християнство на Русі були ще раніше, вони є у договорі князя Ігоря з греками 944 р.: про руських послів християн, які присягли на хресті, а також про церкву св. Іллі в Києві, можливо, першу християнську церкву на Русі [8, 30].

У сучасному світі існує п'ятнадцять автокефальних і кілька автономних православних церков, які підтримують контакти між собою. Відповідно до традиційного переліку (диптиху) вони посідають точно визначене місце у

структурі вселенського православ'я [1, 373]. Діє також низка православних церков, які проголосили свою автокефалію, але допоки не отримали православного визнання.

Найбільш численною і впливовою була Руська (Російська) православна церква (РПЦ) на території колишнього СРСР. Сьогодні до складу РПЦ входить Українська православна церква (УПЦ). З жовтня 1990 р. їй було надано статус автономії, тобто самостійності та незалежності в управлінні, проте, канонічно вона підпорядкована Московському патріархату, її синод обирає єпископів, призначає їх на посади, розпоряджається коштами церкви. Українська православна церква визнає верховенство «Патріарха Московського і всія Русі». Очолює УПЦ митрополит Київський і всієї України, управління єпархіями здійснюють єпархіальні архієреї. Єпархії поділяються на церковні округи. В УПЦ, як і в інших православних церквах, послідовно здійснюється ієрархічний принцип, за яким нижче духовенство підпорядковується вищому.

Українська православна церква має 35 єпархій, в яких діють понад вісім тисяч громад віруючих, налічує 105 жіночих і чоловічих монастирів. Серед них найвідоміші – Києво-Печерська та Почаївська лаври. Діють 12 духовних навчальних закладів. Духовні семінарії функціонують у Києві, Одесі й Луцьку. Тут навчаються понад дві тисячі слухачів, єпархіальні школи готують псаломщиків і регентів. У Києві відкрито духовну академію, яка готує кадри вищого рівня. На рівні релігійних громад створено 16 братств, діють понад 1550 недільних релігійних шкіл, де Закон Божий вивчають діти віруючих. УПЦ має 27 періодичних видань, серед яких чільне місце посідають газети, журнали та релігійні календари. Церковну службу здійснюють понад п'ять тисяч священиків. Найбільші релігійні громади УПЦ сконцентровані в східних областях України, проте, багато релігійних громад і православних храмів діють у західних областях нашої держави [2, 599].

Крім УПЦ, в Україні діє Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП). Виникла ця церква у 1992 р. на основі об'єднання частини релігійних громад і духовенства Української православної церкви та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). За доктриною і культовою практикою вона нічим не відрізняється від інших православних церков. Особливість же полягає в тому, що ця церква ні від кого не залежить в управлінні, має свого Патріарха, який обирається помісним собором, вважає себе спадкоємницею православ'я, запровадженого в Київській Русі. Керує

церквою Вища церковна рада на чолі з патріархом, який має титул «Патріарх Київський і всієї Руси-України».

Ієрархи церкви зазначають, що УПЦ КП є національною церквою і претендує на статус державної. Нині УПЦ КП має 20 єпархій, понад три тисячі релігійних громад, 30 монастирів. Відкрито вісім духовних навчальних закладів, де навчаються понад 1000 слухачів. Церква має вісім періодичних видань. У парафіях створено понад 360 недільних релігійних шкіл, в яких навчаються діти віруючих. Церковні служби відправляють понад 1200 священиків. Найбільше релігійних громад УПЦ КП має в західних областях України, зокрема в Тернопільській області налічується понад 400 громад, Івано-Франківській – 300, Львівській – 190. На Київщині діє близько 180 громад УПЦ КП. Серед православних 15% віруючих вважають себе приналежними до цієї церкви [2, 601].

На теренах України діє також Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), відновлена у 1990 р. після її заборони у 30 рр. ХХ ст. На помісному соборі церкви було обрано патріархом Мстислава (Скрипника). У 1992 р. частина єпископату УАПЦ об'єдналася з окремими єпископами УПЦ й утворила Українську православну церкву Київського патріархату. Супротивники цього об'єднання на чолі з патріархом не визнали здійсненого акту. Після смерті патріарха Мстислава вони провели черговий помісний собор (вересень 1993 р.) і обрали на ньому патріарха Димитрія (Ярему), який помер у 2000 р. Нині управління УАПЦ тимчасово здійснює митрополит Тернопільський Мефодій. Церква має понад 1000 релігійних громад і 530 священиків. Переважна більшість парафій, понад 80% знаходиться у Львівській області [2, 595].

Проголошення незалежності України активізувало прибічників РПЦ в Україні, які прагнуть до відділення від Московського патріархату і до консолідації православ'я на автокефальних засадах. В основі цих прагнень лежить факт витоків християнства на Русі від Києва і потреба для самостійної Української держави мати свою незалежну церкву [7, 170].

Виходячи з цього, частина духовництва УПЦ і УАПЦ дійшла згоди про об'єднання двох православних церков. У червні 1992 р. відбувся об'єднувальний собор. Патріархом Української православної церкви Київського патріархату був обраний Мстислав (Скрипник), а його заступником – Філарет (Денисенко) [7, 170].

Проте об'єднання православ'я в Україні не відбулося. По-перше, об'єднавчий собор викликав нездоволеність Московського патріархату, що

втрачає в результаті цього одну з найвпливовіших і найбагатших церков. Прихильники Московського патріархату узяли під свій контроль більшість українських приходів – понад 5 тисяч храмів. Українську православну церкву Московського патріархату (УПЦ) очолив митрополит Володимир (Сабодан).

По-друге, не визнав об'єднання проголошений патріархом УПЦ КП 92-літній Мстислав, за яким пішла частина автокефальних приходів. Після смерті Мстислава у 1993 р. розкол поглибився. Він одержав закріплення відповідним собором УАПЦ і обрання на ньому, як уже зазначалося, патріархом Димитрія (Володимира Ярему), що до цього очолював одну з автокефальних громад у Львові.

У свою чергу, на соборі УПЦ – після смерті Мстислава на патріарший престол був обраний Володимир (Романюк) – відомий богослов, видатний український правозахисник. Його заступником став митрополит Філарет, що згодом був обраний Патріархом.

Таким чином, українське православ'я виявилося розколотим щонайменше на три гілки, що досить негативно впливає на міжконфесійні відносини і духовне життя України в цілому.

Натомість українське католицьке православ'я св. Володимира Великого, оновлене 1596 р. Берестецьким з'єднанням, збереглось канонічним монолітом як в Україні, так і в країнах української діаспори (3328 громад тільки в Україні). В Українській державі є 854 громади вірних латинському обряду (РПЦ), головним чином, серед польської національності [2, 620]. Враховуючи те, що УГКЦ тяжіє до грецького обряду, вона теж розглядається як реальний партнер на переговорах щодо утворення єдиної Української Соборної Церкви.

Допоки ж конфесійне різноманіття України в регіонах пояснюється відмінністю в рівні національної самосвідомості громадян різних регіонів країни. Цей рівень позначається на географії поширенням українських національних християнських церков. Обстоювання деякими православними церквами ідеї «традиційної канонічної території» постає одним із чинників регіоналізації України, що не є бажаним явищем на нинішньому етапі її національного відродження.

Саме на цій основі Московське православ'я висловлює своє невдоволення перенесенням УГКЦ свого центрального офісу до Києва, утворенням РКЦ та УГКЦ – трьох нових церковних утворень та екзархатів на Сході України. Проте, якщо подивитися глибше в ці «невдоволення», то в них виявляється позиція тих політичних сил України і Росії, які хотіли б

через збереження «канонічної» території Московського патріархату відродити знову московську чи якусь слов'янську імперію. То ж це, здавалося б, міжконфесійне протиріччя за регіони поширення має не тільки релігійне, а й політичне підґрунтя. Воно веде до регионалізації України нібито за релігійним чинником, але має вже інший контекст. Знову Збруч ділить Україну, протиставляє, як зазначав Петро Могила, «Русь Русі». Отже, маємо в основі цього протистояння чітко виражений геополітичний, а не внутрішньо християнський аспект.

На думку професора А. Колодного, історія формування регіональної карти релігійної мережі України з урахуванням впливу на цей процес, прогнозування її змін заслуговують на окреме дослідження [1, 420]. Безумовно, такий поділ традиційних церков та роздробленість українського суспільства новітніми нетрадиційними конфесіями в період утворчення України як незалежної держави є вкрай негативним явищем, яке сприяє внутрішньому відчуженню та ворожнечі єдиного народу. Правда, на оптимістичні думки щодо потенційної єдності українців навколо Христа-Спасителя наводять спільні міжконфесійні зустрічі, молитви, конференції, святкування релігійних і державних свят та подій, проведення спільних акцій для розв'язання актуальних соціальних проблем. Аналізуючи тисячолітню християнську історію українського народу, його хресну дорогу й духовні осягнення в історії Христової церкви, слід зазначити, що перед Україною розкриваються все ширші горизонти об'єднання у Вселенській Церкві всіх церков Сходу.

Сьогодні на Українську церкву звернені очі багатьох, як на таку, що силою своєї християнської віри, пролитою кров'ю мучеників за єдність Церкви покликана Богом бути мостом для об'єднання християнського Сходу. Але найперше покликана і зобов'язана ця церква об'єднати свій народ [6, 856].

Для об'єднання всього українського народу в монолітній Українській державі та виконання призначення Української помісної Церкви необхідне, на думку найбільш радикально зорієнтованих патріотів, об'єднання трьох гілок Київського православ'я: Греко-католицької православної церкви, Православної церкви Київського патріархату та Православної автокефальної церкви в одному Києво-Галицькому патріархаті. «Українська православна церква», підпорядкована Московському патріархату, не береться до уваги, бо вона як церква не є Київською, тільки перебуває на території Української держави.

Слід враховувати, що непоодинокими фактами є культивація проросійських симпатій серед віруючих цієї Церкви. Вона мала б піклуватися про росіян православного віровизнання, що належать до Московського патріархату, а живуть поза своєю церковною територією, у чужій державі. Слухною є думка єпископа Андрія Сапеляка про те, що таке об'єднання трьох гілок Київського православ'я мало б відбутися не шляхом злиття чи взаємних компромісів, а тільки на канонічних засадах, які практикуються у Христовій Церкві. Воно також мало б відповісти духу екуменічних церковних традицій самої Української помісної церкви протягом її тисячолітньої історії – від Київського православ'я св. Володимира Великого до православ'я Берестецького з'єднання [4, 14-17].

Останнім часом, особливо до подій помаранчевої революції, високі посадовці улесливо обіцяли православній церкві Московського Патріархату об'єднання на основі всіх православних церков України. З огляду на це архієпископ Харківський і Полтавський Ігор слухно зазначив: «Мені здається цілком неможливим приєднання громад УАПЦ чи УПЦ КП до Московського патріархату. Навіть урядовий тиск і позбавлення державної реєстрації не змусить... Важко сказати, чи здобуде від цього щось держава, але однозначно втратить Церква» [5, 16-17] На сьогоднішній час питання об'єднання залишається досить суперечливим, зважаючи передусім на деструктивну позицію Московської Церкви.

З моменту становлення України як самостійної держави розкол православної церкви став певною проблемою не лише для віруючих. Активізувався процес дестабілізації релігійної ситуації в Україні. Питання об'єднання Церков можливе лише при глибокому дослідженні історичного досвіду вирішення подібних проблем, при врахуванні етнічного чинника в православному церквотворенні. Досвід історії засвідчує, що самі православні Церкви, без якогось зовнішнього щодо них впливу, не зможуть розв'язати свої проблеми. Тому сучасна наука повинна дати державним чинникам, громадським організаціям головні методологічні підходи як до розуміння причин виникнення кризових ситуацій у православ'ї, так і до можливих шляхів їх вирішення.

Православ'я як федерація Церков, що побудована на національних виявах, не може ефективно розвиватися. Саме тому останніми роками все частіше відбуваються різні всеправославні зустрічі, на яких вирішуються актуальні питання внутрішньо конфесійного розвитку православ'я та його відносини з іншими конфесіями.

У цьому плані цілком справедливо зазначає професор І.П. Мозговий: «Сумні наслідки атеїстичного виховання, нівелювання релігійної моралі в часи тоталітаризму, розмитість традицій релігійного виховання в сім'ї, спротив комунно-шовіністичних кіл процесу набуття церковної автокефалії в Україні, регіоналізація політики щодо церкви сучасними державними структурами створюють суттєві перешкоди для виконання церквою її функцій джерела, носія і стимулятора фактора національної духовності. Водночас переборення церковного розколу привело б до утворення в Україні найбільшої з-поміж православних церков, і значення цієї обставини не можна переоцінити» [3, 33].

Думка більшості патріотично налаштованих вітчизняних політиків, філософів, істориків збігається в тому, що незалежній Українській державі, справді, необхідна єдина церква, яка зберігала б тисячолітню християнську традицію українського народу й вела б його, духовно й національно об'єднаного та оновленого, у третє тисячоліття християнської ери.

Література

1. Академічне релігієзнавство / За ред. А.М. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – 873 с.
2. Історія релігій в Україні / За ред. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 735 с.
3. Мозговий І.П. Аномалії духу. – Суми: ВВП «Мрія», 2001. – 144 с.
4. Православ'я // Релігійна панорама. – 2004. – № 4. – С. 11 – 18.
5. Православ'я // Релігійна панорама. – 2004. – № 10. – С. 10 – 19.
6. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К.: Світ Знань, 2004. – 912 с.
7. Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект. – К.: Світ Знань, 2001. – 453 с.
8. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. – Львів: Свічадо, 2001. – 362 с.
9. Юшишин О.І. Релігійний чинник в інтеграційній моделі України. – Донецьк: Донецький державний інститут штучного інтелекту, 2005. – 134 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Артем'єва Олеся Вячеславівна – студентка II курсу історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Бугрій Володимир Станіславович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Гончаренко Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Добродін Владислав Велерійович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Заболотна Леся Леонідівна – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Коваленко Алла Василівна – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Коваль Максим Володимирович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Корогод Галина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Сумської філії Національного університету внутрішніх справ.

Кравченко Олександр Миколайович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Лапицька Еліна Віталіївна – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Лебідь Андрій Євгенович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Мартиненко Володимир Леонідович – студент V курсу факультету педагогіки та практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Михайличенко Сергій Сергійович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Михайліченко Микола Анатолійович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Мозговий Іван Павлович – доктор філософських наук, професор перший проректор Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Моцак Світлана Іванівна – магістр управління навчальним закладом, викладач кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Мусіна Рима Закирівна – викладач кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Потапенко Наталія Анатоліївна – викладач кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Пушкаренко Павло Іванович – кандидат економічних наук, доцент кафедри соціально-економічних дисциплін Сумської філії Національного університету внутрішніх справ.

Снегірьов Ігор Олександрович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Стариков Генадій Миколайович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Стеценко В'ячеслав Юрійович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Товстуха Павло Васильович – старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Токаренко Наталія Миколаївна – магістр управління навчальним закладом викладач кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Турков Володимир Вікторович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Цимбал Світлана Миколаївна – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії та соціології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Шрамченко Ольга Василівна – магістр управління навчальним закладом, викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Чижов Олександр Ігорович – магістрант історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Яременко Євгенія Вікторівна – магістр історії, викладач кафедри соціально-економічних та гуманітарних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Наукове видання

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А.С. Макаренка

Історичні науки

Збірник наукових праць

Суми, СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2006 р.
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11. 2000 р.

Відповідальний за випуск *В.В. Бугасенко*
Комп'ютерна верстка *О.Г. Корнус*
Коректор *О.М. Кутенко, Т.І. Нестеренко*

Здано до складання 28.05.06. Підписано до друку 19.07.06.
Формат 60x84/16. Гарн. Times New Roman. Папір офсет. Друк ризогр. Умовн.
друк. арк. 11,6. Обл.-вид. арк. 10,2. Тираж 100. Вид № 27.

СумДПУ ім. А.С. Макаренка
40002 м. Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено на обладнанні СумДПУ. Зам. №

